

śrī-kṛṣṇa-sandarbha

[There are several different editions of the Kṛṣṇa-sandarbha. The Bengali edition appears to be earlier than the Vrindavan edition published by Haridas Shastri in 1983. The additions found in the Vr edition are probably authentic, as there is clear evidence Jiva Goswami made extensive corrections and emendations in some of his books after they were sent to Bengal with Srinivas Thakur in the 1570's.]

tau santoṣayatā santau śrīla-rūpa-sanātanau |
dākṣiṇātyena bhāṭṭena punar etad vivicyate ||o||
tasyādyam granthanālekham krāntam utkrānta-khaṇḍitam |
paryālocyātha paryāyam kṛtvā likhati jīvakahaḥ ||o||

[1]

atha pūrva-sandarbha-trayeṇa yasya sarva-paratvam sādhitam tasya śrī-bhagavato nirdhāraṇāya sandarbho'yam ārabhyate | tatra prathamasya dvitiye vadanti [BhP 1.2.11] ity ādinā [Vr. adds: nānāvīrbhāvāt tāni vacanāni tattva-nirdhāraṇārtham uddhriyante | end Vr.] tad ekam eva tattvam brahmāditayā śabdyata ity uktam | tad eva brahmādi-trayam tṛtīyam vivicyate | brahma tv iha –

yatre me sad-asad-rūpe pratiśiddhe sva-saṁvidā |
avidyayātmani kṛte iti tad brahma-darśanam || [BhP 1.3.33]

ity ādinā tatra viviktam api | ekākārvīrbhāvata yā saṁśayābhāvān nopayuktam iti tad-
vacanam nodāharaṇīyam | śrī-bhagavat-paramātmanos tu udāhriyate | tatra īśvaro
nāma nirākāro nāstīti pūrvaṁ nirṇītam, paramātma-śabdena ca sarvāntaryāmi-puruṣaḥ
pratipāditahaḥ teṣv eva sandarbheṣu | tathā ca sati tasmims tṛtīyādhyāyārabhya evam
ābhāsyam |

nanu pūrvaṁ brahmāditayā tridhaiva tattvam ekam uktam | tatra brahmaṇaḥ kim
lakṣaṇam bhagavat-paramātmanor vā tatra viśeṣaḥ kaścid vā kim astīti śrīmad-
īśvarākāraḍiṣu bahuṣu ca satsu śrī-bhagavan-nāma katamākāraḥ paramātmā vā tayos
ca kim svarūpādikam iti śrī-śaunakādi-praśnam āśaṅkya prathamam śrī-bhagavat-
paramātmanau nirdhārayan śrī-sūta uvāca --

jaḡrhe pauruṣam rūpaṁ bhagavān mahad-ādibhiḥ |
sambhūtam ṣoḍaśa-kalam ādau loka-sisṛkṣayā || [BhP 1.3.1]

[page 2]

ādau jīvāvīrbhāva-mahad-ādi-sṛṣṭitaḥ pūrvaṁ pauruṣam rūpaṁ jaḡrhe prakāṭitavān |
kena hetunā ? loka-sisṛkṣayā | lokānām samaṣṭi-vyaṣṭi-jīvānām tad-adhiṣṭhānānām ca
prādurbhāvārtham ity arthaḥ | tasmin hi tāni līnāny āsann iti |

atas tat-prādurbhāvas tṛtīye tad-dvāraiva uktaḥ | bhagavān eka āsedam [BhP 3.5.23]
ity-ādi-prakaraṇe --

kāla-vṛtṭyā tu māyāyām guṇa-mayyām adhokṣajāḥ |
puruṣeṇātma-bhūtena vīryam ādhatta vīryavān || [BhP 3.5.26] iti |

tatra teṣāṃ sad-bhāvaṃ vivṛṇoti mahad-ādibhiḥ sambhūtaṃ militam | antarbhūta-
mahad-ādi-tattvam ity arthaḥ | [so'ntaḥ-śarīre'rpita-bhūta-sūkṣmā](#) [BhP 3.8.11] iti
ṭṭīyād eva | sam-pūrvo bhavatiḥ saṅgamārthe prasiddha eva, [sambhūyāmbhodhim](#)
[abhyeti mahān adyā nagāpāgeti](#) [ŚisV 2.100] ity ādau |

tad evaṃ [viṣṇos tu trīṇi rūpāṇi](#) ity ādau mahat-sraṣṭṛtvena prathamam puruṣākhyam
rūpam yac chrūyate yac ca [brahma-samhitā](#)dau kāraṇārṇava-śāyi-saṅkarṣaṇatvena
śrūyate | tad eva jagṛhe iti pratipāditam tasya jagat-sṛṣṭy-ādi-karṭṛtvena | tato'pi
paratraiśvarya-sambhāvanārtham āha ṣoḍaśa-kalam sampūrṇa-sarva-śakti-yuktam ity
arthaḥ | pūrṇatvam cātrāpeṣikam svarūpa-śakti-nidhir api svasānnidhyena māyā-
vṛttibhir jagat-sṛṣṭy-ādi-kartā bhagavad-amśi svarūpa-śakty-eka-vilāsavān ity
abhihitam |

[2]

tad evaṃ sāmānyato bhagavat-paramātmānau nirūpya paramātmānam tāvad anekaiḥ
sthāna-karma-svarūpākāra-viśeṣair nirdhārayati tribhiḥ –

[yasyāmbhasi śayānasya yoga-nidrām vitanvataḥ |](#)
[nābhi-hradāmbujād āsīd brahmā viśva-sṛjām patiḥ ||](#) [BhP 1.3.2]

yasya pauraṣa-rūpasyāmbhasi pralaya-kālīna-garbhodake śayānasya sataḥ |

[The Vr. edition differs between ādau and śayānasya sataḥ: yaḥ śrī-bhagavān pūrṇa-ṣaḍ-aīśvaryatvena
pūrvaṃ nirdiṣṭaḥ | sa eva pauraṣam rūpam puruṣatvenāmnīyate | yad rūpam tad evādau sargārambhe
jagṛhe | prakṛta-pralayeṣv asmin līnam sat prakāṭatayā svīkṛtavān | kim artham ? tatrāha – loka-sisṛkṣayā
| tasminn eva līnām lokānām samaṣṭi-vyaṣṭi-jivānām sisṛkṣayā prādurbhāvanārtham ity arthaḥ |

kīdṛṣam sat ? tad-rūpam līnam āsīt tatrāha – mahad-ādibhiḥ sambhūtaṃ militam antarbhūta-mahad-
ādi-tattvam ity arthaḥ | [sambhūyāmbhodhim abhyeti mahān adyā nagāpāgeti](#) [ŚisV 2.100] iti
sambhavatir milanārthaḥ | tatra hi mahad-ādīni līnāny āsann iti |

tad evaṃ [viṣṇos tu trīṇi rūpāṇi](#) ity ādau mahat-sraṣṭṛtvena prathamam puruṣākhyam rūpam yac
chrūyate yac ca [brahma-samhitā](#)dau kāraṇārṇava-śāyi-saṅkarṣaṇatvena śrūyate | tad eva jagṛhe iti
pratipāditam | punaḥ kīdṛṣam tad rūpam ? tatrāha ṣoḍaśa-kalam tat-sṛṣṭy-upayogi-pūrṇa-śaktīty arthaḥ |
tad evaṃ yas tad-rūpam jagṛhe sa bhagavān | yat tu tena gṛhītam tat tu sva-sṛjyānām āśrayatvāt
paramātmēti paryavasitam | tasya pauraṣa-rūpasya visarga-nidānatvam api pratipādayitum āha sārḍhena -
-

[yasyāmbhasi śayānasya yoga-nidrām vitanvataḥ |](#)
[nābhi-hradāmbujād āsīd brahmā viśva-sṛjām patiḥ |](#)
[yasyāvayava-samsthānaiḥ kalpito loka-vistarāḥ ||](#) [BhP 1.3.3]

yasya pauraṣa-rūpasya dvitīyena vyūhena brahmāṇḍaṁ praviśya ambhasi garbhodake śayānasyety ādi
yojyam | yasya ca tādrśatvena tatra śayānasya avayava-saṁsthānaiḥ sāksāc-chrī-caraṇādi-sanniveśe
lokasya vistāro virāḍ-ākāraḥ prapañcaḥ kalpitaḥ | yathā tad-avayava-sanniveśās tathaiva [pātālam etasya
hi pāda-mūlam](#) [BhP 2.1.26] ity ādinā navīnopāsakān prati manaḥ-sthairyāya prakhyāpitaḥ | na tu
vastutas tad eva yasya rūpam ity arthaḥ | [yad vā candramā manaso jātaḥ](#) ity ārabhya [padbhyāṁ bhūmir
diśaḥ śrotrāt tathā lokān akalpayat](#) iti śrutes [Rk 10.90.13-14] tair hetu-bhūtair loka-vistāro racita ity
arthaḥ | [\[end Vr. reading.\]](#)

tathā ca [bhārate](#) mokṣa-dharma-nārāyaṇīye –

[asman mūrtiś caturthī yā sāsṛjac cheṣam avyayam |
sa hi saṁkarṣaṇaḥ proktaḥ pradyumnaḥ so 'py ajījanat ||
pradyumnād aniruddho 'haṁ sargo mama punaḥ punaḥ |
aniruddhāt tathā brahmā tatrādi kamalodbhavaḥ ||
brahmaṇaḥ sarvabhūtāni carāṇi sthāvarāṇi ca ||](#) [Mbh 12.326.68-70]

tatraiva vyāsaḥ --

[paramātmēti yaṁ prāhuḥ sām̐khyayogavido janāḥ |
mahāpuruṣa saṁjñāṁ sa labhate svena karmaṇā ||
tasmāt prasūtam avyaktaṁ pradhānaṁ tad vidur budhāḥ |
avyaktād vyaktam utpannam lokasṛṣṭy artham īśvarāt ||
aniruddho hi lokeṣu mahān ātmeti kathyate |
yo 'sau vyaktatvam āpanno nirmame ca pitāmahaḥ ||](#) [Mbh 12.327.24-26] iti |

[[Vr. adds here:](#)] tad evaṁ saṁkarṣaṇasya vaibhavam ukṭvāniruddhasyāpy āha aniruddho hiti | lokeṣu
pratyekaṁ brahmāṇḍeṣu mahān ātmā paramātmā | vyaktatvam prakṛtyaṁ pradyumnaḥ iti śeṣaḥ |
sutena tv abheda-vivakṣayā pradyumnaḥ pṛthaṅ noktaḥ [viṣṇos tu trīṇi rūpāṇi](#) itivat | seyaṁ prakriyā
dvitīyasya saṣṭhe dṛśyate yathā [sa eṣa ādyaḥ puruṣaḥ](#) [BhP 2.9.39] ity ādi-padye ṭikā – [sa eṣa ādyo
bhagavān yaḥ puruṣavatāraḥ sa sṛṣṭy-ādikaṁ karoti](#) ity eṣā | evaṁ [ādyo'vatāraḥ puruṣaḥ parasya](#) [BhP
2.6.42] ity atra ṭikā [parasya bhūmnaḥ puruṣaḥ prakṛti-pravartako yasya sahasra-sīrṣā](#) [Rk 10.90.1] ity
[ādy-ukto līlā-vigrahaḥ sa ādyo'vatāraḥ](#) ity eṣā | tathā trītyasya viṁśe [devena](#) [BhP 3.20.12] ity ādikam
[so'nu](#) ity antaṁ sa-ṭikam eva prakaraṇam atrānusandheyam | tasmād virāṭtvena tad-rūpaṁ na
vyākhyātam | tasmāc ca vāsudeva-sthānīyo bhagavān puruṣād anya evety āyātam |

atha yasya rūpa-dvayasya sāmānyata aikavidhyena svarūpam āha [tad vai bhagavato rūpaṁ viśuddham
sattvam ūrjitam](#) [BhP 1.3.3] iti | tat śrī-bhagavataḥ pauraṣaṁ rūpaṁ vai prasiddhau viśuddho'rjita-
sattvābhivyaktatvāc chakti-svarūpayor abhedāc ca tad-rūpam evety arthaḥ | uktaṁ ca dvitīyaṁ puruṣa-
vyūham adhikṛtya svarūpatvam tad-rūpasya – [nātaḥ param parama yad bhavataḥ svarūpam](#) [BhP 3.9.3]
ity atra | viśuddham jādyāṁśenāpi rahitam, svarūpa-śakti-vṛttitvāt | ūrjitam sarvato balavat
paramānanda-rūpatvāt – [ko hy evānyāt kaḥ prānyāt yad eṣa ākāśa ānando na syāt](#) [TaittU 2.7.1] iti
[śruteḥ](#) | tasmāc chākṣād bhagavad-rūpe tu kaimutyam evāyātam | tad evaṁ puruṣasya dvidhā sthāna-
karmaṇi ukṭvā svarūpavad ākāraṁ tv eka-prakāram āha [paśyanty ado](#) [See para. 4] [\[End of Vr.
addition.\]](#)

tato'trāvāntara-bhede'py abheda-svikāreṇa dvi-vyūhoktir ity eva viśeṣa iti vāsudeva-
sthānīyo bhagavāns tasmād anya evety āyātam | evaṁ [ekādaśe](#) ca -- [\[page 4\]](#)

[bhūtair yadā pañcabhir ātma-sṛṣṭaiḥ
puraṁ virājaṁ viracayya tasmin |](#)

svāmsena viṣṭaḥ puruṣābhidhānam
avāpa nārāyaṇa ādi-devaḥ || [BhP 11.4.3]

ity atra tair eva vyākhyātam | ādau puruṣāvatāram āha – bhūtair iti | yadā sva-srṣṭaiḥ
bhūtaiḥ virājam brahmāṇḍam puram nirmāya tasmin līlayā praviṣṭaḥ, na tu
bhokṛtvena | prabhūta-puṇyasya jīvasya tatra bhokṛtvād ity evam asyottaratra śloka-
dvaye'py evam evārtho dṛśyate | tathā dvitīyasya ṣaṣṭhe sa eṣa ādyaḥ puruṣaḥ [BhP
2.6.39] ity ādi-padye ca ṭikā – sa eṣa ādyaḥ bhagavān yaḥ puruṣāvatāraḥ san srṣṭy-
ādikaṁ karoti ity eṣa | evam ādya'vatāraḥ puruṣaḥ parasya [BhP 2.6.42] ity asya ṭikā ca
darśitaiva | tathā ṭṛtīyasya vimśe daivena [BhP 3.20.12] ity ādikaṁ so'nu [BhP 3.20.17]
ity antam sa-ṭikam eva prakaraṇam atrānusandheyam | tasmād virāṭtvena tad-rūpaṁ
na vyākhyātam | atra mahat-sraṣṭṛ-brahmāṇḍa-praviṣṭa-puruṣayor abhedenaivoktiḥ |

[3]

atha tāstha-svarūpa-lakṣaṇābhyām tad eva viśinaṣṭi –

yasyāvayava-saṁsthānaiḥ kalpito loka-vistaraḥ |
tad vai bhagavato rūpaṁ viśuddham sattvam ūrjitam || [BhP 1.3.3]

avayava-saṁsthānaiḥ sāksāc-chrī-caraṇādi-sanniveśair loka-vistaro virād-ākāraḥ
prapañcaḥ kalpitaḥ | yathā tad-avayava-sanniveśās tathaiva pātālam etasya hi pāda-
mūlam [BhP 2.1.26] ity ādinā navīnopāsakān prati manaḥ-sthairyāya prakhyāpitaḥ |
na tu vastutas tad eva tasyāṅgam ity arthaḥ | tac chrī-bhagavataḥ pauruṣam rūpaṁ | vai
prasiddhau | viśuddhorjjita-sattvābhivyaktatvāc chakti-svarūpayor abhedāc ca tad-
rūpam evety arthaḥ | uktaṁ ca svarūpatvaṁ tad-rūpasya nātaḥ param parama yad
bhavataḥ svarūpam [BhP 3.9.3] ity atra | viśuddham jādyāmśenāpi rahitaṁ svarūpa-
śakti-vṛttitvāt | ūrjitaṁ sarvato balavat paramānanda-rūpatvāt | ko hy evānyāt kaḥ
prānyāt yad eṣa ākāśa ānando na syād [TaittU 2.7.1] iti śruteḥ |

[4]

tad evaṁ sthāna-karma-svarūpāṇy abhidhāya ākāram apy āha --

paśyanty ado rūpam adabhra-cakṣuṣā
sahasra-pādorū-bhujānanādbhutam |
sahasra-mūrdha-śravaṇākṣi-nāsikaṁ
sahasra-mauly-ambara-kunḍalollasat || [BhP 1.3.4]

(page 5)

adaḥ pauruṣa-rūpam adabhra-cakṣuṣā bhakty-ākhyena | puruṣaḥ sa paraḥ pārtha
bhaktyā labhyas tv ananyayā [Gītā 8.22] ity ukteḥ | asya sahasra-pādāditvaṁ ca
vyañjitaṁ ṭṛtīyasyāṣṭame śrī-maitreyaṇa – venu-bhujāṅghripāṅgheḥ [BhP 3.8.24] iti,
dor-daṇḍa-sahasra-śākhā [BhP 3.8.29] iti, kirīṭa-sāhasra-hiraṇya-śṛṅgam [BhP
3.8.30] iti ca | tathā navamasya caturdaśe śrī-śukena –

sahasra-śirasah pumso nābhi-hrada-saroruhāt |
jātasyāsīt suto dhātur atriḥ pitṛ-samo guṇaiḥ || [BhP 9.14.2] iti |

[5]

tasya pūrṇatvam eva vivṛṇoti –

[B. reads here: tatra śrī-bhagavantaṁ suṣṭhu spaṣṭikartuṁ garbhodaka-sthasya dvitīyasya puruṣasya
vyūhasya nānāvatāritvam vivṛṇoti -- [end Vr. reading.]

etan nānāvatārāṇāṁ nidhānaṁ bījam avyayam |
yasyāṁśāmsena sṛjyante deva-tiryaṅ-narādayaḥ || [BhP 1.3.5]

etad iti brahmāṇḍastham | nidhānaṁ sarovarāṇāṁ samudra iva sva-rāśmīn sūrya iva
sadaivāśrayaḥ | ataevāvyayam anapakṣayam | bījam udgama-sthānam | na kevalam
avatārāṇāṁ bījam jagato'pīty āha yasyeti |

[6]

atha prācuryeṇa tad-avatārān kathayāms tad-aikya-vivakṣayā tad-aṁśāmsīnor apy
avirbhāva-mātraṁ gaṇayati viṁśatyā –

sa eva prathamam devaḥ kaumāraṁ sargam āśritaḥ |
cacāra duścaram brahmā brahmacaryam akhaṇḍitam || [BhP 1.3.6]

yo'mbhasi śayāno yaś ca sahasra-pādādi-rūpaḥ sa eva puruṣākhyo devaḥ | [ete cāṁśa-](#)
[kalāḥ pumsaḥ](#) [BhP 1.3.28] ity upasamhārasyāpi samvādāt | kaumāraṁ catuḥsana-
rūpam | brahmā brahmaṇo bhūtvā |

[7]

dvitīyam tu bhavāyāsya rasātala-gatām mahīm |
uddhariṣyann upādatta yajñeśaḥ saukaram vapuḥ || [BhP 1.3.7]

asya viśvasya udbhavāya |

[8]

ṛtīyam ṛṣi-sargam vai devarṣitvam upetya saḥ |
tantram sātvatam ācaṣṭa naiṣkarmyam karmaṇāṁ yataḥ || [BhP 1.3.8]

ṛṣi-sargam upetya tatrāpi devarṣitvam nāradatvam upetya | sātvatam vaiṣṇavam |
tantram pañcarātrāgamam | karmaṇā karmākāreṇāpi satām śrī-bhagavad-dharmāṇām
yatas tantrān naiṣkarmyam karma-bandha-mocakatvena karmabhyo nirgatatvam
tebhyo bhinnatvam pratīyate iti śeṣaḥ |

[9]

turye dharma-kalā-sarge nara-nārāyaṇāv ṛṣī |
bhūtvātmopāśamopetam akarod duścaram tapaḥ || [BhP 1.3.9]

spaṣṭam |

[10]

pañcamaḥ kapilo nāma siddheśaḥ kāla-viplutam |
provācāsuraye sāṅkhyam tattva-grāma-vinirṇayam || [BhP 1.3.10]

āsuri-nāmne viprāya |

[11]

ṣaṣṭham atre apatyatvam vṛtaḥ prāpto 'nasūyayā |
ānvikṣikīm alarkāya prahlādādibhya ūcivān || [BhP 1.3.11]

atrinā tat-sadrśa-putrotpatti-mātram prakātam yācitam iti caturthādy-abhiprāyaḥ |
etad-vākyenānasūyayā tu kadācit sākṣād eva śrīmad-īśvarasyaiva putra-bhāvo vṛto'stīti
labhyate | uktam ca **brahmāṇḍa-purāṇe** pativratopākhyāne –

anasūyābravīn natvā devān brahmeśa-keśavān | (page 6)
yūyam yadi prasannā me varārhā yadi vāpy aham |
prasādābhimukho bhūtvā mama putratvam eṣyatha || iti |

ānvikṣikīm ātma-vidyām | śrī-viṣṇor evāvatāro'yam |

[12]

tataḥ saptama ākūtyām rucer yajño 'bhyajāyata |
sa yāmādyaiḥ sura-gaṇair apāt svāyambhuvāntaram || [BhP 1.3.12]

sa yajñas tadā svayam indro'bhūd ity arthaḥ |

[13]

aṣṭame merudevyām tu nābher jāta urukramaḥ |
darśayan vartma dhīrāṇām sarvāśrama-namaskṛtam || [BhP 1.3.13]

urukrama ṛṣabho jātaḥ |

[14]

ṛṣibhir yācito bheje navamaṁ pārthivaṁ vapuḥ |
dugdhemām oṣadhīr viprās tenāyaṁ sa uśattamaḥ || [BhP 1.3.14]

pārthivaṁ rāja-dehaṁ pṛthu-rūpaṁ | uśattamaḥ kamaṇiyatamaḥ ||

[15]

rūpaṁ sa jagṛthe mātsyaṁ cākṣuṣodadhi-samplave |
nāvya āropya mahī-mayyām apād vaivasvataṁ manum || [BhP 1.3.15]

cākṣuṣa-manvantare ya udadhi-samplavas tasmin | vaivasvatam iti bhāvinī samjñā
satyavratasya | pratimanvantarāvasāne'pi pralayaḥ śrūyate | śrī-viṣṇu-dharmottare
prathama-kāṇḍe – manvantare parikṣiṇe kīdṛśī dvija jāyate [1.75.1] iti śrī-vajra-
praśnasya manvantare parikṣiṇe ity ādi mārkaṇḍeya-dattottare –

ūrmi-mālī mahā-vegaḥ sarvam āvṛtya tiṣṭhati |
bhūrlōkam āśritaṁ sarvaṁ tadā naśyati yādava ||
na vinaśyanti rājendra viśrutāḥ kula-parvatāḥ |
naur bhūtvā tu mahā-devī ity ādi ca | [1.75.5-6, 9]

evam eva manvantareṣu saṁhāra ity ādi prakaraṇaṁ śrī-hari-vaṁśe tadīya-ṭikāsu ca
spaṣṭam eva | ataś cākṣuṣe vaivasvatam ity upalakṣaṇam |

[16]

surāsurāṇām udadhiṁ mathnatām mandarācalam |
dadhre kamaṭha-rūpeṇa pṛṣṭha ekādaśe vibhuḥ || [BhP 1.3.16]

spaṣṭam |

[17]

dhānvantaram dvādaśamaṁ trayodaśamam eva ca |
apāyayat surān anyān mohinyā mohayan striyā || [BhP 1.3.17]

bibhrad ity uttarenānvayaḥ | dvādaśamaṁ dhānvantaram rūpaṁ bibhrat | trayodaśam
mohinī-rūpaṁ bibhrat | surān apāyayat sudhām iti śeṣaḥ | kena rūpeṇa ? mohinyā
striyā tad-rūpeṇety arthaḥ | kim kurvan ? anyān surān mohayan, dhanvantari-rūpeṇa
sudhām copaharann iti śeṣaḥ | ajitasyāvatārā ete trayāḥ |

[18]

caturdaśam nārasimhaṁ bibhrad daityendram ūrjitam |
dadāra karajair ūrāv erakām kaṭa-kṛd yathā || [BhP 1.3.18]

nārasimhaṁ rūpaṁ bibhrat |

[19]

pañcadaśaṁ vāmanakam kṛtvāgād adhvaram baleḥ |
pada-trayaṁ yācamānaḥ pratyāditsus tri-piṣṭapam || [BhP 1.3.19]

kṛtvā prakatayya |

[20]

avatāre ṣoḍaśame paśyan brahma-druho nṛpān |
triḥ-sapta-kṛtvah kupito niḥ-kṣatrām akaron mahim || [BhP 1.3.20]

avatāre śrī-paraśurāmābhidhe | spaṣṭam |

[21]

tataḥ saptadaśe jātaḥ satyavatyām parāśarāt |
cakre veda-taroḥ śākhā dṛṣṭvā puṁso 'lpa-medhasaḥ || [BhP 1.3.21]

[22]

nara-devatvam āpannaḥ sura-kārya-cikīrṣayā |
samudra-nigrahādīni cakre vīryāṅy ataḥ param || [BhP 1.3.22]

naradevatvaṁ śrī-rāghava-rūpeṇa | ataḥ param aṣṭādaśe | ayam sāksāt puruṣa eva |
skānde śrī-rāma-gītāyām viśva-rūpaṁ darśayatas tasya brahma-viṣṇu-rudra-kṛta-stuteḥ
śravaṇāt | (page 7)

[23]

ekonaviṁśe viṁśatime vṛṣṇiṣu prāpya janmanī |
rāma-kṛṣṇāv iti bhuvō bhagavān aharad bharam || [BhP 1.3.23]

bhagavān iti sāksād bhagavata evāvīrbhāvo'yaṁ na tu puruṣa-samjñasyāniruddhasyeti
viśeṣa-pratipatty-artham | tatra tasya sāksād-rūpatvāt śrī-kṛṣṇa-rūpeṇa nijāmsā-
rūpatvād rāma-rūpeṇāpi bhārahāritvaṁ bhagavata evety ubhayatrāpi bhagavān aharad
bharam iti śliṣṭam eva | ato rāmasyāpy aniruddhāvatāratvaṁ svayaṁ pratyākhyātam |
śrī-kṛṣṇasya vāsudevatvāc chrī-rāmasya ca saṅkarṣaṇatvād yuktam eva ca tad iti |

[24]

tataḥ kalau sampravṛtte sammohāya sura-dviṣām |

buddho nāmnāñjana-sutaḥ kikaṭeṣu bhaviṣyati || [BhP 1.3.24]

kikaṭeṣu gayā-pradeṣeṣu |

[25]

athāsau yuga-sandhyāyām dasyu-prāyeṣu rājasu |
janitā viṣṇu-yaśaso nāmnā kalkir jagat-patiḥ || [BhP 1.3.25]

yuga-sandhyāyām kaler ante |

[26]

atha śrī-hayagrīva-hari-haṁsa-ṛṣṇigarbha-vibhu-satyasena-vaikuṇṭhājita-
sārvabhauma-viśvaksena-dharmasetu-sudhāma-yogeśvara-bṛhadbhānv-ādīnām
śuklādīnām cānuktānām saṅgrahārtham āha –

avatārā hy asaṅkhyeyā hareḥ sattva-nidher dvijāḥ |
yathāvidāsinaḥ kulyāḥ sarasaḥ syuḥ sahasraśaḥ || [BhP 1.3.26]

asaṅkhyeyatve hetuḥ sattva-nidheḥ sattvasya tat-prādurbhāva-śakteḥ sevadhi-rūpasya |
tatraiva dṛṣṭāntaḥ yatheti | avidāsina upakṣaya-sūnyāt sarasaḥ sakāśāt | [Vr. adds: kulyās
tat-svabhāva-kṛtā nirjharā avidāsinyaḥ sahasraśaḥ sambhavantīti | Vr. addition ends.] atra
ye'ṁśāvatārās teṣu caiṣa viśeṣo jñeyaḥ | śrī-kumāra-nāradādiṣv ādhikārikeṣu jñāna-
bhakti-śaktyāṁśāveśaḥ | śrī-ṛṥṥv-ādiṣu kriyā-śakty-āṁśāveśaḥ | kvacit svayam āveśas
teṣām bhagavān evāham iti vacanāt | atha śrī-matsya-devādiṣu sāḁśād-āṁśatvam eva |
tatra cāṁśatvam nāma sāḁśād-bhagavattve'py avyabhicāri-tādṛśa-tad-icchā-vaśāt
sarvadaika-deśatayaivābhivyakta-śakty-ādikatvam iti jñeyam | tahtaivodāharisyate
[rāmādi-mūrtiṣu kalā-niyamena tiṣṭhan](#) [BrahmaS 5.50] iti |

[27]

atha vibhūtīr āha –

ṛṣayo manavo devā manu-putrā mahaujasāḥ |
kalāḥ sarve harer eva saprajāpatayaḥ smṛtāḥ || [BhP 1.3.27]

kalā vibhūtayaḥ | alpa-śakteḥ prakāśād vibhūtitvaṁ mahā-śaktes tv āveśatvam iti
bhedaḥ |

[28]

tad evaṁ paramātmānam sāṅgam eva nirdhāryaṁ proktānuvāda-pūrvakaṁ śrī-
bhagavantam apy ākāreṇa nirdhārayati –

ete cāmśa-kalāḥ puṁsaḥ kṛṣṇas tu bhagavān svayam | iti [BhP 1.3.28]

(page 8)

ete pūrvoktāḥ | ca-śabdād anuktās ca prathamam uddiṣṭasya puṁsaḥ puruṣasyāmśa-kalāḥ | kecid amśāḥ svayam evāmśāḥ sāksād-amśatvenāmśāmśatvena ca dvividhāḥ | kecid amśāviṣṭatvād amśāḥ, kecit tu kalā-vibhūtaḥ | iha yo viṁśatitamāvatāratvena kathitaḥ sa kṛṣṇas tu bhagavān | puruṣasyāpy avatārī yo bhagavān sa eṣa evety arthaḥ | atra [anuvādam anuktvaiva na vidheyam udīrayed](#) iti vacanāt kṛṣṇasyaiva bhagavattvalakṣaṇa-dharmitve siddhe mūlāvatāritvam eva sidhyati na tu tataḥ prādurbhūtatvam | etad eva vyanakti svayam iti | tatra ca svayam eva bhagavān, na tu bhagavataḥ prādurbhūtatayā na tu vā bhagavattvādhyāsenety arthaḥ | na cāvatāra-prakarāṇe'pi paṭhita iti samśayaḥ | paurvāparye pūrva-daurbalyam prakṛtivad iti nyāyāt | yathāgniṣṭome yady udgātā vicchidyād adakṣiṇena yajeta yadi pratihartā sarvasvadaṁśiṇeneti śruteḥ | tayoś ca kadācid dvayor api vicchede prāpte viruddhayoḥ prāyaścittayoḥ samuccayāsambhave ca param eva prāyaścittam siddhāntitam tadvad ihāpi iti |

athavā kṛṣṇas tv iti śrutyā prakaraṇasya bādhat | yathā [śāṅkara-śārīrike bhāṣye śrutyādi-baliyastvāc ca na bādhaḥ](#) [Vs 3.3.50] iti [sūtre](#), te haite vidyācita eva iti śrutir manaścid-ādīnām agnīnām prakaraṇa-prāptam kriyānupraveśa-prakarāṇe'py anyatra kvacid api bhagavac-chabdam akṛtvā tatraiva [bhagavān aharad bharam](#) [BhP 1.3.23] ity anena kṛtavān |

tataś cāsyāvatāreṣu gaṇanāt tu svayam bhagavān apy asau svarūpa-stha eva nija-parijana-vṛndānām ānanda-viśeṣa-camatkārāya kim api mādhyam nija-janmādīlīlayā puṣṇan kadācit sakala-loka-dṛṣyo bhavatīty apekṣayai vety āyātam | yathoktam [brahma-saṁhitāyām](#) –

[rāmādi-mūrtiṣu kalā-niyamena tiṣṭhan](#)
[nānāvatāram akarod bhuvaneṣu kintu |](#)
[kṛṣṇaḥ svayam samabhavat paramaḥ pumān yo](#)
[govindam ādi-puruṣam tam aham bhajāmi ||](#) [BS 5.39]

avatārās ca prakṛta-vaibhave'vatarānam iti | śrī-kṛṣṇa-sāhacaryeṇa śrī-rāmasyāpi puruṣāmśatvātyayo jñeyaḥ | atra tu-śabdo'mśa-kalābhyaḥ puṁsaś ca sakāśād bhagavato vilakṣaṇyam bodhayati | yad vānena tu-śabdena sāvadhāraṇā śrutir iyam pratīyate | tataḥ sāvadhāraṇā śrutir balavatīti nyāyena śrutyāiva śrutam apy anyeṣāṁ mahā-nārāyaṇādīnām svayam bhagavattvam guṇībhūtam āpadyate |

evam puṁsa iti bhagavān iti ca prathamam upakramoddiṣṭasya śabda-dvayasya tat-sahodareṇa tenaiva śabdena ca pratinirdeśāt tāv eva khalv etāv iti smārayati | uddeśa-pratinirdeśayoḥ pratīti-[\(page 9\)](#)-sthagitatā-nirasanāya vidvadbhir eka eva śabdaḥ prayujyate tat-sama-varṇo vā | yathā jyotiṣṭomādhikarāṇe [vasante vasante ca jyotiṣā yajeta](#) ity atra jyotiḥ-śabdo jyotiṣṭhoma-viṣayo bhavatīti |

atra **tattva-vāda-guravas** tu ca-śabda-sthāne sva-śabdān paṭhitvaivam ācakṣate – ete proktā avatārāḥ | mūla-rūpī svayam eva | kiṁ-svarūpā ? svāmśa-kalā na tu jīvavad bhinnāmśāḥ | yathā **vārāhe** –

svāmśāś cātha vibhinnāmśa iti dvedhāmśa iṣyate |
amśino yat tu sāmartyam yat svarūpam yathā sthitiḥ ||
tad eva nānumātro'pi bhedaḥ svāmśāmśinoḥ kvacit |
vibhinnāmśo'lpā-śaktiḥ syāt kiñcit sāmartya-mātra-yuk || iti |

atrocyate – amśānām amśi-sāmartyādikaṁ tad-aikyenaiva mantavyam | tatra yathāvidāsina ity ādau tasyākṣayatvena tāsām akṣayatvam yathā tadvat amśāmśitvānupapatter eva | tathā ca śrī-vāsudevāniruddhayoḥ sarvathā sāmnye prasakte kadācid aniruddhenāpi śrī-vāsudevasyāvīrbhāvanā prasajyate | tac ca śruti-viparītam ity asad eva | tasmād asty evāvātāry-avatārayos tārātamyam | ataeva **ṛtīyāṣṭame** –

āsīnam urvyām bhagavantam ādyām
saṅkarṣaṇam devam akunṭha-sattvam |
vivitsavas tattvam ataḥ parasya
kumāra-mukhyā munayo 'nvapṛcchan ||

svam eva dhiṣṇyam bahu mānayantam |
yad vāsudevābhidham āmananti | [BhP 3.8.3-4]

ity ādau vāsudevasya saṅkarṣaṇād api paratvam śrūyate | yat tu teṣām tathā vyākhyānam atra **kṛṣṇas tv** ity anarthakaṁ syāt | **bhagavān svayam** ity anenaivābhipreta-siddheḥ | kiṁ ca taiḥ svayam eva **prakāśādivan naiva paraḥ** [Vs 2.3.45] iti **sūtre** sphuṭam amśāmśi-bhedo darśitaḥ | amśatve'pi na matsyādi-rūpī para evamvidho jīva-sadṛśaḥ | yathā tejo'mśasyaiva sūryasya khadyotasya ca naika-prakāratety ādinā | tasmāt sthite bhede sādhv eva vyākhyātam kṛṣṇas tu bhagavān svayam iti |

indrārīti padyārdham tatra nānveti | tu-śabdena vākyasya bhedanāt | tac ca tāvataivākāṅksā-paripūrteḥ | eka-vākyatve tu ca-śabda evākariṣyat | tataś cendrārīty atrārthāt ta eva pūrvoktā eva mṛdayantīty āyāti |

|| 1.3 || śrī-sūtaḥ || 2-28 ||

[29]

tad evam śrī-kṛṣṇo bhagavān puruṣas tu sarvāntaryāmitvāt paramātmēti nirdhāritam | tatrāsaṅkyate – nanv idam ekam amśitva-pratipādakaṁ vākyam amśatva-pratipādaka-bahu-vākyā-virodhe guṇa-vādaḥ syāt | atrocyate tāni kiṁ śrī-bhāgavatīyāni parakīyāni vā | ādye janma-guhyādhyāyo hy ayam sarva-bhagavad-avatāra-vākyānām sūtram sūcatatvāt prāthamika-pāṭhāt tair uttaratra tasyaiva vivaraṇāc ca | tatra caite cāmśa-kalāḥ puṁsa iti paribhāṣeti | avatāra-vākyeṣu anyān puruṣāmśatvena jānīyāt | kṛṣṇas tu

svayam bhagavattveneti pratijñākāreṇa granthārtha-nirṇāyakatvāt | tad uktam –
aniyame niyama-kāriṇi paribhāṣā iti |

atha paribhāṣā ca sakṛd eva paṭhyate śāstre na tv abhyāseṇa | [Vr. adds: yathā [pratiśedhe param kāryam](#) iti ||] tataś ca vākyānām koṭiḥ apy ekenaivāmunā śāsanīyā bhaved iti nāsyā guṇavādatvaṁ pratyutaitad viruddhāyamānānām etad anugūṇārtham eva vaiduṣi | na ca paribhāṣikatvāt tac-chāstra eva sa vyavahāro jñeyah | na sarvatreti gaṇatvam āśaṅkyam | paramārtha-vastu-paratvāc chrī-bhāgavatasya [\(page 10\)](#) tatrāpy ārthikatvāc ca tasyāḥ paribhāṣāyāḥ |

kiṁ ca – pratijñā-vākya-mātrasya ca dṛśyate paratrāpi nānā-vākyāntaropamardakatvam | yathākāśasyānutpatti-śrutiḥ prāṇānām ca tac-chrutiḥ sva-virodhinī nānyā śrutiś ca [ātmani vijñāte sarvam idam vijñātam bhavati](#) [BAU 4.5.6] [idam sarvam yad ayam ātmā](#) [BAU 2.4.6] ity ādinopamardiyate | ataeva svāmi-prabhṛtibhir apy etad eva vākyaṁ tat-tad-virodha-nirāsāya bhūyo bhūya eva darśitam |

tad evaṁ śrī-bhāgavata-mate siddhe ca tasya vākyaṁ balavattamatve śrī-bhāgavatasya sarva-śāstropamardakatvena [prathame sandarbhe](#) pratipannatvāt asminn eva pratipatsyamānatvāc ca parakīyānām apy etad ānugūṇyam eva vidvaj-jana-drṣṭam | yathā rājñah śāsanam tathaiva hi tad-anucarāṇām apīti | tatra śrī-bhāgavatīyāni vākyaṇi tad-anugatārthatayā darśyante | [tatrāmśenāvātīrṇasya](#) [BhP 10.1.2] ity aṁśeṇa baladevena saha ity arthaḥ | [kalābhyām nitarām hareḥ](#) [BhP 10.20.48] iti hareḥ kalā pṛthvī, ābhyām rāma-kṛṣṇābhyām iti |

[diṣṭyāmba te kukṣi-gataḥ paraḥ pumān](#)
[aṁśeṇa sāksād bhagavān bhavāya naḥ ||](#) [BhP 10.2.41]

ity atra yo matsyādi-rūpeṇāṁśeṇaiva pūrvam no'smākaṁ bhavāyābhūt he amba sa tu sāksāt svayam eva tava kukṣi-gato'stīti | [tato jagan-maṅgalam acyutāṁśam](#) [BhP 10.2.18] iti tu saptamy-anya-padārtho bahuvrīhiḥ | tasminn aṁśiny avatarati teṣāṁ aṁśānām apy atra praveśasya vyākhyāsyamānatvāt | pūrṇatvenaiva tatra sarvātmakeṇ ātma-bhūtam ity uktam | tathā ca nātividvaj-jana-vākya –

[etau bhagavataḥ sāksād dharer nārāyaṇasya hi |](#)
[avatīrṇāv ihāṁśeṇa vasudevasya veśmani ||](#) [BhP 10.43.23]

ity atrāpi sarasvatī-preritatayā aṁśeṇa sarvāṁśeṇa sahaivety arthaḥ | evam eva --

[tāv imau vai bhagavato harer aṁśāv ihāgatau |](#)
[bhāra-vyayāya ca bhuvah kṛṣṇau yadu-kurūdvahau ||](#) [BhP 4.1.59]

ity atra āgatāv iti kartari niṣṭhā | kṛṣṇāv iti karmaṇi dvitīyā | tataś ca bhagavato nānāvātāra-bijasya hareḥ puruṣasya tāv imau nara-nārāyaṇākhyau aṁśau karṭṭ-bhūtau kṛṣṇau kṛṣṇārjunau karma-bhūtvā āgatavantau tayoh praviṣṭavantāv ity arthaḥ | kīdrśau kṛṣṇau ? bhuvō bhāra-vyayāya | ca-kārād bhakta-sukhada-nānā-līlāntarāya ca |

yadu-kurūdvahau yadu-kuru-vaṁśayor avatīrṇāv ity arthaḥ | [arjune tu narāveśaḥ](#)
[kṛṣṇo nārāyaṇaḥ svayam](#) ity [āgama](#)-vākyam śrīmad-arjune nara-praveśāpekṣayā | yas
tu svayam ananya-siddho nārāyaṇo [nārāyaṇas tvam na hi sarva-dehinām](#) [BhP
10.14.14] ity ādinā darśitaḥ | sa punaḥ kṛṣṇa ity arthāntarāpekṣayā mantavyam | [yayor](#)
[eva samaṁ viparyam](#) [BhP 10.60.15] ity ādi nyāyāt | tathā [viṣṇu-dharme](#) --

[yas tvām vetti sa mām vetti yas tvām anu sa mām anu |](#)
[abhedenātmano vedmi tvām ahaṁ pāṇḍu-nandana || iti |](#)

taṁ prati śrī-bhagavad-vākyāc cārjunasyāpi śrī-kṛṣṇa-sakhatvena nārāyaṇa-sakhān
narāt pūrṇatvāt tatra praveśaḥ samucita eva | kutracic cāmsādi-śabda-prayogaḥ –
[nāhaṁ prakāśaḥ sarvasya yoga-māyā-samāvṛtaḥ](#) [Gītā 7.15] iti [śrī-gītopaniṣad](#)-diśā
pūrṇasyāpi sādharmaṇa-jane khaṇḍāmsa-prakāśāt ([Page 11](#)) tat-pratītāv evāmsa ivāmsa
iti jñeyam | [nārāyaṇa-samo guṇaiḥ](#) [BhP 10.8.19] ity atrāpi nārāyaṇaḥ
paravyomādhipa eva guṇaiḥ samo yasyety eva gargābhiprāyaḥ | tad evaṁ mahā-kāla-
purākhyāne'pi pratijñā-vākyam idam adhikuryāt | kim ca śāstraṁ hi śāsanātmakam |
śāsanam copadeśaḥ | sa ca dvidhā sāksād arthāntara-dvārā ca | sāksād-upadeśas tu
śrutir iti paribhāsyate | sāksāttvam cātra nirapekṣatvam ucyate | tad uktaṁ nirapekṣa-
ravā [śrutir](#) iti | tathā ca sati [śruti-liṅga-vākya-prakaraṇa-sthāna-samākhyānām](#)
[samavāye pāradaurbalyam artha-viprakarsāt](#) [Jaiminī-sūtra 3.3.14] ity uktānusāreṇa
caramasya pūrvāpekṣayā dūra-pratīty-arthatve [kṛṣṇas tu bhagavān svayam](#) iti śrī-
śaunakam prati śrī-sūtasya sāksād-upadeśena itihāsa-dvāropadeśo bādhyate | [na ca me](#)
[kalāvatīrṇau](#) [BhP 10.89.58] iti ca mahākāla-purādhipa eva śrī-kṛṣṇam sāksād
evopadiṣṭavān iti vācyam | śrī-kṛṣṇasya sārva-jñāvyabhicāreṇa vaktṛ-śrotṛ-bhāva-
pūrvaka-saṅgamāprastāvena [dvijātmajā me yuvayor didṛkṣuṇā](#) [BhP 10.89.58] iti
kāryāntara-tātparya-darśanena ca | tasyaitan mahā-purāṇasya ca tattvopadeṣṭṛ-
sūtādivat tad-upadeśe tātparyābhāvād vaksyamāṇārthāntara eva naikatyena pada-
sambandhāc ca |

kim ca [bhavatu vā tuṣyatu](#) nyāyena śrī-kṛṣṇasya tam apekṣyāpūrṇatvam, tathāpi
sarveṣāṁ apy avatārāṇām nityam eva svasthatvena darśayīṣyamāṇatvāt keśāṁcin mate
tu svayam puruṣatve'pi svatantra-sthititvāt | [yuvām nara-nārāyaṇāv ṛṣi](#) [BhP 10.89.59]
iti, [tvarayetām anti me](#) [BhP 10.89.59] iti ca tat-tad-arthatve virudhyeta | astu tāvad
asmākam anyā vārtā, na ca kutrāpi mahākālo'yam amsena tat-tad-rūpeṇāvatīrṇa ity
upakhyāyate vā | tataś cāprasiddha-kalpanā prasajjate | tatraiva ca [tvarayetam anti me](#)
iti [yuvām nara-nārāyaṇāv ṛṣi dharmam ācaratām](#) ity ādeśa-dvayasya pārasparika-
virodhaḥ sphuṭa eva |

kim ca, yadi tasya tāv amsāv abhaviṣyatām tarhi kara-tala-maṇivat sadā sarvam eva
paśyann asau tāv api dūrato'pi paśyann evābhaviṣyat | tac ca yuvayor didṛkṣuṇeti tad-
vākyena vyabhicāritam | yadi svayam eva śrī-kṛṣṇas tat-tad-rūpāv ātmānau darśayati
tadaiva tena tau dṛṣyeyātām ity ānītām ca | tathā ca sati, tayor dṛṣyatvābhāvād
aṁśatvam nopapadyate | tasmād apy adhika-śaktitvena pratyuta pūrṇatvam
evopapadyate |

evam api yat tv arjunasya taj-jyotiḥ-pratāditākṣatvam tad-darśana-jāta-sādhvasatvam
ca jātam tatra svayam eva bhagavatā tat-tal-lilā-rasaupayika-mātra-śakteḥ prakāśanād
anyasyāḥ sthitāyā api kuṅṭhanān na viruddham | dr̥ṣyate ca svasyāpi kvacid yuddhe
prākṛtād api parābhavādikam | yathātraiva tāvat svayam eva vaikuṅṭhād āgatānām apy
aśvānām prākṛta-tamasā bhraṣṭa-gatitvam | tad evam eva śrī-kṛṣṇasya tasmin bhakti-
bhara-darśanenāpy anyathā na mantavyam | śrī-rudrādau śrī-nārādādau ca tathā
darśanāt |

evam atra paratra vā tadīya-lilāyām tu pūrva-pakṣo nāsti tasya svarācaraṇatvāt | atas
tadīya-tātparya-(page 12)-śabdottthāv arthāv evam eva dr̥ṣyete | tat-tātparyottho
yathāsau śrī-kṛṣṇaḥ svayam bhagavān api yathā govardhana-makha-lilāyām śrī-gopa-
gaṇa-vismāpana-kautukāya kāñcin nijām divya-mūrtim pradarśayan taiḥ samam
ātmanaivātmanām namaścakre | tathāivārjuna-vismāpana-kautukāya mahākāla-
rūpeṇaivātmanā dvija-bālakān hārayitvā pathi ca tam tam camatkāram anubhāvya
mahākāla-pure ca tām kām api nijām mahākālākhyam divya-mūrtim darśayitvā tena
samam tad-rūpam ātmānam namaścakre | tad-rūpeṇaiva sārjunam ātmānam tathā
babhāṣe ca | tad uktam – [tasmai namo vraja-janaiḥ saha-cakre'tmanātmanai](#) [BhP
10.24.36] itivat | atrāpi babandha ātmānam anantam acyutaḥ [BhP 10.89.31] iti |
ataeva [harivamśe](#) tat-samīpa-jyotir uddiśya cārjunam prati śrī-kṛṣṇenoktam [mat-tejas
tat sanātanam](#) [HV 2.114.9] iti |

atha śabdotttho'py artho yathā tatra śrī-mahākālam uddiśya [puruṣottamottamam](#) [BhP
10.89.54] iti viśeṣaṇasyārthaḥ | puruṣo jīvas tasmād uttamas tad-antaryāmī tasmād
uttamam bhagavat-prabhāva-rūpa-mahākāla-śakti-mayam tam iti |

atha śrī-mahākāla-vākyasya –

[dvijātmajā me yuvayor didṛkṣuṇā
mayopanītā bhuvī dharmā-guptaye |
kalāvatīrṇāv avaner bharāsurān
hatveha bhūyas tvarayetaṁ anti me ||](#) [BhP 10.89.59]

ity asya yuvayor yuvām didṛkṣuṇā mayā dvija-putrā me mama bhuvī dhāmni upanītā
ānītā ity ekaṁ vākyam | vākyāntaram āha he dharmā-guptaye kalāvatīrṇau kalā amśās
tad-yuktāv avatīrṇau madhyama-pada-lopī samāsaḥ | kalāyām amśa-lakṣaṇe māyika-
prapañce'vatīrṇau vā [pādo'sya viśvā bhūtāni](#) [Rv 10.90.3] iti [śruteḥ](#) | bhūyaḥ punar api
avaiśiṣṭān avaner bharāsurān hatvā me mama anti samīpāya samīpam āgamayitum
yuvām tvarayetaṁ tvaratam | atra prasthāpya tām mocayatam ity arthaḥ | tad-dhatānām
mukti-prasiddheḥ | mahākāla-jyotir eva muktāḥ praviśantīti [brahma-tejomayam
divyam mahad yad dr̥ṣṭavān asi](#) [HV 2.114.9] iti śrī-[harivamśo](#)kteś ca | [tvarayetaṁ](#) iti
prārthanāyām hetu-ñij-antasya līni rūpam antīty-avyayāc caturthyām luk, caturthī ca
[edhobhyo vrajātīvat kriyārthopapasya ca karmaṇi sthāninaḥ](#) [Pāṇ 2.3.14] iti
smaraṇāt | kaṭam kṛtvā prasthāpayatītivad ubhayor ekenaiva karmaṇānvayaḥ | tasmād
eka evārthaḥ spaṣṭam akaṣṭo bhavati | arthāntare tu sambhavaty eka-padatve pada-
chedaḥ kaṣṭāya kalpyate |

tathā --

pūrṇa-kāmāv api yuvām nara-nārāyaṇāv ṛṣī |
dharmam ācaratām sthityai ṛṣabhau loka-saṅgraham || [BhP 10.89.60]

ity asya na kevalam etad-rūpeṇaiva yuvām loka-hitāya pravṛttau | api
vaibhavāntareṇāpīti stauti pūrṇeti | svayaṁ bhagavattvena tat-sakhatvena ca ṛṣabhau
sarvāvatārāvatāri-śreṣṭhāv api (page 13) pūrṇa-kāmāv api sthityai loka-rakṣaṇāya loka-
saṅgraham lokeṣu tat-tad-dharma-pracāra-hetukaṁ dharmam ācaratām kurvatām
madhye yuvām nara-nārāyaṇāv ṛṣī ity anayor alpāmśatvena vibhūtivān nirdeśaḥ |
uktaṁ caikādaśe śrī-bhagavatā vibhūti-kathana eva nārāyaṇo munīnām ca [BhP
11.16.25] iti | dhārmika-maulitvād dvija-putrārtham avaśyam eṣyatha ity ata eva mayā
tathā vyavasitam iti bhāvaḥ | tathā ca harivamśe śrī-kṛṣṇa-vākyaṁ --

mad-darśanārtham te bālā hṛtās tena mahātmanā |
viprārtham eṣyate kṛṣṇo nāgacched anyathā tv iha || [HV 2.114.8]

atrācaratam ity arthe ācaratām iti prasiddham ity ataś ca tathā na vyākhyātam | tasmān
mahākālato'pi śrī-kṛṣṇasyaivādhikyān siddham | tad etan mahimānurūpam evoktaṁ --

niśāmya vaiṣṇavam dhāma pārthaḥ parama-vismitaḥ |
yat kiñcit pauruṣam pumsām mene kṛṣṇānukampitam || [BhP 10.89.63]

atra mahākālānubhāvitam iti tu noktam | evam eva sa cetikṣaṇo bhagavān śrī-kṛṣṇa
eveti darśayitum ākhyānantaram āha ekadā [BhP 10.89.21] iti | śrī-svāmi-likhitaitat-
prakaraṇa-cūrṇikāpi susaṅgatā bhavati |

atha parakīyāṇy api viruddhāyamānāni vākyaṇi tad-anugatārthatayā drśyante | tatra
śrī-viṣṇu-purāṇe ujjahārātmanaḥ keśau sita-kṛṣṇau mahā-mune [ViP 5.1.59] iti |
mahābhārate [1.189.31-32] --

sa cāpi keśau harir udbabarha
śuklam ekam aparaṁ cāpi kṛṣṇam |
tau cāpi keśau viśatām yadūnām
kule striyo rohiṇīm devakīm ca |

tayor eko balabhadro babhūva
yo'sau śvetas tasya devasya keśaḥ |
kṛṣṇo dvitīyaḥ keśavaḥ sambabhūva
keśo yo'sau varṇataḥ kṛṣṇa uktaḥ || iti ||¹

ition does not have the second and fourth lines of the second stanza.

¹ bhagavān vāsudevaś ca kīrtyate 'tra sanātanaḥ

atra tātparityam svāmibhir ittham vivṛtam -- [bhūmeḥ suretara-varūtha](#) [BhP 2.7.26] ity ādi-padye | sita-kṛṣṇa-keśa ity atra sita-kṛṣṇa-keśatvam śobhaiva na tu vayaḥ-pariṇāma-kṛtam avikāritvāt | yac ca [ujjahārātmanaḥ keśāv](#) ity ādi tat tu na keśa-mātrāvatārābhiprāyam kintu bhū-bhārāvatāraṇa-rūpam kāryam kiyad etad ātma-keśau eva tat kartum śaktāv iti dyotanārtham rāma-kṛṣṇayor varṇa-sūcanārtham ca keśoddharaṇam iti gamyate | [kṛṣṇas tu bhagavān svayam](#) ity etad virodhanāc ceti | idam apy atra tātparityam sambhavati |

nanu devāḥ kimartham mām evātārayitum bhavadbhir āgrhyate aniruddhākhyapuruṣa-prakāśa-viśeṣasya kṣīroda-śvetadvīpa-dhāmno mama yau keśāv iva sva-sva-śirodhārya-bhūtau tāv eva śrī-vāsudeva-saṅkarṣaṇau svayam evāvatarīṣyataḥ | tataś ca bhū-bhāra-haraṇam tābhyām īṣatkaram eveti | atha [ujjahārātmanaḥ keśāv](#) ity asyaiva śabdo'rtho'pi [muktāphala-tīkāyām](#) keśau sukha-svāminau sito rāmaḥ ātmanaḥ sakāśād ujjahāra uddhṛtavān |

[harivamśe](#) hi kasyāmcid giri-guhāyām bhagavān sva-mūrtim niḥṣipyā garuḍam ca tatrāvasthāpya svayam atrāgata ity uktam | tad uktam [sa devān abhyanujñāya](#) [HV 1.55.50] ity ādi | yais tu yathā-śrutam evedam vyākhyātam te na samyak parāmṛṣṭavantaḥ yataḥ suramātrasyāpi nijraratva-prasiddhiḥ | akāla-kalite bhagavati jarānudayena keśa-śauklyānupapattiḥ | na cāsya keśasya naisargika-sita-kṛṣṇateti pramāṇam asti | ataeva nṛsimha-purāṇe kṛṣṇāvatāra-prasaṅge śakti-śabda eva prayujyate na tu keśa-śabdaḥ | tathā hi –

[vasudevāc ca devakyām avatīrya yadoḥ kule |](#)
[sita-kṛṣṇe ca mac-chaktī kamsādyān ghātayīṣyataḥ ||](#) (NṛsimhaP 53.30-31)

ity ādinā | astu tarhi aṅśopalakṣakaḥ keśa-śabdaḥ | [\(page 14\)](#) na, avipluta-sarva-śaktitvena sāksād-ādi-puruṣatvena niścettum śakyatvāt | kṛṣṇa-viṣṇv-ādi-śabdānām aviśeṣataḥ paryāya-pratīteś ca | naivam avatārāntarasya kasya vānyasya janma-dinaṁ jayantyākhyayātiprasiddham | ataevoktam [bhārate](#) (1.1.193?)² –

[bhagavān vāsudevaś ca kīrtiyate'tra sanātanaḥ |](#)
[śāśvataṁ brahma paramaṁ yogi-dhyeyaṁ nirañjanam ||](#) iti |

tasyākāla-kalitatvam [yo'yam kālas tasya te'vyakta-bandho ceṣṭām āhuḥ](#) [BhP 10.3.26]
ity ādau śrī-devakī-devī-vākye,

[natāḥ sma te nātha sadānghri-paṅkajam](#)
[viriñci-vairiñcyasurendra-vanditam |](#)
[parāyaṇam kṣemam ihecchatām param](#)
[na yatra kālah prabhavet paraḥ prabhuḥ ||](#) [BhP 1.11.6]

ity ādau śrī-dvārakā-vāsi-vākye ca prasiddham |

ato yat prabhāsa-khaṇḍe keśasya bālatvam eva tat sitimnaḥ kāla-kṛta-palita-lakṣaṇatvam eva ca darśitam, tasya śarīriṇām śukla-vairāgya-pratipādana-prakarāṇa-patitvatena sura-mātra-nirjaratā-prasiddhatvena cāmukhyārthatvān na svārtha-prāmāṇyam | [brahmā yena](#) ity ārabhya,

[viṣṇur yena daśavatāra-grahaṇe kṣipto mahā-saṅkaṭe |](#)
[rudro yena kapāla-pāṇir abhito bhikṣāṇam kārītam ||](#) [GarP 1.113.15]

ity ādau [tasmai namaḥ karmaṇe](#) iti [garuḍa](#)-vacanāt | kintu tat-pratipādanāya śabda-sāmyena chaloktir eveyam | yathā –

[aho kanaka-daurātmyam nirvaktum kena yujyate |](#)
[nāma-sāmyād asau yasya dhūstaro'pi mada-pradaḥ ||](#) iti |

śiva-śāstrīyatvāc ca nātra vaiṣṇava-siddhānta-viruddhasya tasyopayogaḥ | yata uktam skānda eva ṣaṇmukham prati śrī-śivena – śiva-śāstre'pi tad grāhyam bhagavac-chāstrayogi yat iti | anya-tātparyakatvena svatas tatrāprāmāṇyād yuktam caitat [yathā paṅkena paṅkāmbha](#) [BhP 1.8.52] ity ādivat |

[pādmottara-khaṇḍe](#) ca śiva-pratipādakānām purāṇānām api tāmasatvam eva darśitam | [mātsye](#)'pi tāmasa-kalpa-kathāmayatvam iti yuktam ca tasya vṛddha-sūtasya śrī-bhāgavatam apāṭhitavataḥ śrī-baladevāvajñātuḥ śrī-bhagavat-tattvāsamyak-jñāna-jam vacanam [evam vadanti rājarse ṛsayah kecanānvitāḥ](#) [BhP 10.77.30] itivat | etādṛśa śrī-bhāgavata-vākyena sva-viruddha-purāṇāntara-vacana-bādhanam ca | [yatheha karmajito lokah kṣiyata](#) [ChāU 8.1.6] ity ādi vākyena [upāma somam amṛtā abhūma](#) [Rk 8.48.3] ity ādi-vacana-bādhanavaj jñeyam | atrāpi [yat sva-vaco viruddheta nūnam te na smaranty amum](#) [BhP 10.77.30] iti yukti-sad-bhāvao dṛśyate | tatraivātmanah sandighdatvam eva tena sūtena vyañjitam | [acintyā khalu ye bhāvā na tāms tarkaṇa yojayed](#) ity ādinā |

kim ca tatraivottara-granthe kalaṅkāpatti-kāraṇa-kathane śrī-kṛṣṇavatāra-prasaṅge svayam viṣṇur evety uktatvāt svenaiva virodhaś ca | tasmān na keśavatāratve'pi tātparyam keśa-śabdasya bālatva-vācanam ca | chalato bhagavat-tattvājñānato veti | ato vaiṣṇavādi-padyānām śabdottam artham evam paśyāmaḥ –

[amśavo ye prakāśante mama te keśa-samjñitāḥ |](#)
[sarvajñāḥ keśavam tasmān mām āhur muni-sattama ||](#) [MBh 12.328.43]

iti sahasra-nāma-bhāṣyotthāpita-bhārata-vacanāt keśa-śabdenāmśur ucyate | tatra ca sarvatra keśatara-śabdāprayogāt nānāvarṇāmśūnām śrī-nārada-[\(page 15\)](#)-dṛṣṭatayā mokṣa-dharma-prasiddheś ca | tathā cāmśutve labdhe tau cāmśū vāsudeva-saṅkarṣaṇavatāra-sūcakatayā nirdiṣṭāv iti tayor eva syātām iti gamyate | tadīyayor api tayor aniruddhe'bhivyaktiś ca yujyate eva | avatāritojo'ntarbhūtatvād avatārasya | evam eva [sattvam rajas tama](#) [BhP 1.2.23] ity ādi-prathama-skandha-padya-prāptam aniruddhākhyā-puruṣavatāratvam [bhavānī-nāthair](#) [BhP 5.17.16] ity ādi-pañcama-

skandha-gadya-prāptam saṅkarṣaṇāvātāratvaṁ ca bhavasya saṅgacchate | tataś
cojjahārety asyāyam arthaḥ – ātmanaḥ sakāśāt śrī-vāsudeva-saṅkarṣaṇāmśa-bhūtau
keśāv amśū ujjahāra uddhrtavān prakatīkṛtya darśitavān ity arthaḥ | atrāyam sumerur
ity ekadeśa-darśanenaivākhaṇḍa-meru-nirdeśavat tad-darśanenāpi
pūrṇasyaivāvīrbhāva-nirdeśo jñeyaḥ |

atha ca sāpi keśāv ity ādika-vyākhyā | udvadarhe yogabalenātmanaḥ sakāśād vicchidya
darśayāmāsa | sa cāpīti ca-śabdaḥ pūrvam uktaṁ deva-kartṛkaṁ nivedana-rūpam
arthaṁ samuccinoti | api-śabdāś tad-udbarhaṇe śrī-bhagavat-saṅkarṣaṇau svayam
hetu-kartṛtvaṁ sūcayati | tau cāpīti ca-śabdo'nukta-samuccayārthatvena bhagavat-
saṅkarṣaṇau svayam āviviśatuḥ | paścāt tau ca tat-tādātmyenāviviśatur iti bodhayati |
api-śabdo yatrānusyūtāv amū so'pi tad-amśā apīti gamayati | tayor eko balabhadro
babhūvety-ādikaṁ tu naro nārāyaṇo bhavet | harir eva bhaven nara ity ādivat tad-
aikyāvāpty-apekṣayā |

keśavaḥ śrī-mathurāyām keśava-sthānākhyā-mahāyoga-pīthādhipatvena prasiddhaḥ |
sa eva kṛṣṇa iti | ata evodāharīṣyate **bhūmeḥ suretara** [BhP 2.7.26] ity ādi | śrī-
nṛsimha-purāṇe sitāsīte ca mac-chaktī iti tac-chakti-dvāraiva śrī-kṛṣṇena
tādghātanāpekṣayā | arjune tu narāveśaḥ kṛṣṇo nārāyaṇaḥ svayam ity āgama-vākyaṁ
tu śrīmad-arjune nara-praveśāpekṣayā | yas tu svayam anyathā siddho nārāyaṇaḥ
nārāyaṇas tvaṁ na hi sarve-dehinām ity ādau darśitaḥ | sa punaḥ kṛṣṇa ity arthāntar-
apekṣayā ca mantavyam | ataeva puruṣa-nārāyaṇasya tathāgamana-pratipādaka-śrī-
hari-vaṁśa-vākyaṁ api tat-tejaḥ-samākarṣaṇa-vivakṣayaivoktam | sarveṣāṁ praveśāś
ca tasmin sa-yuktikam evodāraṇīyaḥ |

ataḥ **pādmottara-khaṇḍe** nṛsimha-rāma-kṛṣṇeṣu śāḍguṇyaṁ paripūraṇam ity
āvatārāntara-sādhāraṇyam api na mantavyam | kintv avatārānām prasāṅge teṣu śreṣṭhe
vividīṣīte sāmānyatas tāvat sarva-śreṣṭhās traya uktās teṣv apy uttarottarātrādhikya-
kramābhiprāyeṇa śrī-kṛṣṇa-sraiṣṭhyaṁ vivakṣitam |

ataeva **śrī-viṣṇu-purāṇe** maitreyeṇa hiranyaakaśīputvādiṣu tayor amukti-mukti-kāraṇe
pṛṣṭe śrī-parāśaro'pi (page 16) śrī-kṛṣṇasyaivātyudbhataiśvaryaṁ āha | kim ca śrī-
kṛṣṇam aprāpyāny atra tv asurāṇāṁ muktir na sambhavati | eva-kāra-dvayena svayam
eva **śrī-gītāsu** tathā sūcanāt –

tān ahaṁ dviṣataḥ krūrān saṁsāreṣu narādhamān |
kṣīpāmy ajasram aśubhān āsurīṣv eva yoniṣu ||
āsurīm yonim āpannā mūḍhā janmani janmani |
mām aprāpyaiva kaunteya tato yānty adhamām gatim || [Gītā 16.19-20] iti |

kutracid bhagavad-dveṣiṇāṁ tat-smaraṇādi-prabhāvena śrūyatām vā muktiḥ |
sarveṣāṁ api tad-dveṣiṇāṁ tu mukti-pradatvam anyatrāvatāre'vatāriṇi vā na kvacit
śrūyate | tasmāt teṣāṁ api mukti-dātṛtvāya śrī-kṛṣṇa evaiśvaryaādhikyaṁ yuktam eva
varṇayāmāsa śrī-parāśaraḥ | ataeva pūrvam aiśvarya-sākṣātkāryasya mukti-hetutvam
uktvā punaḥ pūtanādi-mokṣaṁ vicintya kālanemy-ādīnām ca tad-abhāvam āśaṅkya

tad apy asahamānas tasya tu śrī-kṛṣṇākhyasya bhagavataḥ paramādbhuta-svabhāva evāyam ity uvāca sarvāntima-gadyena -- [ayam hi bhagavān kīrtitaḥ saṁsmṛtaś ca dveṣānubandhenāpy akhila-surāsurādi-durlabham phalam prayacchati kim uta samyak bhaktimatām](#) [ViP 4.15.17] ity anena |

ataḥ śrī-bhāgavata-mate tayoḥ janma-traya-niyamaś ca śrī-kṛṣṇād eva mokṣaḥ sambhaved ity apekṣayaiveti jñeyam | ataeva śrī-nāradenāpi tam uddiśyaivoktam [vairēṇa yaṁ nrpatayaḥ](#) [BhP 11.5.48] ity ādi | sarveṣāṁ muktidadtvam ca tasya kṛṣṇasya nija-prabhāvātīśayena yathā kathañcit smarṭṛ-cittākaraṇātīśaya-svabhāvāt | anyatra tu tathā svabhāvo nāstīti nāsti muktidadtvam | ataeva veṇasyāpi viṣṇu-dveṣiṇas tadvad āveśābhāvāt mukty-abhāva iti | ataevoktam – [tasmāt kenāpy upāyena manaḥ kṛṣṇe niveśayet](#) [BhP 7.1.31] iti |

tasmād asty eva sarvato'py āścaryatamā śaktiḥ śrī-kṛṣṇasya iti siddham | tad evaṁ virodha-parihāreṇa viruddhārthānām apy arthānukūlyena śrī-kṛṣṇasya svayaṁ bhagavattvam eva dṛḍhīkṛtam | tatra ca vedānta-sūtrādāv apy ekasya mahā-vākyasya nānā-vākya-virodha-parihāreṇaiva sthāpanīyā darśanān nāpy atraivedṛśam ity aśraddheyam | vākyānām durbala-balitvam eva vicāraṇīyam, na tu bahv-alpatā | dṛśyate ca loke ekenāpi yuddhe sahasra-parājaya iti | evaṁ ca bahuv-virodha-parihāreṇaiva svasmin śrī-kṛṣṇākhye para-brahmaṇi sarva-vedābhidheyatvam āha --

[kim vidhatte kim ācaṣṭe kim anūdyā vikalpayet | ity asyā hrdayaṁ loke nānyo mad veda kaścana || māṁ vidhatte 'bhidhatte māṁ vikalpyāpohyate tv aham | etāvān sarva-vedārthaḥ śabda āsthāya māṁ bhidām ||](#) [BhP 11.21.42-43] iti |

vikalpya vividham kalpayitvā apohyate, tat-tan-niṣedhena siddhāntyate yat tad aham śrī-kṛṣṇa-lakṣaṇaṁ vastv iti ||

|| 11.12 || śrī-bhagavān || 29 ||

[30]

tad evaṁ kṛṣṇas tu bhagavān svayam ity etat pratijñā-vākyāya mahāvīra-rājāyevātmanaiva nirjityātma-sātkṛta-virodhi-śatārthāyāpi śobhā-viśeṣeṇa prekṣāvatām ānandanārtham caturaṅginīm senām ivānyām api vacana-śreṇīm upaharāmi | tatra tasya līlāvatāra-kartṛtvam āha –

[matsyāśva-kacchapa-nṛsimha-varāha-haṁsa-rājanya-vipra-vibudheṣu kṛtāvatāraḥ tvam pāsi](#) ity-ādi [10.2.40] | spaṣṭam ||

|| 10.2 || devāḥ śrī-bhagavantam || 30 ||

[31]

tathā, sureṣv ṛṣiṣv īśa tathaiva [BhP 10.14.2] ityādi | spaṣṭam ||

|| 10.14 || brahmā tam || 31 ||

[32]

tathā, bahūni santi nāmāni rūpāṇi ca sutasya te [BhP 10.8.15] ity ādi | spaṣṭam ||

|| 10.8 || gargaḥ śrī-vrajeśvaram || 32 ||

[33]

evam, yasyāvatārā jñāyante śarīreṣv aśarīriṇaḥ [BhP 10.10.34] ity ādi | śarīreṣv
aśarīriṇa ity api jñāne hetu-garbha-viśeṣaṇam |

śarīriṣu madhye'py avatīrṇasya yataḥ sataḥ svayam aśarīriṇaḥ | nātaḥ param parama
yad bhavataḥ svarūpam [BhP 3.9.3] ity ādi dvitīya-sandarbhodāharaṇa-praghattaka-
dṛṣṭyā jīvavad deha-dehi-pārthakyābhāvena mukhyamatvārthābhāvāt |

|| 10.10 || yamalārjunau śrī-bhagavantam || 33 ||

[34]

aparam ca –

yat-pāda-paṅkaja-rajāḥ śirasā bibharti
śrīr abja-jaḥ sa-giriśaḥ saha loka-pālaiḥ
līlā-tanuḥ sva-kṛta-setu-parīpsayā yaḥ
kāle 'dadhat sa bhagavān mama kena tuṣyet || [BhP 10.58.37]

|| spaṣṭam || 10.58 || nagnajic chrī-bhagavantam || 34 ||

[35]

param ca –

namas tasmai bhagavate kṛṣṇāyākuṅṭha-medhase |
yo dhatte sarva-bhūtānām abhavāyośatīḥ kalāḥ || [BhP 10.87.46]

ṭikā ca – nama iti śrī-kṛṣṇāvatāratayā nārāyaṇam stauti | ete cāmśa-kalāḥ puṁsaḥ
kṛṣṇas tu bhagavān svayam ity ukter ity eṣā | ataeva tac-chravaṇānantaram tasmā eva
namaskārāt śruti-stutāv api śrī-kṛṣṇa eva stutya ity āyātam | tathaiva śrutibhir api

nibhṛta-marun-mano'kṣa [BhP 10.87.23] ity-ādi-padye nijāri-mokṣa-pradatvādy-
asādhāraṇa-liṅgena sa eva vyañjitaḥ | spaṣṭam |

|| 10.87 || śrī-nāradaḥ || 35 ||

[36]

tathā guṇāvatāra-kartṛtvam āha –

ity uddhavenāty-anurakta-cetasā
pṛṣṭo jagat-kṛīḍanakaḥ sva-śaktibhiḥ |
gṛhīta-mūrti-traya īsvareśvaro
jagāda sa-prema-manohara-smitaḥ || [BhP 11.29.7]

spaṣṭam | atra ajānatām tvat-padavīm [BhP 10.14.29] ity udāhṛtaṁ vacanam apy
anusandheyam ||

|| 11.29 || śrī-śukaḥ || 36 ||

[37]

atha puruṣāvatāra-kartṛtvam āha –

iti matir upakalpita vitṛṣṇā
bhagavati sātвата-puṅgave vibhūmni |
sva-sukham upagate kvacid vihartum
prakṛtim upeyuṣi yad-bhava-pravāhaḥ || [BhP 1.9.32]

ṭikā ca – parama-phala-rūpām śrī-kṛṣṇa-ratiṁ prārthayitum prathamam sva-kṛtam
arpayati itīti | vigato bhūmā yasmāt tasmin | yam apekṣyānyasya mahattvaṁ nāstīty
arthaḥ | tad eva pāramaiśvaram āha sva-sukham svarūpa-bhūtam paramānandam
upagate prāptavaty eva | kvacid kadācid vihartum kṛīḍitum prakṛtim upeyuṣi
svikṛtavati, na tu svarūpa-tirodhānena jīvavat pāratantryam ity arthaḥ | vihartum ity
uktaṁ prapañcayati yad yato bhava-pravāhaḥ sṛṣṭi-paramparā bhavati ity eṣā ||

[B reads here: evam eva taṁ pratyuktaṁ devair apy ekādaśe -- tattvaḥ pumān samadhigamya yayāsyā
vīryam dhatte mahāntam iva garbham amogha-vīryaḥ [BhP 11.6.16] iti | ṭikā ca – tattvaḥ puruṣo vīryam
śaktim samadhigamya prāpya yayā māyayā saha mahāntam dhatte | kam iva ? asya viśvasya garbham iva
ity eṣā || [B ends.]

|| 1.9 || bhīṣmaḥ śrī-bhagavantam || 37 ||

[38]

(page 18)

ataeva bhava-bhayam apahartum [BhP 11.29.49] ity ādau tasyādi-puruṣatvaṁ
śreṣṭhatvam apy āha – puruṣam ṛṣabham ādyaṁ kṛṣṇa-samjñam nato'smi iti |

kṛṣṇeti samjñam yasyeti mūrty-antaram niṣidhyate | tan-mūrter namaskriyamāṇatvena
ca nitya-siddhatvaṁ darśyate | atraiva ṭikākṛdbhir api – tam vande paramānandaṁ
nanda-nandana-rūpiṇam ity uktam ||

|| 11.29 || śrī-śukaḥ || 38 ||

[39]

tad evaṁ jagṛhe ity ādi-prakarāṇe yat svayam utpekṣitam tac-chrī-svāmi-sammatyā
dṛḍhikṛtam | punar api tat-sammatir abhyasyate yathā –

śrutvājitaṁ jarāsandham nṛpater dhyāyato hariḥ |
āhopāyaṁ tam evādya uddhavo yam uvāca ha || [BhP 10.72.15]

ṭikā ca – ādya hariḥ śrī-kṛṣṇa ity eṣā ||

|| 10.72 || śrī-śukaḥ || 39 ||

[40]

kim ca –
athāham aṁśa-bhāgena devakyāḥ putratām śubhe |
prāpsyāmi [BhP 10.2.9] ity ādi |

aṁśa-bhāgenety atra pūrṇocitam evārtham bahudhā yojayadbhir madhye aṁśena
uruṣa-rūpeṇa māyayā bhāgo bhajanam īkṣaṇam yasya teneti ca vyācakṣāṇair ante
sarvathā paripūrṇa-rūpeṇeti vivakṣitam | kṛṣṇas tu bhagavān svayam ity uktatvāt | ity
evaṁ hi tair vyākhyātam |

|| 10.2 || śrī-bhagavān yogamāyām || 40||

[41]

evam --
yasyāṁśāṁśa-bhāgena viśvotpatti-layodayāḥ |
bhavanti kila viśvātmaṁś tam tvādyaḥ gatiṁ gatā || [BhP 10.85.31]

ṭikā ca – yasyāṁśaḥ puruṣas tasyāṁśo māyā tasyā aṁśā guṇās teṣāṁ bhāgena
paramāṇu-mātra-leśena viśvotpatty-ādayo bhavanti | tam tvā tvāṁ gatiṁ śaraṇam
gatāsmi ity eṣā ||

|| 10.85 || śrī-devakī bhagavantam || 41 ||

yathā ca -- nārāyaṇas tvam na hi sarva-dehinām ity ādau nārāyaṇo'ṅgam nara-bhū-jalāyanāt iti | [BhP 10.14.14]

ṭikā ca – narād udbhūtā ye'rthāḥ tathā narāj jātam yaj jalam tad-ayanād yo nārāyaṇaḥ prasiddhaḥ so'pi tavāṅgam mūrtir ity eṣā | atra sa tavāṅgam tvam punar aṅgīty asau tu viśado'rthaḥ | na tu stuti-mātram idam | dṛṣṭvāghāsura-mokṣaṇam prabhavataḥ prāptaḥ param vismayam [BhP 10.13.15] ity ukta-rītyā kvacid apy avatāry-avatārāntareṣu tādrśasyāpi mokṣam adrṣṭa-gocaram dṛṣṭvā vismayam prāptavān brahmā | draṣṭum mañjum ahitvam anya api tad-vatsān ito vatsapān nītvānyatra kurudvahāntar adhād ity ukta-rītyā tasyāparam api mähātmyam didṛkṣus tathā mähātmyam dadarśeti prakaraṇa-sārasyenāpi labdham | na cāpara-mähātmya-darśanam sambhāvanā-mātram |

tāvat sarve vatsa-pālāḥ paśyato njasya tat-kṣaṇāt |
vyadrśyanta ghana-śyāmāḥ pīta-kaṣeya-vāsasaḥ || [BhP 10.13.46]

ity ādinā śaktibhir ajādyābhir aiśvaryair aṇimādyaiś caturvimśati-saṅkhya-tattvair mahad-ādibhiḥ tat-saha-kāribhiḥ kāla-svabhāvādyais tat-sambhūtair brahmāṇḍaiḥ tad-antarbhūta-sraṣṭribhir brahmādibhir jīvaiś ca stamba-paryantaḥ pṛthak pṛthag upāsītās tādrśa-brahmāṇḍeśvara-koṭayaḥ śrī-kṛṣṇenaiva tat-tad-amśāmsenāvirbhāvya brahmāṇam prati sāksād eva darśitā iti hy uktaṁ tadīdrśam eva kṛṣṇas tu bhagavān svayam ity atrāviṣkṛta-sarva-śaktitvād ity etat-(page 19)-svāmi-vyākhyānasyāsādhāraṇam bijam bhavet | viśva-rūpa-darśanādīnām tat-tad-brahmāṇḍāntaryāmi-puruṣāṇām ekatareṇāpi śakyatvāt | tasmād virāt-puruṣayor iva puruṣa-bhagavator api jagṛhe pauruṣam rūpam ity ādāv upāsanārtham eva tair abheda-vyākhyā kṛteti gamyate | vastutas tu paramāśrayatvena śrī-kṛṣṇa eva tair aṅgikṛto'sti | yathā --

viśva-sarga-visargādi-nava-lakṣaṇa-lakṣitam |
śrī-kṛṣṇākhyam param dhāma jagad-dhāma namāmi tat ||
daśame daśamam lakṣyam āśritāśraya-vigraham |
kṛīdad yadu-kulāmbhodhau parānandam udīryate || iti [Bhāvārtha-dīpikā, 10.2.1]

yady anyeṣām api paramāśrayatvam tan matam tadā daśama ity anarthakam syāt |
tasmān nārāyaṇo'ṅgam iti yuktam uktam ||

|| 10.14 || brahmā śrī-kṛṣṇam || 42 ||

avatāra-prasaṅge'pi tathaiva spaṣṭam –

giraṁ samādhau gagane samīritāṁ
niśamya vedhās tridaśān uvāca ha |
gāṁ pauraṣīm me śṛṅṅutāmarāḥ punar
vidhīyatām āsu tathaiva mā ciram ||

puraiva puṁsāvadhṛto dharā-jvaro
bhavadbhir aṁsair yaduṣūpajanyatām |
sa yāvad urvyā bharam īsvareśvaraḥ
sva-kāla-śaktyā kṣapayamś cared bhuvi ||

vasudeva-gr̥he sāksād bhagavān puruṣaḥ paraḥ |
janiṣyate tat-priyārtham sambhavantu sura-striyaḥ || [BhP 10.1.21-23]

pauraṣīm puruṣeṇa [srjāmi tan-niyukto'ham](#) [BhP 2.6.30] ity-ādy-anusārāt
puruṣābhinnena viṣṇu-rūpeṇa kṣīrodaśāyinā svayam evoktāṁ gāṁ vācam |
puruṣasyaiva vācam anuvadati puraiveti | puṁsā ādi-puruṣeṇa [kṛṣṇaḥ svayam](#)
[samabhavat paramaḥ puṁn yaḥ](#) [BrahmaS 5.49] ity anusārāt | svayam bhagavattā śrī-
kṛṣṇasyety arthaḥ | aṁsaiḥ śrī-kṛṣṇasyāṁśa-bhūtais tat-pārṣadaiḥ śrīmad-
uddhavādibhiḥ saha | ittham eva prācuryeṇoktam --

[nandādyā ye vraje gopā yās cāmīṣām ca yoṣitaḥ |](#)
[vṛṣṇayo vasudevādyā devaky-ādyā yadu-striyaḥ ||](#)
[sarve vai devatā-prāyā ubhayor api bhārata |](#)
[jñātayo bandhu-suhṛdo ye ca kaṁsam anuvratāḥ ||](#) [BhP 10.1.62-63] iti |

tasmād ādi-puruṣatvam eva vyanakti sa iti sarvāntaryāmitvāt | puruṣas tāvad īsvaraḥ |
tasyāpy aṁsītvāt sa ādi-puruṣaḥ śrī-kṛṣṇaḥ punar īsvareśvaraḥ try-adhīśa-śabdavat |
tathā ca daśamasya pañcāśītītame śrīmad-ānakadundubhinoktam – [yuvām na naḥ](#)
[sutau sāksāt pradhāna-puruṣeśvarau](#) [BhP 10.85.18] iti | sva-kāla-śaktyā sva-śaktyā
kāla-śaktyā ca | īsvareśvaratve hetuḥ sāksāt svayam eva bhagavān iti | tad alam mayi
tat-prārthanayeti bhāvaḥ | tat-priyārtham tat-prītyai | amara-striyaḥ śrīmad-upendra-
preyasy-ādi-rūpāḥ kāścit sambhavantu militā bhavantu | sāksād avatarataḥ śrī-
bhagavato nityānapāyi-mahā-śakti-rūpāsu tat-preyasīṣv avatarantīṣu śrī-bhagavati tad-
aṁśāntaravat tā api praviśantv ity arthaḥ | tat-priyāṅgām tāsām eva dāsy-ādi-
prayojanāya jāyantām iti vā | anena tair apārthitasyāpy asyārthasyādeśena parama-
bhaktābhis tābhir līlā-viśeṣa eva bhagavataḥ svayam avatitīrṣāyām kāraṇam |
bhārāvatarāṇam cānuṣaṅgikam [\(page 20\)](#) eva bhavatīti vyañjitam |

tad evam śrutīnām ca daṇḍakāraṇya-vāsinām munīnām cāgni-putrāṅgām ca śrī-
gopikādītva-prāptir yat śrūyate tad api pūrvavad eva mantavyam | atra prasiddhārthe
[nāyam śriyo'ṅga u nitānta-rateḥ prasādaḥ svar-yoṣitām nalina-gandha-rucām](#)
[kuto'nyāḥ](#) [BhP 10.47.60] iti virudhyeta | na ca sura-striṅgām sambhava-vākyam śrī-
mahiṣī-vṛnda-param, tāsām api tan-nija-śakti-rūpatvena darśayiṣyamāṇatvāt |

[44]

tad evam avatāra-prasaṅge'pi śrī-kṛṣṇasya svayaṁ bhagavattvam evāyātam | yasmād
evam tasmād eva śrī-bhāgavate mahā-śroṭṛ-vaktṛṇām api śrī-kṛṣṇa eva tātparyaṁ
lakṣyate | tatra śrī-vidurasya --

yac cānyad api kṛṣṇasya bhavān bhagavataḥ prabhoḥ |
śravaḥ suśravaḥ puṇyaṁ pūrva-deha-kathāśrayam ||
bhaktāya me 'nuraktāya tava cādhokṣajasya ca |
vaktum arhasi yo 'duhyad vainya-rūpeṇa gām imām || [BhP 4.17.6-7]

pūrva-dehaḥ pṛthv-avatāraḥ | loka-dr̥ṣṭāv abhivyakti-rītyā pūrvatvam | tat-
kathaivāśrayo yasya tat ||

||4.17|| viduraḥ ||44||

[45]

atha śrī-maitreyasya tad-anantaram eva --

codito vidureṇaivam vāsudeva-kathām prati |
praśasya taṁ pṛīta-manā maitreyaḥ pratyabhāṣata || [BhP 4.17.8]

tat-praśamsayā pṛīta-manastvena cāsyāpi tathaiva tātparyaṁ labhyate | ataevātra
vasudeva-nandanatvenaiva vāsudeva-śabdaḥ prayuktaḥ |

||4.17|| śrī-sutaḥ ||45||

[46]

atha śrī-parīkṣitaḥ --

atho vihāyemam amuṁ ca lokaṁ
vimarśitau heyatayā purastāt |
kṛṣṇāṅghri-sevām adhimanyamāna
upāviśat prāyam amartya-nadyām || [BhP 1.19.5]

ṭīkā ca –śrī-kṛṣṇāṅghri-sevām adhimanyamānaḥ sarva-puruṣārthādhikāṁ jānan ity eṣā
|

|| 1.19 || śrī-sutaḥ ||46||

[47]

na vā idam rājarṣi-varya citraṁ
bhavatsu kṛṣṇaṁ samanuvrateṣu |
ye 'dhyāsanam rāja-kirīṭa-juṣṭam
sadyo jahur bhagavat-pārśva-kāmāḥ || [BhP 1.19.20]

bhavatsu pāṇḍor vaśyeṣu ye jahur iti śrī-yudhiṣṭhirādy-abhiprāyeṇa | ataeva tatra
sthitānām sarva-śrotṛṇām api śrī-kṛṣṇa eva tātparyam āyāti |

|| 1.19 || śrī-maharṣayaḥ parīkṣitam ||47||

[48]

api me bhagavān prītaḥ kṛṣṇaḥ pāṇḍu-suta-priyaḥ |
paitṛ-ṣvaseya-prīty-arthaṁ tad-gotrasyātta-bāndhavaḥ ||
anyathā te 'vyakta-gater darśanaṁ naḥ kathaṁ nṛṇām |
nitarām mriyamāṇānām saṁsiddhasya vanīyasaḥ || [BhP 1.19.35-36]

teṣām paitṛ-ṣvaseyāṇām pāṇḍu-sutānām gotrasya me āttam svīkṛtam bāndhavam
bandhu-kṛtyam yena te tava śrī-kṛṣṇasyaika-rasikasya vanīyasaḥ atyudāratayā mām
yācethā iti pravartakasyety arthaḥ |

|| 1.19 || rājā śrī-śukam || 48 ||

[49]

sa vai bhāgavato rājā pāṇḍaveyo mahā-rathaḥ |
bāla-kṛīḍanakaiḥ kṛīḍan kṛṣṇa-kṛīḍām ya ādade || [BhP 2.3.15]

yā yā śrī-kṛṣṇasya vṛndāvanādau bāla-kṛīḍā śrutāsti tat-premāveśena tat-sakhyādi-
bhāvavān tām tām eva kṛīḍām yaḥ kṛtavān ity arthaḥ ||

|| 2.3 || śrī-śaunakaḥ || 49 ||

[50]

evam jātīyāni bahūny eva vacanāni virājante – tathā kathito vaṁśa-vistāraḥ [BhP
10.1.1] ity ārabhya, naiṣāti-duḥsahā kṣun mām [BhP 10.1.13] ity antam daśama-
skandha-prakaraṇam (page 21) apy anusandheyam |

kim ca ittham dvijā yādava-devadattaḥ [BhP 10.12.40] ity ādi | yena śravaṇena nitarām
gṛhītam vaśīkṛtam ceto yasya saḥ |

|| 10.12 || śrī-sutaḥ || 50 ||

[51]

tathā, yena yenāvatāreṇa ity ādi yat śṛṅvato'paity aratiḥ [BhP 10.7.1-2] ity ādi ca | ṭikā
ca –

kṛṣṇārbhaka-sudhā-sindhu-samplavānanda-nirbharaḥ |
bhūyas tad eva sampraṣṭum rājānyad abhinandati ||

yena yena matsyādyavatāreṇāpi yāni karmāṇi karoti tāni naḥ karna-sukhāvahāni
manaḥ prīti-karāṇi ca bhavanty eva | tathāpi yac chṛṅvataḥ pumsaḥ puṁ-mātrasyāratir
mano-glānis tan-mūla-bhūtā vividhā tṛṣṇā cāpagacchati, tathā sattva-śuddhi-hari-
bhakti-hari-dāsyā-sakhyāni ca bhavanty acireṇaiva tad evaṁ hāraṁ hareś caritaṁ
manoharaṁ vā vada anugrahaṁ yadi karoṣi ity eṣā |

|| 10.7 || rājā || 51 ||

[52]

atha śrī-śukadevasya api me bhagavān prītaḥ kṛṣṇaḥ pāṇḍu-suta-priyaḥ [BhP 1.19.35]
ity ādinā śrī-kṛṣṇa eva sva-ratiṁ vyajya mriyamāṇānām śrotavyādi-praśnenaivānta-
kāle śrī-kṛṣṇa eva mayy upadiśyatām iti rājābhiprāyanantaram –

varīyān eṣa te praśnaḥ kṛto loka-hitam nṛpa |
ātmavit sammataḥ pumsām śrotavyādiṣu yaḥ paraḥ || [BhP 2.1.1]

te tvayā pumsām śrotavyādiṣu madhye yaḥ paraḥ śrī-kṛṣṇa-śravaṇābhiprāyeṇa
paramaḥ praśnaḥ kṛta eṣa varīyān sarvāvatārāvatāri-praśnebhyaḥ parama-mahān |
loka-hitam yathā syāt tathaiva kṛtaḥ | tvam tu tathābhūta-śrī-kṛṣṇaika-nibaddha-
prematvāt kṛtārtah eveti bhāvaḥ | tad uktam –

vaiyāsaker iti vacas-tattva-niścayam ātmanaḥ |
upadhārya matim kṛṣṇe auttareyaḥ satim vyadhāt || [BhP 2.4.1]

satī vidyamānā kṛṣṇe yā matis tām eva viśeṣeṇa dhṛtavān ity arthaḥ | etad eva
vyaktikariṣyate rājñā –

harer adbhuta-vīryasya kathā loka-sumaṅgalā |
kathayasva mahābhāga yathāham akhilātmani |
kṛṣṇe niveśya niḥsaṅgam manas tyakṣye kalevaram || iti [BhP 2.8.2]

|| 2.1 || śrī-śukaḥ || 52 ||

[53]

evam eva kathito vaṁśa-vistāram [BhP 10.1.1] ity ādy-anantaram samyag-vyavasitā
buddhiḥ [BhP 10.1.15] ity ādi |

pūrvam mayā nānāvatārādi-kathābhir abhinanditasyāpi yat śrī-vasudeva-
nandanasyaiva kathāyām naiṣṭhikī sthāyi-rūpā ratir jātā eṣā buddhis tu samyag-
vyavasitā parama-vidagdhety arthaḥ ||

|| 10.1 || śrī-śukaḥ || 53 ||

[54]

tathā, [ittham dvijā yādava-deva-dattaḥ śrutvā sva-rātuś caritam vicitram](#) [BhP
10.12.40] ity anantaram –

[ittham sma pṛṣṭaḥ sa tu bādarāyaṇis
tat-smāritānanta-hṛtākhilendriyaḥ |
kṛcchrāt punar lab dha-bahir-dṛṣiḥ śanaiḥ
pratyāha tam bhāgavatottamottama](#) || [BhP 10.12.44]

anantaḥ prakāṭita-pūrṇaiśvaryaḥ śrī-kṛṣṇaḥ | sarvadā tena smaryamāṇe'pi tasmin
pratikṣaṇam navyatvena tat-smāritety uktam ||

|| 10.12 || śrī-sutaḥ || 54 ||

[55]

ataeva [sa vai bhāgavato rājā](#) [BhP 2.3.15] ityādy-anantaram rājñā samāna-
vāsanātvenaiva tam āha –

[vaiyāsakis ca bhagavān vāsudeva-parāyaṇaḥ |
urugāya-guṇodārāḥ satām syur hi samāgame](#) || [BhP 2.3.16] [\(page 22\)](#)

ca-śabdaḥ prāg-varṇitena samāna-vāsanatvam bodhayati | tasmāt śrī-vasudeva-
nandanatvenaivātrāpi vāsudeva-śabdo vyākhyeyaḥ | anyeṣām api satām samāgame
tāvad urugāyasya guṇodārāḥ kathā bhavanti | tayos tu śrī-kṛṣṇa-carita-pradhānā eva tā
bhaveyur iti bhāvaḥ ||

|| 2.3 || śrī-śukaḥ || 55 ||

[56]

kim bahunā, śrī-śukadevasya śrī-kṛṣṇa eva tāt-parye tad-eka-caritamayau
granthārdhāyamānau daśamaikādaśa-skandhāv eva pramāṇam | skandhāntareṣv
anyeṣām caritam saṅkṣepeṇaiva samāpya tābhyām tac-caritasyaiva vistāritatvāt | ata
ārabhya eva tat-prasādam prārthayate [śriyaḥ patih](#) ity ādau --

[patir gatiś cāndhaka-vṛṣṇi-sātvatām](#)

prasīdatām me bhagavān satām gatiḥ || [BhP 2.4.20] ||

spastam || 2.4 || śrī-śukaḥ || 56 ||

[57]

atha śrī-vyāsa-devasya –

anarthopaśamaṁ sākṣād bhakti-yogam adhokṣaje |
lokasyājānato vidvānś cakre sātvata-samhitām ||
yasyām vai śrūyamāṇyām kṛṣṇe parama-pūruṣe |
bhaktir utpadyate puṁsaḥ śoka-moha-bhayāpahā || [BhP 1.7.6-7]

adhokṣaje śrī-kṛṣṇe |

adho' nena śayānena śakatāntara-cāriṇā |
rākṣasī nihatā raudrā śakunī-veśa-dhāriṇī ||
pūtanā nāma ghorā sā mahā-kāyā mahā-balā |
viṣa-digdha-stanaṁ kṣudrā prayacchantī janārdane ||
dadṛśur nihatām tatra rākṣasīm vana-gocarāḥ |
punar jāto'yam ity āhur uktas tasmād adhokṣajaḥ || [HV 2.101.30-32]

iti **harivamśe** śrī-vāsudeva-māhātmye tan-nāmnah śrī-kṛṣṇa-viṣayatāyā prasiddheḥ |
ataevottaratra-padye sākṣāt kṛṣṇa ity evoktam | **śrī-bhagavan-nāma-kaumudī-kārās** ca
kṛṣṇa-śabdasya tamāla-śyāmala-tviṣi yaśodā-stanandhaye para-brahmaṇi rūḍhiḥ iti
prayoga-prācuryāt tatraiva prathamataḥ pratīter udaya iti coktavantaḥ | **sāmopaniṣadi**
ca **kṛṣṇāya devakī-nandanāya** iti | atra grantha-phalatvaṁ tasyaiva vyaktam iti
caikenaivānena vacanena tat-paripūrṇatā sidhyati ||

|| 1.7 || śrī-sūtaḥ || 57 ||

[58]

atha śrī-nāradasya –

tatrānvaham kṛṣṇa-kathāḥ pragāyatām
anugraheṇāśṛṇavam manoharāḥ |
tāḥ śraddhayā me 'nupadam viśṛṇvataḥ
priyaśravasy aṅga mamābhavad ruciḥ || [BhP 1.5.26]

yena yenāvātāreṇa [BhP 10.7.1] ity etac-chrī-parīkṣid-vacana-padya-dvayam apy atra
śrī-yaśodā-stanandhayatve sādhamam śruti-sāmānya-nyāyena ||

|| 1.5 || śrī-nāradaḥ śrī-veda-vyāsam || 58 ||

tac-chabdasyaivābhyāso dṛśyate – evaṁ kṛṣṇa-mateḥ [BhP 1.6.28] ity ādau | anyatra ca
--

yūyam nṛ-loke bata bhūri-bhāgā
lokaṁ punānā munayo 'bhiyanti |
yeṣāṁ grhān āvasatīti sāksād
gūḍhaṁ paraṁ brahma manuṣya-liṅgam ||

sa vā ayam brahma mahad-vimṛgya-
kaivalya-nirvāṇa-sukhānubhūtiḥ |
priyaḥ suhrd vaḥ khalu mātuleya
ātmārhaṇīyo vidhi-kṛd guruś ca ||

na yasya sāksād bhava-padmajādibhī
rūpaṁ dhiyā vastutayopavarṇitam |
maunena bhaktyopaśamena pūjitaḥ
prasīdatām eṣa sa sātvatām patih || [BhP 7.10.48-50]

(page 23)

ṭikā ca – aho prahlādasya bhāgyam yena devo dṛṣṭaḥ | vāyam tu manda-bhāgyā iti
viśīdantaṁ rājānaṁ praty āha yūyam iti tribhir ity eṣā | manuṣyasya dṛṣyamāna-
manuṣyasyeva liṅgaṁ kara-caraṇādi-sanniveśo yasya taṁ rūpaṁ śrī-vigrahaḥ |
vastutayā nopavarṇitam tad-rūpasyaiva para-brahmatvena kim idaṁ vastv iti
nirdeṣṭum aśakyatvāt | yathoktaṁ sahasra-nāma-stotre anirdeśya-vapur iti | eṣāṁ eva
padyānām saptamānte'pi paramāmodakatvāt punar āvṛttir dṛśyate ||

|| 7.10 || sa śrī-yudhiṣṭhiram || 59 ||

atra ca spaṣṭam –

deva-dattām imām viṇām svāra-brahma-vibhūṣitām |
mūrcchayitvā hari-kathām gāyamānaś carāmy aham ||
pragāyataḥ sva-vīryāṇi tīrtha-pādaḥ priya-śravāḥ |
āhūta iva me śīghraṁ darśanaṁ yāti cetasi || [BhP 1.6.33-34]

devaḥ śrī-kṛṣṇa eva | liṅga-purāṇe upari-bhāge tenaiva svayam tasya viṇā-grahaṇam hi
prasiddham | atra yad-rūpeṇa viṇā grāhitā tad-rūpeṇaiva cetasi darśanaṁ svārasya-
labdham | deva-dattām iti kṛtopakāratāyāḥ smaryamānatvena tam anusandhāyaiva tad-
ukteḥ |

|| 1.6 || śrī-nāradaḥ śrī-veda-vyāsam || 60 ||

[61]

ata etad evam eva vyākhyeyam |

tvam ātmanātmānam avehy amogha-dṛk
parasya puṁsaḥ paramātmanaḥ kalām |
ajam praḥṭam jagataḥ śivāya tan
mahānubhāvabhūdayo 'dhiganyatām || [BhP 1.5.21]

he amogha-dṛk tvam ātmanā svayam ātmānam svam parasya puṁsaḥ kalām amśa-
bhūtam avehi anusandhehi | punaś ca jagataḥ śivāyādhunaiva śrī-kṛṣṇa-rūpeṇa yaś
cājo'pi praḥṭas tam avehi | tad etad dvayam jñātvā mahānubhāvasya sarvāvatārāvatāri-
vṛndebhyo'pi darśita-prabhāvasya tasya śrī-kṛṣṇasyaivābhūdayo līlā adhi adhikam
ganyatām nirūpyatām | svayam īśvaro'pi bhavān nijājñāna-rūpām māyām na
prakṛṣyatv iti bhāvaḥ ||

|| 1.5 || sa tam ||61 ||

[62]

ataeva purāṇa-prādurbhāvāya śrī-vyāsaṁ śrī-nāradena caturvyūhātmaka-śrī-kṛṣṇa-
mantra evopadiṣṭas tad-upāyakasya sarvottamatvam ca | yathā – namo bhagavate
tubhyam [BhP 1.5.37] ity ādi sa samyag-darśanaḥ puṁmān [BhP 1.5.38] ity antam |
spaṣṭam |

|| 1.5 || sa tam || 62 ||

atha śrī-brahmaṇaḥ –

bhūmeḥ suretara-varūtha-vimarditāyāḥ
kleśa-vyayāya kalayā sita-kṛṣṇa-keśaḥ |
jātaḥ kariṣyati janānupalakṣya-mārgaḥ
karmāṇi cātma-mahimopanibandhanāni || [BhP 2.7.26]

asura-senā-nipīditāyāḥ bhūmeḥ kleśam apahartum paramātmano'pi paratvāj janair
asmābhir anupalakṣya-mārgo'pi prādurbhūtaḥ san karmāṇi ca kariṣyati | ko'sau kalayā
amśena sita-kṛṣṇa-keśo yaḥ | yatra sita-kṛṣṇa-keśau devair dṛṣṭāv iti śāstrāntara-
prasiddhiḥ | so'pi yasyāmśena sa eva bhagavān svayam ity arthaḥ | tad-avinābhāvitvāc
chrī-baladevasyāpi grahaṇam dyotitam |

nanu puruṣād api paro'sau bhagavān katham bhū-bhārāvatāraṇa-mātrārtham (page
24) svayam avatāriṣyatīty āśaṅkyāha – ātmano mahimānaḥ parama-mādhurī-sampada
upanibadhyante nija-bhaktair adhikam varṇyante yeṣu tāni karmāṇi ca kariṣyati |
yadyapi nijāmśenaiva vā nijecchābhāśenaiva vā bhū-bhāra-haraṇam iṣat-karam tathāpi

nija-caraṇāravinda-jīvātu-vṛndam ānandayann eva lilā-kādambinīr nija-mādhurī-
varṣaṇāya vitariṣamāṇo'vatarisyatīty arthaḥ | etad eva vyaktīkṛtaṁ [tokena jīva-haraṇam](#)
[BhP 2.7.27] ity ādau | itarathā sva-mādhurī-sampat-prakāśanecchām antareṇa
madhuratarām tokādi-bhāvaṁ dadhatā tena pūtanādinām jīvana-haraṇādikaṁ karma
na bhāvyam na sambhāvanīyam |

tathā ca [tathāyam cāvatāras te](#) [BhP 1.7.25] ity ādau tair eva vyākhyātam | kim bhū-
bhāra-haraṇam mad-icchā-mātreṇa na bhavati tatrāha svānām itīti | [jayati jananivāsa](#)
[BhP 10.90.48] ity atra ca icchā-mātreṇa nirasana-samartho'pi kṛdārtham dorbhir
adharmam asyann iti tad evam ādibhiḥ śrī-kṛṣṇasyaiva sarvādbhutatā-
varṇanābhiniveśa-prapañco brahmaṇi spaṣṭa eva | astu tāvat [tad bhūri bhāgyam iha](#)
[janma kim apy aṭavyām](#) [BhP 10.14.34] ity ādi ||

|| 2.7 || brahmā śrī-nāradam || 63 ||

[64]

evam catuḥ-ślokī-vaktuḥ śrī-bhagavato'pi

[Vr. inserts] śrī-kṛṣṇatvam eva | tathā hi –

[dadarśa tatrākhila-sātvatām patim](#)
[śriyaḥ patim yajña-patim jagat-patim |](#)
[sunanda-nanda-prabalārhaṇādibhiḥ](#)
[sva-pārśadāgraiḥ parisevitam vibhum ||](#) [BhP 2.9.14] iti |

vyākhyā ca – akhila-sātvatām sarveṣām sātvatānām yādava-vīrāṇām patim |

[śriyaḥ patir yajña-patiḥ prajā-patir](#)
[dhiyām patir loka-patir dharā-patiḥ |](#)
[patir gatiś cāndhaka-vṛṣṇi-sātvatām](#)
[prasīdatām me bhagavān satām patiḥ ||](#) [BhP 2.4.20]

ity etad-vākya-sainvādi-tattvāt |

[purā mayā proktam ajāya nābhye](#)
[padme niṣaṇṇāya mamādi-sarge |](#)
[jñānam param man-mahimāvabhāsam](#)
[yat sūrayo bhāgavataṁ vadanti ||](#) [BhP 3.4.13]

iti tṛtīye uddhavaṁ prati śrī-kṛṣṇa-vākyaṇusāreṇa ca –

[yo brahmāṇam vidadhāti pūrvaṁ](#)
[yo vidyāstasmāi gopāyati sma kṛṣṇaḥ |](#)
[taṁ ha daivamātmabuddhiprakāśam](#)
[mumukṣurvai śaraṇamanuvrajeta ||](#) [GTU 1.22]

iti [śrī-gopāla-tāpany](#)-anusāreṇa ca tasyaivopadeṣṭṛtva-śruteḥ – [tad u hovāca brāhmaṇo'sāv anavarataṁ](#)
[me dhyātaḥ stutaḥ parārdhānte so'budhyata | gopa-veśo me puruṣaḥ purastād āvirbabhūva ||](#) [GTU
1.25] iti [śrī-gopāla-tāpany](#)-anusāreṇa kvacit kalpe śrī-gopāla-rūpeṇa sṛṣṭy-ādāv ittham eva brahmaṇe

darśita-nija-rūpatvād dhāmnā mahā-vaikuṅṭhatvena sādhaiṣyamāṇatvāc ca | tathā ca **brahma-samhitāyām** --

sisṛkṣāyām matiṁ cakre pūrva-saṁskāra-saṁskṛtaḥ |
dadarśa kevalam dhvāntam nānyat kim api sarvataḥ ||
uvāca puratas tasmai tasya divya sarasvatī |
kāmaḥ kṛṣṇāya govinda he gopī-jana ity api |
vallabhāya priyā vahner mantram te dāsyati priyam ||
tapas tvam tapa etena tava siddhir bhaviṣyati |
atha tepe sa suciram prīṇan govindam avyayam || [BrahmaS 5.22-25] ity ādi |

sunanda prabalārhaṇādhibhiḥ [BhP 2.9.14] ity atra tu dvārakāyām prakāṭyāvasare śruta-sunanda-nandādi-sāhacaryeṇa prabalādayo’pi jñeyāḥ | yathoktam prathame **sunadananda-śiṛṣaṇyā ye cānye sātvataraśabhāḥ** [BhP 1.14.32] iti | **[end Vr. addition]**

[A reads instead of above] śrī-kṛṣṇatvenaiva darśitatvāt tasya ca **aham evāsam evāgre** [BhP 2.9.32] ity uktes tasminn eva tātparyam spaṣṭam **[end A]** |

(page 25)

kiṁ bahunā, nānāvatārāvatāriṣv api satsu mahā-purāṇa-prārambha eva śrī-śaunakādīnām śrī-kṛṣṇe tātparyam | atra pūrve sāmānyato’smābhir ekānta-śreyastvena sarva-śāstra-sāratvena ātmasu prasāda-hetutvena ca yat pṛṣṭam tad etad evāsmākam bhāti yat śrī-kṛṣṇasya lilā-varṇanam ity abhipretyāhuḥ |

sūta jānāsi bhadam te bhagavān sātvatām patiḥ |
devakyām vasudevasya jāto yasya cikīrṣayā || [BhP 1.1.12]

bhadram ta iti śrī-kṛṣṇa-lilā-praśna-sahodarautsukyenaśīrvādaḥ | bhagavān svayam evāvatārī | sātvatām yādavānām |

[Vr. adds: sampūrṇaiśvarādi-yuktaḥ | sātvatām sātvatānām patiḥ | nuḍ-abhāve ārṣaḥ | yādavānām ity arthaḥ | jāto jagad-dṛṣyo babhūva | **[end Vr.]**

[65]

tan naḥ śuśrūṣamāṇānām arhasy aṅgānuvarṇitum |
yasyāvatāro bhūtānām kṣemāya ca bhavāya ca || [BhP 1.1.13]

aṅge he sūta sāmānyatas tāvad yasyāvatāra-mātram kṣemāya pālanāya bhavāya samṛddhaye ca | tat-prabhāvam anuvarṇayantas tad-yaśaḥ-śravaṇautsukyam āviṣkurvanti |

[66]

āpannaḥ saṁsṛtiṁ ghorām yan-nāma vivaśo gṛṇan |
tataḥ sadyo vimucyeta yad bibheti svayam bhayam || [BhP 1.1.14]

vivaśo'pi yasya śrī-kṛṣṇasya nāma tasyāvatāritvād avatāra-nāmnām api tatraiva paryavasānāt | ataeva sāksāt śrī-kṛṣṇād api tat-tan-nāma-pravṛtti-prakārāntareṇa śrūyate śrī-viṣṇu-purāṇe | tatra tv akhilānām eva bhagavan-nāmnām kāraṇāny abhavann iti his tadyam gadyam | tataḥ saṁsṛteḥ | yad yato bhayam api svayam bibheti |

[67]

kim ca --

yat-pāda-saṁśrayāḥ sūta munayaḥ praśamāyanāḥ
sadyaḥ punanty upaspr̥ṣṭāḥ swardhuny-āpo 'nusevayā || [BhP 1.1.15]

yasya śrī-kṛṣṇasya pādau saṁśrayau yeṣām | ataeva praśamāyanāḥ śamo bhagavan-niṣṭha-buddhitā | [śamo man-niṣṭhatā buddher](#) iti [BhP 11.19.36] svayam śrī-bhagavad-vākyāt sa eva prakṛṣṭaḥ śamaḥ praśamaḥ | sāksāt-pūrṇa-bhagavat-śrī-kṛṣṇa-sambandhitvāt | praśama evāyanam vartma āśrayo vā yeṣām te śrī-kṛṣṇa-līlā-rasākṛṣṭa-cittā munayaḥ śrī-śukadevādayaḥ | upaspr̥ṣṭāḥ sannidhi-mātreṇa sevītāḥ sadyaḥ punanti sa-vāsana-pāpebhyaḥ śodhayanti | swardhunī gaṅgā tasyā āpas tu – yo'sau nirañjano devaś cit-svarūpā api sāksāc chrī-vāmana-deva-caraṇān niḥsṛtā api, anusevayā sāksāt sevābhyāsenaiḥ tathā śodhayanti na sannidhi-mātreṇa sevayā | sāksāt sevayāpi na sadya iti tasyā api śrī-kṛṣṇāśritānām utkarṣāt tasyotkarṣaḥ | evam eva tatas tad-yaśaso'py ādhikyam varṇyate | [tīrtham cakre nṛponam yad ajani yaduṣu svaḥ-sarit-pāda-śaucam](#) iti [BhP 10.90.47] |

(page 26)

ṭīkā ca – itaḥ pūrvam svaḥ-sarid eva sarvato'dhikam tīrtham ity āśid idānīm yaduṣu yad ajani jātam tīrtham śrī-kṛṣṇa-kīrti-rūpam etat svaḥ-sarid-rūpam pāda-śaucam tīrtham ūnam alpam cakre ity eṣā |

[68]

etasya daśama-skandha-padyasyaiva saṁvāditām vyanakti |

ko vā bhagavatas tasya puṇya-ślokeḍya-karmaṇaḥ |
śuddhi-kāmo na śṛṇuyād yaśaḥ kali-malāpaham || [BhP 1.1.16]

spaṣṭam ||

[69]

yasmād eva tasmāt |

tasya karmāṇy udārāṇi parigītāni sūribhiḥ |
brūhi naḥ śraddadhānānām līlayā dadhataḥ kalāḥ || [BhP 1.1.17]

udārāṇi paramānanda-dātṛiṇi janmādīni svayaṁ paripūrṇasya līlayā anyā api kalāḥ
puruṣādi-lakṣaṇā dadhatas tat-tad-amśān apy ādāya tasyāvatīrṇasya sata ity arthaḥ |

[70]

athākhyāhi harer dhīmann avatāra-kathāḥ śubhāḥ |
ilā vidadhataḥ svairam īśvarasyātma-māyayā || [BhP 1.1.18]

śrī kṛṣṇasya tāvan-mukhyatvena kathaya atha tad-anantaram ānuṣaṅgikatayaivety
arthaḥ | hareḥ śrī-kṛṣṇasya prakaraṇa-balāt | avatārāḥ puruṣasya guṇāvatārā līlavatārās
ca | teṣāṁ kathā līlāḥ sṛṣṭy-ādi-karma-rūpā bhū-bhāra-haraṇādi-rūpās ca |

[71]

autsukyena punar api tac-caritāny eva śrotum icchantas tatrātmanas tṛpty-abhāvam
āvedayanti |

vayaṁ tu na vitṛpyāma uttama-śloka-vikrame |
yac-chṛṇvatām rasa-jñānām svādu svādu pade pade || [BhP 1.1.19]

yoga-yāgādiṣu tṛptāḥ smaḥ | bhagavad-vikrama-mātre tu na tṛpyāma eva tatrāpi
tīrtham cakre nrponam ity ādy-ukta-lakṣaṇasya sarvato'py uttamaślokasya vikrame
viśeṣeṇa na tṛpyāmaḥ | alam iti na manyāmahe | tatra hetuḥ | yad vikramam śṛṇvatām |
yad vā anye tṛpyantu nāma vayaṁ tu neti tu-śabdasyānvayaḥ |

[72]

kṛtavān kila karmāṇi saha rāmeṇa keśavaḥ |
atimartyāni bhagavān gūḍhaḥ kapaṭa-mānuṣaḥ || [BhP 1.1.20]

ṭikā ca – ataḥ śrī-kṛṣṇa-caritāni kathayety āśayenāhuḥ kṛtavān iti | atimartyāni martyān
atīkrāntāni govardhanoddharaṇādīni | manuṣyeshv asambhāvitānīty arthaḥ ity eṣā |

nanu katham mānuṣaḥ sann atimartyāni kṛtavān ? tatrāha kapaṭa-mānuṣaḥ | pārthiva-
deha-viśeṣa eva mānuṣa-śabdaḥ pratītaḥ tasmāt kapaṭenaivāsau tathā bhātīty arthaḥ |
vastutas tu narākṛter eva para-brahmatvenāsaty api prasiddha-mānuṣatve narākṛti-
nara-līlātvena labdham aprasiddha-mānuṣatvam asty eva |

(page 27)

tat punar aiśvaryāvyaḅhātakatvān na pratyākhyāyata iti bhāvaḥ | ataeva
syamantakāharaṇe puruṣam prākṛtam matvā [BhP 10.53.22] ity anena
jāmbavato'nyathā-jñāna-vyañjakena tasya prākṛtatvam niśidhya puruṣatvam sthāpyate
| evam māyā-manuṣyasya vadasva vidvann [BhP 10.1.7] ity ādiṣv api jñeyam | yasmāt
kapaṭa-mānuṣas tasmād eva gūḍhaḥ svatas tu tad-rūpatayaiva bhagavān iti ||

[73]

atha śrī-sūtasyāpi iti sampraśna-samhṛtaḥ [BhP 1.2.1] ity ādy-anantaram nārāyaṇam namaskṛtya [BhP 1.2.2] ity-ādy-ante purāṇam upakramyaivāha --

munayaḥ sādhu pṛṣṭo 'ham bhavadbhir loka-maṅgalam |
yat kṛtaḥ kṛṣṇa-sampraśno yenātmā suprasīdati || [BhP 1.2.5]

ṭīkā ca – teṣāṃ vacaḥ pratipūjyati yad uktam tat pratipūjanam karoti | he munayaḥ sādhu yathā bhavati tathāham pṛṣṭaḥ | yato lokānām maṅgalam etat | yataḥ kṛṣṇa-
viśayaḥ sampraśnaḥ kṛtaḥ | sarva-śāstrārtha-sāroddhāra-praśnasyāpi kṛṣṇe paryavasānād evam uktam | ity eṣā |

ity evottareṣv api padyeṣu adhokṣaja-vāsudeva-sātvatām-pati-kṛṣṇa-śabdās tat-prādhānya-vivakṣayaiva paṭhitā | atra śreyah-praśnasyāpy uttaram loka-maṅgalam ity anenaiva dattam bhavati | tathātma-suprasāda-hetoś ca yenātmā suprasīdati ity anena |

|| 1.2 || śrī-sūtaḥ || 73 ||

[74]

tad evam śroṭṛ-vaktṛṇām aikamatyena ca tātparyam siddham |

[Vr. adds here: atha śruti-liṅgādibhiḥ ṣaḍbhir api pramāṇaiḥ sa eva pramiyate | tatra nirapekṣa-ravā śrutir darśitaiva kṛṣṇas tu bhagavān svayam ity atra | atha śruti-sāmarthya-rūpaṃ liṅgam ca |

tāvat sarve vatsa-pālāḥ paśyato'jasya tat-kṣaṇāt |
vyadṛśyanta ghana-śyāmāḥ pīta-kauseya-vāsasaḥ || [BhP 10.13.46] ity ādau jñeyam |

kintv anyatra barhir deva-sadanam dāmi ity asya mantra-rūpasya liṅgasya balāt śrutiḥ kalpyate | atra tu kṛṣṇas tu bhagavān svayam iti sāksād eva tad-rūpo'stīti viśeṣo'py asti | athākāṅkṣā-yogyatāsatti-mad-
aneka-pada-viśiṣṭaikārthya-pratipādaka-śabda-rūpaṃ vākyam ca yasyām vai śrūyamānāyām [BhP 1.7.7] iti aśvābhidhānīm ādatte iti brāhmaṇa-vākyād aśva-rasanā-dāne viniyogaḥ pratīyate | tathātrāpi bhakti-
yogena manasi samyak praṇihite'male | apaśyat puruṣam pūrṇam [BhP 1.7.6] ity atra pūrṇa-
puruṣatvenoktasya kṛṣṇatvam | yasyām vai śrūyamānāyām kṛṣṇe parama-pūruṣe [BhP 1.7.7] iti vākyād
vyajyate iti | tathārabhyādhīta-rūpaṃ prakaraṇam cātra sūta jānāsi bhadram te [BhP 1.10.12] ity ādi-
rūpaṃ | yathā darśa-pūrṇamāsābhyām yajeta ity atra ṛṭiyayā śrutyā darśa-pūrṇamāsayoḥ
prakaraṇatvena prāpte karaṇasya ceti kartavyatākāṅkṣāyām agniṣṭomena svarga-kāmo yajeta iti tad
ārabhya prakaraṇārthārbdhena svarga-kāma ity anena yojanā | tathā sūta jānāsi bhadra te ity atra
śravaṇārambha eva śrī-kṛṣṇasyāvatare hetuṃ vijñātum icchadbhiḥ śaunakādibhis tatra
paramādbhutatām vyajya śrī-kṛṣṇasyaiva sarvatra jñeyatvena yojanā gamyati tasyaiva svayam
bhagavattvam vyaktam | darśitam tac ca sarva-śroṭṛ-vaktṛṇām tad aikamatya-prakaraṇeneti |

atha krama-vartinām padārthānām krama-vartibhiḥ padārthaiḥ yathā-krama-sambandha-rūpaṃ
sthānam cātra sūta jānāsi bhadram te ity ādāv eva jñeyam | yathā darśa-paurṇamāsa-prakaraṇe kāṇitic
karmāṇi upāṃśu-yāga-prabhṛtīni darvir asi ity ādayaḥ kecana mantrās ca samāmnāyante | tatra yasya
kramaṇo yo mantraḥ samāsnātas tenaiva tasya ca sambandhas tathā munayaḥ sādhu pṛṣṭo'ham
bhavadbhir loka-maṅgalam | yat-kṛtam kṛṣṇa-sampraśnaḥ ity atra kṛṣṇa-śabdasya prathama-
praśnottara-gatatvena paṭhitasya devakī-jāta-vācakatvam eva labhyate | atha nāmādinā tulyatākhyāna-

rūpā samākhyā ca jagrhe pauruṣaṁ rūpaṁ bhagavān ity asya ete cāmśa-kalāḥ pumsaḥ kṛṣṇas tu bhagavān svayam ity atra paryavasānam ity evaṁ jñeyam | yathādhvara-saṁjñānām mantrāṇām agnir yajñam nayatu prajānan ity ādīnām ādhvarya-saṁjñake karmaṇi niyoga iti | [end Vr. addition.]

kiṁ ca etasyām aṣṭādaśa-sāhasryām saṁhitāyām śrī-kṛṣṇasyaivābhyāsa-bāhulyaṁ dr̥śyate | tatra prathama-daśamaikādaśeṣv ativistareṇaiva | dvitīye śrī-brahma-(page 28)-nārada-saṁvāde | tṛtīye śrī-viduroddhava-saṁvāde | caturthe tāv imau vai bhagavato harer aṁśāv ihāgatāv [BhP 4.1.57] ity ādau, yac cānyad api kṛṣṇasya [BhP 4.17.6] ity ādau ca | pañcame rājan patir gurur alam [BhP 5.6.18] ity ādau | ṣaṣṭhe mām keśavo gadayā pratar avyād govinda āsaṅgavam āta-veṇuḥ [BhP 6.8.20] ity atra | saptame nārada-yudhiṣṭhira-saṁvāde | aṣṭame tan-mahima-viśeṣa-bijāropa-rūpe kālanemi-vadhe tādṛśa-śrīmad-ajita-dvārāpi tasya muktir nābhavat kintu punaḥ kaṁsatve tad-dvāraiveti tat-tan-mahima-viśeṣa-kathana-prathamāṅgatvāt | navame sarvānte | dvādaśe ca śrī-kṛṣṇa-kṛṣṇa-sakha-vṛṣṇy-ṛṣabhāvani-dhruḡ-rājanya-vamśa-dahanānapavargya-vīrya [BhP 12.11.25] ity ādau |

śrī-bhāḡavatānukramaṇikāyām ca uttarottaratra sarvato'pi bhūyastvena gīyate | tathā ca yasyābhyāsas tad eva śāstre pradhānam ity ānandamayo'bhyāsād [Vs 4.1.12] ity atrāparair api samarthitatvād ihāpi śrī-kṛṣṇa eva pradhānam bhaved itīti tasyaiva mūla-bhagavattvaṁ sidhyati | yat-pratipādatkatvenāśya śāstrasya bhāḡavatam ity ākhyā | api ca na kevalam bahutra sūcana-mātram atrābhyāsanam api tv ardhād apy adhiko granthas tat-prastāvako dr̥śyate | tatrāpi sarvāścaryatayā | tasmāt sādḡuktam ete cāmśa-kalāḥ pumsaḥ kṛṣṇas tu bhagavān svayam [BhP 1.3.28] iti |

tad evam asya vacana-rājasya senā-saṅgraho nirūpitaḥ | tathā tasya pratinidhi-rūpāṇi vākyāntarāṇi api dr̥śyante | yathā –

aṣṭamas tu tayor āsīt svayam eva hariḥ kila || iti [BhP 9.24.55]

kila-śabdena kṛṣṇas tv iti prasiddhiḥ sūcyate | tato harir atra bhagavān eva | yathoktam – vasudeva-grhe sāksād bhagavān puruṣaḥ paraḥ [BhP 10.1.23] iti ca |

|| 9.24 || śrī-śukaḥ || 74 ||

[75]

yathā vā – aho bhāḡyam aho bhāḡyam ity ādi || [BhP 10.14.32]

brahmatvenaiva bṛhattamatve labdhe'pi pūrṇam ity adhikaṁ viśeṣaṇam atropajīvyate ||

|| 10.14 || śrī-brahmā bhagavantam || 75 ||

[76]

ataeva –

svayam tv asāmyātiśayas tryadhīśaḥ
svārājya-lakṣmy-āpta-samasta-kāmaḥ |
balim haradbhiś cira-loka-pālaiḥ
kirīta-koṭīdita-pāda-pīṭhaḥ || [BhP 3.2.21]

na sāmāyātiśayau yasya yam apekṣyānyasya sāmāyam atīśayaś ca nāstīty arthaḥ | tatra
hetavas try-adhīśas triṣu saṅkarṣaṇa-pradyumnāniruddheṣv apy adhīśaḥ | sarvāmśitvād
ataeva svārājya-lakṣmyā sarvādhika-paramānanda-svarūpa-sampattyaiva prāpta-
samasta-bhogaḥ | balim tad-icchānūsaraṇa-rūpam arhaṇam haradbhiḥ samarpayadbhiś
cirair loka-pālair bhagavad-drṣṭy-apekṣayā brahmādayas tāvad acira-loka-pālāḥ
anīyatvāt tataś ca cira-kālīnair loka-pālair ananta-brahmāṇḍāntaryāmi-puruṣaiḥ kirīta-
koṭī-dvārā īditam stutam pāda-pīṭham yasya saḥ | atyanta-tiraskṛta-vācya-dhvaninā
parama-śreṣṭha ity arthaḥ | samasta-pāda-pāṭhe'pi (page 29) sa evārthaḥ | śrī-kṛṣṇa iti
kṛṣṇas tu bhagavān svayam itivat svayam bhagavattām eva vyanakti |

|| 3.2 || śrīmad-uddhavo viduram || 76 ||

[77]

tad etat pūrṇatvam drṣṭānta-dvārāpi darśitam asti |

devakyām deva-rūpiṇyām viṣṇuḥ sarva-guhā-śayaḥ |
āvīrāsīd yathā prācyām diśīndur iva puṣkalaḥ || [BhP 10.3.8]

yathā yathāvat sva-svarūpeṇaivety arthaḥ ||

|| 10.3 || śrī-śukaḥ || 77 ||

[78]

yathā ca –

akhaṇḍa-maṇḍalo vyomni rarājoḍu-gaṇaiḥ śaśī |
yathā yadu-patiḥ kṛṣṇo vṛṣṇi-cakrāvṛto bhuvi || [BhP 10.20.44]

spaṣṭam || 10.20 || śrī-śukaḥ || 78 ||

[79]

tathā śrī-kṛṣṇa-pratinidhi-rūpatvād asya mahā-purāṇasya śrī-kṛṣṇa eva
mukhyo'bhidheya ity apy āha |

kṛṣṇe sva-dhāmopagate dharma-jñānādibhiḥ saha |
kalau naṣṭa-drṣām eṣa purāṇārko 'dhunoditaḥ || [BhP 1.3.43]

tad evaṁ śrī-kṛṣṇasya svayaṁ bhagavattvaṁ darśitam | tat tu gati-sāmānyenāpi labhyate | yathā mahābhārata –

sarve vedāḥ sarva-vidyāḥ sarva-śāstrāḥ
sarve yajñāḥ sarva ṛdyaś ca kṛṣṇaḥ |
viduḥ kṛṣṇaṁ brāhmaṇās tattvato
ye teṣāṁ rājan sarvājñāḥ samāptāḥ || iti |

atra sarva-samanvaya-siddheḥ pūrṇatvam eva labhyate | evaṁ śrī-bhagavad-upaniṣatsu ca – vedaiś ca sarvair aham eva vedyo vedānta-kṛd veda-vid eva cāham [Bg 15.15] iti, brahmaṇo hi pratiṣṭhāham [Bg 14.27] ity ādi ca | brahma-saṁhitāyām [5.29] -- cintāmaṇi-prakara-sadmasu kalpa-vṛkṣa-lakṣāvṛteṣu surabhīr abhipālayantam ity ādikam upakramya –

yasyaika-niśvasita-kālam athāvalambya
jīvanti loma-vilajā jagad-aṇḍa-nāthāḥ |
viṣṇur mahān sa iha yasya kalā-viśeṣo
govindam ādi-puruṣaṁ tam ahaṁ bhajāmi || iti [BrahmaS 5.30] |

nanu pādmottara-khaṇḍāḍau sarvāvatārī para-vyomādhipatir nārāyaṇa eveti śrūyate | pañcarātrāḍau tu vāsudevaḥ, na ca sa kṛṣṇa eveti vaktavyam | tat tu sthāna-parikarānāma-rūpāṇāṁ bhedāt | tarhi kathāṁ śrī-kṛṣṇasyaiva sarvāvatāritvaṁ svayaṁ-bhagavattvaṁ vā ? tatrocyate śrī-bhāgavatasya sarva-śāstra-cakravartitvaṁ prathamā-sandarbhe praghaṭṭakenaiva darśitam | pūrṇa-jñāna-prādurbhāvānantaram eva śrī-veda-vyāseṇa tat prakāśitam iti ca tatraiva prasiddham | sphuṭam eva dr̥śyate cāsminn apara-śāstropamardakatvam |

ity aṅgopadiśanty eke vismṛtya prāg udāhṛtam |
muni-vāsa-nivāse kiṁ ghaṭetāriṣṭa-darśanam || [BhP 10.57.31] ity āḍau |

evaṁ vadanti rājarṣe [BhP 10.77.30] ity āḍau ca | ataeva navame'py uktam

hitvā sva-śiṣyān pailādīn bhagavān bādarāyaṇaḥ |
mahyaṁ putrāya śāntāya paraṁ guhyam idaṁ jagau || [BhP 9.22.22] iti |

tad evaṁ sarva-śāstropacaritatvaṁ siddham | tatra śrī-kṛṣṇasyaiva svayaṁ bhagavattvaṁ nirūpitam | dr̥śyate ca praśaṁsitur vaiśiṣṭyena praśaṁsyaśyāpi vaiśiṣṭyam | yathā grāmādhyakṣya-rāja-sabhayoḥ sarvottamatvena praśasyamānau vastu-viśeṣau tāratamyam āpadyete | (page 30) tad evaṁ satsv apy anyeṣu teṣv anyatra praśasteṣu śrī-bhāgavata-praśaṁsyaśyānasya śrī-kṛṣṇasyaiva paramādhikyaṁ sidhyati |

ataeva [kṛṣṇas tu bhagavān svayam](#) iti sāvadhārāṇā śrutir anya-śruti-bādhiketi yuktaṁ eva vyākhyātaṁ pūrvam api |

tataś ca te tu para-vyomādhipa-nārāyaṇa-vāsudevādayaḥ śrī-kṛṣṇasyaiva mūrti-viśeṣā bhaveyuḥ | svayaṁ śrī-kṛṣṇas tu nārāyaṇas tvam ity ādy ukto mahā-nārāyaṇo dvārakādi-prasiddho mahā-vāsudevaś ca bhavet | tataś ca [nārāyaṇa-vāsudevopaniṣadoḥ](#) sa eva vyaktaḥ | [brahmaṇyo devakī-putra](#) iti [NāU 4], [devakī-nandano nikhilam ānandayād](#) iti ca | tad ittham eva taṁ vāsudevam api vibhūti-nirviśeṣatayā svayam eva spaṣṭam āha – [vāsudevo bhagavatām](#) [BhP 11.19.29] iti spaṣṭam |

[81]

tathā –

[sātvatām nava-mūrtinām ādi-mūrtir aham parā](#) || iti [BhP 11.19.32]

[ṭikā ca – sātvatām bhāgavatānām nava-vyūhārcane vāsudeva-saṅkarṣaṇa-pradyumnāniruddha-nārāyaṇa-hayagrīva-varāha-nṛsimha-brahmāṇa iti yā nava-mūrtayas tāsām madhye vāsudevākhyā](#) | ity eṣā |

ataeva dṛśyate cādvaita-vādinām api sannyāsinām vyāsa-pūjā-paddhatau śrī-kṛṣṇasya madhya-simhāsanasthatvaṁ vāsudevādinām vyāsādinām cāvaraṇa-devatātvam iti | ataeva krama-dīpikāyām aṣṭākṣara-pāṭale vāsudevādayas tad-āvaraṇatvena śrūyante | yat tu [vṛṣṇinām vāsudevo'smi](#) [Gītā 10.37] iti [bhagavad-upaniṣadaḥ](#) | tatra vāsudeva-śabdena vāsudevāpatyārthena śrī-baladeva evocyate | vaktā hi tatra śrī-kṛṣṇa eva | tataś ca sva-vibhūtiṁ kathayati tasminn api vibhūtitvāropo na yujyate | vaktur anyatraiva śrotṛbhis tat-pratīteḥ | tato mukhyārtha-bādhe tathaiva vyākhyā samucitā | tasmāt sādhu vyākhyātam – [vāsudevo bhagavatām](#) ity ādi [BhP 11.19.29] |

|| 11.19 || śrī-bhagavān || 80-81 ||

[82]

yasmād evaṁ sarvato'pi tasyotkarṣas tasmād evānyatas tadīya-nāmādinām api mahimādhikyam iti gati-sāmānyāntaraṁ ca labhyate | tatra nāmno yathā [brahmāṇḍa-purāṇe](#) śrī-kṛṣṇaṣṭottara-śata-nāmāmṛta-stotre –

[sahasra-nāmnām puṇyānām trir-āvṛtṭyā tu yat phalam | ekāvṛtṭyā tu kṛṣṇasya nāmaikam tat prayacchati](#) || iti |

vyaktikriyate cādhika-phalatvaṁ kṛṣṇa-nāmnāḥ [pādme pātāla-khaṇḍe](#) śrī-mathurā-māhātmye śrī-mahādevasyaiva vākye – [tārakāj jāyate muktiḥ prema-bhaktis tu pārakād](#) iti | pūrvam atra mocakatva-premadatvābhyāṁ tārika-pāraka-samjñe rāma-kṛṣṇa-nāmnor hi vihite | tatra ca rāma-nāmnī mocakatva-śaktir evādhikā śrī-kṛṣṇa-

nāmnī tu mokṣa-sukha-tiraskāri-premānanda-dātr̥tva-śaktiḥ samadhiketi bhāvāḥ |
ittham evoktāṃ **viṣṇu-dharmottare** –

yac chaktir nāma yat tasya tasminn eva ca vastuni |
sādhakāṃ puruṣa-vyāghra saumya-krūreṣu vastuṣu || iti |

kiṃ ca śrī-kṛṣṇa-nāmnō māhātmyaṃ nigadēnaiva śrūyate **prabhāsa-purāṇe** śrī-nārada-
kuśadhvaja-saṃvāde śrī-bhagavad-uktau – **nāmnām mukhyatamaṃ nāma kṛṣṇākhyam**
me parantapa iti | tad evaṃ gati-sāmānyena nāma-mahima-dvārā tan-mahimātīśayaḥ
sādhitaḥ | tathā tadīya-guṇa-rūpa-līlā-mathurādi-sthānānām api tat-tac-chāstra-
pratipādyamānāiḥ sarvādhika-mahimabhir apy asāv anusandheyāḥ | vistara-bhiyā tu
nodāhriyate |

(page 31)

[[Sarva-saṃvādinī](#)]: etad anantaram gati-sāmānya-prakaraṇ śrī-kṛṣṇa-nāma-māhātmye sahasra-
nāmnām ity ādi-brahmāṇḍa-vākyānantaram eva vyākhyeyam | yathā

sarvārtha-śakti-yuktasya deva-devasya cakriṇaḥ |
yac cābhirucitaṃ nāma tat sarvārtheṣu yojayet ||

iti viṣṇu-dharma-dṛṣṭyā sarveṣāṃ eva bhagavan-nāmnām nirāṅkuṣa-mahimatve sati
samāhṛtānām uccāraṇam api nānārthakam saṃskāra-pracaya-hetutvād ekasyaivoccārā-
pracayavad iti **nāma-kaumudī**-kārair aṅgīkṛtam | tathā samāhṛta-sahasra-nāma-trir-āvṛtti-
śakteḥ kṛṣṇa-nāmoccāraṇa-vaśyam mantavyam | atra devadevasya yad abhirucitaṃ priyam
nāma tat sarvārtheṣu yojayed ity api kecid vyācakṣate | yathā **hareḥ priyeṇa govinda-nāmnā**
nihatāni sadyaḥ iti |

nanu **bṛhat-sahasra-nāma-stotraṃ** nityam eva paṭhantīm devīm prati sahasra-nāma-tat-
tulyam rāma-nāma varānane ity ādy-upapattiyā rāma-nāmaiva sahasra-nāma-phalam
bhavatīti bodhayan śrī-mahādevas tat-sahasra-nāmantargata-kṛṣṇa-nāmnām api gaṇatvaṃ
bodhayati | tarhi kathāṃ brahmāṇḍa-vacanam aviruddham bhavati | ucyate prastutasya
bṛhat-sahasra-nāma-stotrasyaivaikayā vṛtṭiyā yat phalam tad bhavatīti rāma-nāmnī prauḍhiḥ
| kṛṣṇa-nāmnī tu dvigāva-sambhavāt sahasra-nāmnām iti bahu-vacanāt tādṛśānām bahūnām
sahasra-nāma-stotrāṇām trir-āvṛtṭiyā tu yat phalam tad bhavatīti tato'pi mahatī prauḍhiḥ |
ataeva tatra

samasta-japa-yajñānām phaladam pāpa-nāśanam |
śṛṇu devi pravakṣyāmi nāmnām aṣṭottaram śatam ||

ity uktvā anyeṣāṃ api japānām vedādy-uktānām phalam antarbhāvitam | tataś ca
prauḥhyādhikyād uttarasya pūrvasmād balavattve sati pūrvasya mahimāpi tad-aviruddha
eva vyākhyeyāḥ | tadā hi yadyapy evam eva śrī-kṛṣṇavat tan-nāmnō'pi sarvataḥ śakti-
pūrṇatayā sarveṣāṃ api nāmnām avayavitvam eva tathāpi avayava-sādhāraṇyena phalam
bhavet | yathā sāksān-mukter api dātuḥ śrī-viṣṇor ādhānasya yajñāngatvena kriyamānasya
svarga-mātra-pradatvam | yathā vā veda-japatas tad-antargata-bhagavan-mantrenāpi na
brahma-lokādhika-phala-prāptiḥ | yathātraiva tāvat kevalam rāma-nāmaiva sakṛd vadato'pi
bṛhat-sahasra-nāma-phalam antarbhūta-rāma-nāmaikona-sahasra-nāmakam sampūrṇam |
bṛhat-sahasra-nāmāpi paṭhato bṛhat-sahasra-nāma-phalam na tv adhikam ekona-sahasra-
nāma-phalam iti | ateva sādhāraṇānām keśavādi-nāmnāpi tadīyatā-

vailakṣaṇyenāgrhyamānānām avatārāntara-nāma-sādhāraṇa-phalam eva jñeyam | nāma-kaumudyām tu sarvānartha-kṣaya eva jñānājñāna-viśeṣo niṣiddhaḥ na tu premādi-phala-tāratamyē | tad evam kṛṣṇa-nāmnāḥ sādharma-phala-dattve sati – **sahasra-nāma** **abhis tulyam rāma-nāma varānana** ity api yuktam uktam | vastutas tv evam sarvāvatārāvatāriṇām abhyaḥ śrī-kṛṣṇa-nāmo'bhyadhikam phalam svayam bhagavattvāt tasya |

nanu yathā darśa-paurṇamāsyādy-aṅga-bhūṭayā pūrṇābhūṭyā sarvān kāmān avāpnoti ity ādāv arthavādatvam tathāivātrobhayaṭrāpi bhaviṣyatīti cet, na | bṛhat-sahasra-nāma-stotraṁ paṭhitvaiva bhojana-kāriṇīm devīm prati rāma-nāmaiva sakṛt kīrtayitvā kṛta-kṛtyā satī mayā saha bhuṅkṣveti sāksād-bhojane śrī-mahādevena pravartanāt | kṛṣṇ-nāmni tu tathārtha-vādatvam dūrotsāritam eveti || [[End Sarva-samvādinī](#)]

ittham eva śrī-kṛṣṇasyaivāsamorddhva-mahimatvāt svayam eva tenāpi sakala-bhakta-vṛnda-vandita-bhagavat-praṇayaṁ śrīmad-arjunaṁ prati sarva-śāstrārtha-sāra-bhūta-śrī-gītopasamhāra-vākyaḥ nijākhila-prādurbhāvāntara-bhajanam atikramya sva-bhajanam eva sarva-guhyatamatvenopadiṣṭam | yathāha – **kartum necchasi yan mohāt kariṣyasi avaśo'pi tad** [Gītā 18.60] ity anantaram –

īśvaraḥ sarva-bhūṭānām hṛd-deśe 'rjuna tiṣṭhati |
bhrāmayan sarva-bhūṭāni yantrārūḍhāni māyayā ||
tam eva śaraṇam gaccha sarva-bhāvena bhārata |
tat-prasādāt parām śāntim sthānam prāpsyasi śāśvatam ||
iti te jñānam ākhyātāṁ guhyād guhyataram mayā |
vimṛṣyaitad aśeṣeṇa yathecchasi tathā kuru ||
sarva-guhyatamaṁ bhūyaḥ śṛṇu me paramaṁ vacaḥ |
iṣṭo 'si me dṛḍham iti tato vakṣyāmi te hitam ||
man-manā bhava mad-bhakto mad-yājī mām namaskuru |
mām evaiṣyasi satyaṁ te pratijāne priyo 'si me ||
sarva-dharmān parityajya mām ekaṁ śaraṇam vraja |
ahaṁ tvā sarva-pāpebhyo mokṣayiṣyāmi mā śucaḥ || [Gītā 18.61-66]

eṣāṁ arthaḥ – **aśocyān anvaśocas tvam** ity ādi [Gītā 2.11] grantho na yuddhābhīdhāyakaḥ, yataḥ **kartum** ityādi tataḥ paramārthābhīdhāyaka evāyam tatrāpi guhyataram sarva-guhyatamaṁ ca śṛṇu ity āha | īśvara ity ādi | ya eka sarvāntaryāmī īśvaraḥ sa eva sarvāni saṁsāra-yantrārūḍhāni bhūṭāni māyayā bhrāmayan teṣāṁ eva hṛd-deśe tiṣṭhati sarva-bhāvena **puruṣa evadam sarvam** [ŚvetU 3.15] iti bhāvanāyāḥ sarvendriya-pravaṇatayā vā parām śāntim tadīyam paramaṁ bhaktim **samo man-niṣṭhatā buddher** [BhP 11.19.36] ity ukteḥ | sthānam tadīyam dhāma guhyād brahma-jñānād api guhyataram dvayoḥ prakarṣe tarap |

athedam api nijaikānta-bhakta-varāya tasmai na paryāptam iti avadhyāya svayam eva mahā-kṛpā-bhareṇodghāṭita-parama-rahasyaḥ śrī-bhagavān anyām api pradyumna-saṅkarṣaṇa-vāsudeva-parama-vyomādhipa-lakṣaṇa-bhajanīya-tāratamyā-gamyām bhajana-krama-bhūmikām atikramyaiva sarvato'py upādeyam eva sahasopadiṣṭi **sarva-guhyatamaṁ bhūyaḥ** [18.64] iti | yadyapi guhyatamatvokter eva guhya-guhyatarābhyām api prakṛṣṭam idam ity āyāti tathāpi sarva-śabda-prayogo

guhyatamam api parama-vyomādhipādi-bhajanārtha-śāstrāntara-vākyaṃ atyeti, tasya yāvad-artha-vṛttikatvāt | bahūnām prakarṣe tamap | ataeva paramam | sva-kṛta-tādṛśa-hitopadeśa-śravaṇe hetum āha [iṣṭo'si me dṛḍham itī](#) | paramāptasya mamaitādṛśam vākyaṃ tvayāvāsyam śrotavyam iti bhāva ity arthaḥ |

svasya ca tādṛśa-rahasya-prakāśane hetum āha tata iti | tatas tādṛśeṣṭatvād eva hetoḥ | tad evam autsukyam ucchalayya kim tad ity apekṣāyām sapraṇayāśru-kṛtāñjalim etaṃ praty āha [man-manā](#) iti | mayi tvan-mitratayā sāksād asmin sthite śrī-kṛṣṇe mano yasya tathāvidho bhava | evaṃ mad-bhakto mad-eka-tātparyako bhavety ādi | sarvatra mac-chabdāvṛtṭyā mad-bhajanasyaiva nānā-prakāratayā āvṛtṭiḥ kartavyā | na tv īśvara-tattva-mātra-bhajanasyeti bodhyate | sādhanānurūpam eva phalam āha mām evaiśyasīti | anenaiva-kāreṇāpy ātmanaḥ sarva-śreṣṭhatvam sūcitam | anyasya [\(page 32\)](#) kā vārtā mām eveti | etad eva phalam śrī-parīkṣitāpi vyaktikariṣyate kalim prati |

[yas tvam kṛṣṇe gate dūram](#)
[saha gāṇḍīva-dhanvanā |](#)
[śocyo'sy aśocyān rahasi](#)
[praharan vadham arhasi || \[BhP 1.17.6\] iti |](#)

satyaṃ te ity anenātrārthe tubhyam eva śape'ham iti praṇaya-viśeṣo darśitaḥ | punar apy atikṛpayā sarva-guhyatamam ity ādi vākyaṛthānām puṣṭy-artham āha pratijāne iti |

nanu nānā-pratibandha-vikṣiptasya mama katham tvan-manastvādikam eva sidhyet tatrāha [sarveti](#) | sarva-śabdena nitya-paryantā dharmāḥ vivakṣitāḥ | pari-śabdena teṣām svarūpato'pi tyāgaḥ samarthitaḥ | pāpāni pratibandhās tad-ājñayā parityāge pāpānutpatteḥ | tad eva vyatirekena draḍhayati mā śuca iti | tatra --

[aśocyān anvaśocas tvam](#)
[prajñā-vādāmś ca bhāṣase |](#)
[gatāsūn agatāsūmś ca](#)
[nānuśocanti paṇḍitāḥ || \[Gītā 2.11\]](#)

ity upakrama-vākyaḥ tasyāpaṇḍitatvam vyajya śoka-parityāgena mat-kṛtopadeśam eva grhāṇeti vivakṣitam | tatas ca tāratamya-jñānārtham eva bahudhopadiśyāpi mahopasamhāra-vākya-sthasya tv asyopadeśasya paramatvam nirdiśya śoka-parityāgena tam etaṃ evopadeśam tvam grhāṇeti dvayor vākyaḥ ekārtha-pravṛttatvam api spaṣṭam |

[Sarva-samvādinī](#) -- atha [īśvaraḥ sarva-bhūtānām](#) ity ādi-śrī-gītā-padya-ṣaṭke vyākhyānāntaram eva vyākhyeyam | tathā hi – atra kaścid vadati īśvaraḥ sarva-bhūtānām ity ādau sarva evedam īśvara iti bhāvena yad-bhajanam, tatra jñānāmśa-sparśaḥ | iha tu manmanā bhavetyādi-śuddhaiva bhaktir upadiṣṭety ata eva sarvaguhyatmatvam | kim vā pūrveṇa vākyaṇa parokṣatayaiveśvaram uddiśyāpareṇa tam evāparokṣatayā nirdiṣṭavān ity ata eva na ca vaktavyam | pūrvam api --

man-manā bhava mad-bhakto
mad-yājī mām namaskuru |
mām evaiṣyasi yuktvaivam
ātmānaṁ matparāyaṇaḥ || [9.34]

ity ādibhiḥ śuddha-bhajanasyoktatvāt | tathāpi adhiyajñō'ham evātra dehe deha-bhṛtām varah
[Gītā 8.4] ity ādau ca svasyāntaryāmitvena coktatvāt | sarva-guhyatamatva-guhyataratvayor
anupapattir iti | yad yad eva pūrvaṁ sāmānyatayoktaṁ tasyaivānte vivicya nirdiṣṭatvāt | ucyate
– na tāvad bhajana-tāratamyam | atra bhajānīya-tāratamyasyāpi sambhave gauṇa-mukhya-
nyāyena bhajānīya evārtha-sampratīteḥ | mukhyatvaṁ ca tasya phalam ata upapatter iti [Vs
3.2.29] nyāyena | viśeṣatas tu tac-chabdena na svayam eva tad-rūpa iti mac-chabdena svayam
evaitad-rūpa iti ca bhedasya vidyamānatvāt upadeśa-dvaye nijenaudāsīnyenāveśena ca
liṅgenāpūrṇatvopalambhanāt | phala-bheda-vyapadeśenaiva-kāreṇa ca tad-arthasyaiva
puṣṭatvāt | sāksād eva bhajānīya-tāratamyam upalabhyate | vastutas tu sarva-bhāvenety asya
sarvendriya-pravaṇatayety evārthaḥ | gauṇa-mukhya-nyāyenaiva jñāna-miśrasya sarvātmatā-
bhāvanā-lakṣaṇa-bhajana-rūpārthasya bādhitatvāt |

sthānaṁ prāpsyasi śāśvatam iti loka-viśeṣa-prāpter eva nirdiṣṭatvāt | tasmān na ca bhajanāvṛtti-
tāratamyāvākāśaḥ | na ca bhajānīyasyaiva parokṣāparokṣatayā nirdeśayos tāratamyam | tadaiva
tayā prācīnayārvācīnayā cānayā gati-kriyayā saṅkoca-vṛttir iyaṁ kalpanīyā | yady
antaryāmiṇaḥ sakāśād anyā parāvasthā na śrūyate, śāstre śrūyate tu tad-avasthātaḥ parā, tato'pi
parā ca sarvatra | atraiva tāvat sādhibhūtādhidaivam mām cādhiyajñam ca ye viduḥ [Gītā 7.30]
ity ādau bheda-vyapadeśāt | tatra saha-yukte'pradhāne [Pāṇ 2.3.17] iti
smaraṇenādhiyajñasyāntar-yāmiṇaḥ sahartha-tṛṭiyāntatayā labdha-samāsa-padasya svasmād
apradhānatvoktes tataḥ paratvaṁ śrī-kṛṣṇasya vyaktam eva | adhiyajñō'ham evātra [Gītā 8.4]
ity ādau ca tad eva vyajyate | eṣa vai bhagavān droṇaḥ prajā-rūpeṇa vartate [BhP 1.7.45] itivat |
tasmād bhajānīya-tāratamya-vivakṣayaivopadeśa-tāratamyam siddham | eṣa tu vātivadati yaḥ
satyenātivadati [ChāU 7.16.1] itivat yaḥ satyena brahmaṇaiva pratipādyā-bhūtena sarvaṁ
vādinam atikramya vadati eṣa eva sarvam atikramya vadatīty arthaḥ | tad evam arthe sati yathā
tatra vādasyātīśāyitā-liṅgena nāmādi-prāṇa-paryantāni tat-prakarāṇa uttarottara-
bhūmatayopadiṣṭāny api sarvāni vastūny atikramya brahmaṇa eva bhūmatvaṁ sādhyate
tadvad atrāpy upadeśādhikyena pratipādyādhikyam iti | ataḥ śrī-kṛṣṇasyaivādhikyam ity
ante'py uktam iti dik | [end Sarva-samvādinī]

ataḥ śrī-kṛṣṇasyaivādhikyam siddham | ataeva asad-vyapadeśān neti cen na
dharmāntareṇa vākya-śeṣād [Vs. 2.1.17] iti nyāyād upasamhārasyaivopakramārthasya
ca sarva-śāstrārthatvāt tatoktaṁ viśva-rūpam abhi tad-adhīnām eva | tac ca yuktam |
tenaiva darśitatvāt | tatra ca –

ity arjunaṁ vāsudevas tathoktvā
svakaṁ rūpaṁ darśayām āsa bhūyaḥ || [Gītā 11.50]

ity narākāra-caturbhūja-rūpasyaiva svakatva-nirdeśāt | tad viśva-rūpaṁ na tasya sāksāt
svarūpam iti spaṣṭam | ataeva parama-bhaktasyārjunasyāpi na tad-abhīṣṭam, kintu
tadīyaṁ svayaṁ rūpam evābhīṣṭam | adṛṣṭa-pūrvaṁ hr̥ṣito 'smi dṛṣṭvā bhayena ca
pravyathitaṁ mano me [Gītā 11.45] | ity ādy ukteḥ | tad-darśanārtham arjunaṁ prati
divya-dṛṣṭi-dāna-liṅgena tasyaiva mātmyam iti tu bāla-kolāhalaḥ | narākṛti param
brahma iti, tad amitam brahmādvayaṁ śiṣyate iti [BhP 10.14.18], yan-mitraṁ

paramānandam [BhP 10.14.32] iti, sa eva nityātma-sukhānubhūty-abhi-vyudastamāyaḥ [BhP 10.12.39] iti, sa tvam vibho katham ihākṣa-pathaḥ pratīta iti ca, tathā brahmaṇo hi pratiṣṭhāham [Gītā 14.27] iti, nāham prakāśaḥ sarvasya [Gītā 7.25] iti ca śravanena prakṛṣṭa-dṛṣṭes tatrāpy akaraṇatvād bhagavac-chakti-viśeṣa-saṁvalita-dṛṣṭer eva tatra karaṇatvāt | tatas tasyā dṛṣṭer divyatvaṁ dānam ca narākāra-para-brahma-darśana-hetu-lakṣaṇāyās tat-svābhāvika-dṛṣṭer anyāsau deva-vapur darśana-hetur ity apekṣayāiva | tac ca narākṛti-para-brahma divya-dṛṣṭibhir api durdarśam ity uktam –

sudurdarśam idaṁ rūpaṁ dṛṣṭavān asi yan mama |
devā apy asya rūpasya nityaṁ darśanakāṅkṣiṇaḥ || [Gītā 11.52] ity ādinā |

kintu bhaktyaiva sudarśanam ity apy uktam |

bhaktyā tv ananyayā śakya aham evaṁvidho 'rjuna |
jñātuṁ draṣṭuṁ ca tattvena praveṣṭuṁ ca paraṁtapa || [Gītā 11.54] ity ādinā |

na ca sudurdarśam (page 33) ity ādikaṁ viśva-rūpa-param | dṛṣṭvedaṁ mānuṣaṁ rūpaṁ [Gītā 11.51] ity āder evāvyaḥita-pūrvoktatvāt viśva-rūpa-prakaraṇasya tad-vyavadhānāc ca | tathā caikādaśe sarveṣāṁ devādīnāṁ āgamane vyacakṣatāvitrptākṣāḥ kṛṣṇam adbhuta-darśanam [BhP 11.6.5] iti | tatraivānyatra govinda-bhuja-guptāyām [BhP 11.2.1] ity ādi | saptame yūyaṁ nṛloke [7.10.48] ityādi ca | ṛṭīye ca vismāpanaṁ svasya ca [3.2.12] |

ata upasamhārānurodhena sva-vākya-tātparyeṇa cāsyāpi prakaraṇasya śrī-kṛṣṇa-paratvam eva | tasmāt śrī-kṛṣṇa-gītāsu ca śrī-kṛṣṇasyaiva svayaṁ bhagavattvaṁ siddham | tad uktam --

ekaṁ sāstraṁ devakī-putra-gītam
eko devo devakī-putra eva |
karmāpy ekaṁ devakī-putra-sevā
mantrō'py eko devakī-putra-nāma || iti |

tathā śrī-gopāla-pūrva-tāpanī-śrutāv api munayo ha vai brahmāṇam ūcuḥ, kaḥ paramo devaḥ [GTU 1.2] ity ādy-anantaraṁ tad u hovāca brāhmaṇaḥ | kṛṣṇo vai paramaṁ daivatam [GTU 1.3] ity ādi | upasamhāre ca – tasmāt kṛṣṇa eva paro devas taṁ dhyāyet taṁ raset taṁ yajed ity om tat sad [GTU 1.49] iti |

kim bahunā sarvāvatārāvatāri-vilakṣaṇā mahā-bhagavattā-mudrāḥ sāksād eva tatra vartanta iti śrūyate pādmādhyāya-trayeṇa | yathā tadīyā kiyantaḥ ślokāḥ |

brahmavāca –
śṛṇu nārada vakṣyāmi pādayoś cihna-lakṣaṇam |
bhagavat-kṛṣṇa-rūpasya hy ānandaika-ghanasya ca ||
avatārā hy asaṅkhyeyāḥ kathitā me tavānagha |
paraṁ samyak pravakṣyāmi kṛṣṇas tu bhagavān svayam ||

devānām kārya-siddhy-artham ṛṣiṇām ca tathaiva ca |
āvīrbhūtas tu bhagavān svānām priya-cikīrṣayā ||
yair eva jñāyate devo bhagavān bhakta-vatsalaḥ |
tāny ahaṁ veda nānyo'sti satyam etan mayoditam ||
ṣoḍaśaiva tu cihnāni mayā dṛṣṭāni tat-pade |
dakṣiṇenāṣṭa-cihnāni itare sapta eva ca ||
dhvajāḥ padmaṁ tathā vajram aṅkuśo yava eva ca |
svastikaṁ cordhva-rekhā ca aṣṭa-koṇas tathaiva ca ||
saptānyāni pravakṣyāmi sāmpratam vaiṣṇavottama |
indra-cāpaṁ trikoṇam ca kalasaṁ cārdha-candrakam ||
ambaraṁ matsya-cihnam ca goṣpadaṁ saptamaṁ smr̥tam |
aṅkāny etāni bho vidvan dṛṣyante tu yadā kadā ||
kṛṣṇākhyam tu param brahma bhuvi jātam na saṁśayaḥ |
dvayam vātha trayam vātha catvāraḥ pañca eva vā ||
dṛṣyante vaiṣṇava-śreṣṭha avatāre kathaṅcana || ity ādi |
ṣoḍaśam tu tathā cihnam śṛṇu devarṣi-saptam |
jambū-phala-samākāram dṛṣyate yatra kutracit || ity antam |

Sarva-saṁvādinī: atha śṛṇu nārada pravakṣyāmīty-ādi-caraṇa-cihna-pratipādaka-pādma-
vacanāntam ādi-śabdād etāny api padyāni jñeyāni |

madhye dhvajā tu vijñeyā padmaṁ tryāṅgulam ānataḥ |
vajram vai dakṣiṇe pārśve aṅkuśo vai tad-agrataḥ ||
yavo'py aṅguṣṭha-mūle syāt svastikaṁ yatra kutracit |
ādim caraṇam ārabhya yāvad vai madhyamā sthitā ||
tāvad vai cordhva-rekhā ca kathitā pādma-saṁjñake |
aṣṭa-koṇam tu bho vatsa mānaṁ caṣṭāṅgulais ca tat ||
nirdiṣṭam dakṣiṇe pāde ity āhur munayaḥ kila |
evam pādasya cihnāni tāny eva vaiṣṇavottama ||
dakṣiṇetara-sthānāni saṁvadāmīha sāmpratam |
caturāṅgula-mānena tv aṅgulīnām samīpataḥ ||
indra-cāpaṁ tato vidyād anyatra na bhavet kvacit |
trikoṇam madhya-nirdiṣṭam kalaso yatra kutracit ||
aṣṭāṅgula-pramāṇena tad bhaved ardha-candrakam |
ardha-candra-samākāram nirdiṣṭam tasya suvrata ||
bindur vai matsya-cihnam ca ādyante vai nirūpitam |
goṣpadaṁ teṣu vijñeyam ādyāṅgula-pramāṇataḥ || ity ādi |

tad-agre ca –

ṣoḍaśam tu tathā cihnam śṛṇu devarṣi-sattama |
jambū-phala-samākāram dṛṣyate yatra kutracit |
tac cihnam ṣoḍaśam proktam ity āhur munayo'naghāḥ || iti |

atra vaiṣṇavottamety-ādikaṁ śrī-nārada-sambodhanam | yadā kadeti yadā kadācid evety arthaḥ
| madhyamā-pārṣṇi-paryantayoḥ samadeśo madhyas tatra dhvajā dhvajāḥ | try-āṅgula-mānataḥ
| pādāgre try-āṅgula-pramāṇa-deśam parityajyety arthaḥ | padyasyādho dhvajam dhatte
sarvānartha-jaya-dhvajam iti skānda-saṁvādāt |

atra kutracit parita ity arthaḥ ādim aṅguṣṭha tarjanī-sandhim ārabhya madhyamā yāvat tāvad ūrdhva-rekhā vyavasthitā pādma-samjñake purāṇe kathitety arthaḥ | aṣṭāṅgulair mānaṁ tad iti madhyamāṅguly-agrād aṣṭāṅgula-mānaṁ parityajyety arthaḥ | tāvad vistāratvena vyākhyāyām sthānāsamāveśaḥ | ataeva pūrvam api tathā vyākhyātam | evam uttaratrāpi jñeyam | indra-cāpaṁ trikoṅārdha-candrakāṇi kramād adho'adhobhāga-sthānāni | anyatreṭi | śrī-kṛṣṇād anyatrety arthaḥ | bindur ambaraṁ | ādau caraṇasyādeśa tad-aṅgula-samīpe binduḥ | ante pārṣṇi-deśe matsya-cihnaṁ ṣoḍaśa-cihnam ubhayor api jñeyam | dakṣiṇādy-aniyamenoktatvāt | atra dakṣiṇāṅguṣṭhādhaś cakram vāmāṅguṣṭhādhas tan mukhaṁ darāṁ ca skāndoktānusāreṇa | te hi śrī-kṛṣṇe'py anyatra śrūyate | yathā **ādi-vārāhe** mathurā-maṇḍala-māhātmye –

yatra kṛṣṇena samkīrṇaṁ krīḍitaṁ ca yathā-sukham |
cakrāṅkita-padā tena sthāne brahma-maye śubhe || iti |

śrī-gopāla-tāpanyām -- śaṅkha-dhvajātapatras tu cihnitaṁ ca pada-dvayam [GTU 2.62] iti | ātapatram idaṁ cakrādastā jñeyam | dakṣiṇasya prādhānyāt tatraiva sthāna-samāveśāc ca | aṅguli-parimāṇa-mātra-dairghyāc caturdaśāmsena tad-vistārāt | ṣaṣṭhāmsena jñeyam | anyatra dairghye caturdaśāṅguli-parimāṇatvena vistāre ṣaḍ-aṅguli-parimāṇatvena prasiddher iti | [**end Sarva-samvādinī**]

tasmād asty eva svayam bhagavattvam śrī-kṛṣṇasyaiva |

[**Vr. here reads** -- tathā ca **brahma-vaivarte** bhagavad-avatāra-prasaṅge sūta-vākyam--

avatārā hy asaṅkhyeyā āsan sattva-svabhāvinaḥ |
viśatis teṣu mukhyān yān śrutvā mucyen mahāmhasaḥ ||

ity ādinā prāyaśaḥ **śrī-bhāgavatav**at śrī-kṛṣṇa-samhitāms tān gaṇayitvā punar āha –

nara-simhādayo'nye'pi sarva-pāpa-vināśanāḥ |
yad-vibhūti-viśeṣeṇālaṅkṛtāṁ bhuvī jāyate |
tat sarvam avagantavyam kṛṣṇāmsāmsa-samudbhavam || [**end Vr. section**]

tad itthaṁ sarvam abhipretya mahopakramaṁ ślokaṁ eva śrī-viṣṇu-purāṇīya-
bhagavac-chabda-niruktivat sāksāt śrī-kṛṣṇābhidheyatvenāpi yojayati **janmādyasya**
[BhP 1.1.1] iti |

narākṛti (**page 34**) param brahma iti [**Vr. reads here:** purāṇa-vargāt, tasmāt kṛṣṇa eva paro devaḥ [GTU 1.49] iti **gopāla-tāpanī-śruteś** ca | [**end Vr. addition**] param śrī-kṛṣṇaṁ dhīmahi |

asya svarūpa-lakṣaṇam āha satyam iti | **satya-vrataṁ satya-param tri-satyam** [BhP 10.2.26] ity ādau tathā-śrutatvāt |

[**Vr. reads here:** “

satye pratiṣṭhitaḥ kṛṣṇaḥ satyam atra pratiṣṭhitam |
satyāt satyam ca govindas tasmāt satyo hi nāmataḥ || [Mbh 5.68.12]

ity **udyama-parvaṇi** sañjaya-kṛta-śrī-kṛṣṇa-nāma-niruktau ca tathā śrutatvāt | [**end Vr. addition**]

etena tad-ākārasyaavyabhicāritvaṁ darśitam | taṭastha-lakṣaṇam āha dhāmnā svena ity
āha | svena sva-svarūpeṇa dhāmnā śrī-mathurākhyena sadā nirastaṁ kuhakaṁ māyā-
kārya-lakṣaṇam yena tam |

mathyate tu jagat sarvaṁ
brahma-jñānena yena vā |
tat-sāra-bhūtaṁ yad yasyām
mathurā sā nigadyate || [GTU 2.66] iti **gopālottara-tāpanī**-prasiddheḥ |

līlām āha ādyasya nityam eva śrīmad-ānakadundubhi-vrajeśvara-nandanatayā śrī-
mathurā-dvārakā-gokuleṣu virājamānasyaiva tasya kasmaicid arthāya loke
prādurbhāvāpeksayā | yataḥ śrīmad-ānakadundubhi-grhāj janma tasmād ya itarataś ca
itaratra śrī-vrajeśvara-grhe'pi anvayāt putra-bhāvatas tad-anugatatvenāgacchat |
uttareṇaiva ya iti padenānvayaḥ | yata ity anena tasmād iti svayam eva labhyate |

katham anvayāt ? tatrāha – artheṣu kaṁsa-vañcanādiṣu tādrśa-bhāvavadbhiḥ śrī-
gokula-vāsibhir eva sarvānanda-kadamba-kādambinī-rūpā sā sā kāpi līlā sidhyatīti tal-
lakṣaṇeṣu vā artheṣu abhijñāḥ | tataś ca svarāt svair gokula-vāsibhir eva rājate iti | tatra
teṣāṁ prema-vaśatām āpannasyāpy avyāha | tad-aiśvaryam āha tena iti | ya ādi-kavaye
brahmaṇe brahmāṇam vismāpayitum hṛdā saṅkalpa-mātreṇaiva brahma-satya-
jñānānantānanda-mātraika-rasa-mūrti-mayaṁ vaibhavaṁ tene vistāritavān | yad yatas
tathāvidha-laukikālukikatā-samucita-līlā-hetoḥ sūrayas tad-bhaktā muhyanti
premātiśayodayena vaivaśyam āpnuvanti | yad ity uttarenāpy anvayāt | yad yata eva
tadrśa-līlātas tejo-vāri-mṛdām api yathā yathāvad vinimayo bhavati | tatra tejasaś
cāndrāder vinimayo nistejo-vastubhiḥ saha dharma-parivartaḥ | tat śrī-mukhādi-ruca
candrāder nistejastvāvidhānāt nikata-stha-nistejo-vastunaḥ svabhāsā tejasvitāpādanāc
ca | tathā vāri dravaś ca kaṭhinaṁ bhavati | veṇu-vādyena mṛt-pāṣāṇādiḥ dravatīti |
yataḥ śrī-kṛṣṇe tri-sargaḥ śrī-gokula-mathurā-dvārakā-vaibhava-prakāśaḥ amṛṣā satya
eveti |

|| 1.1 || veda-vyāsaḥ || 82 ||

[83]

evaṁ sarvopasaṁhāra-vākyam api tatraiva saṁgacchate **kasmai yena vibhāsita** ity ādi
[BhP 12.13.19] |

yo brahmāṇam vidadhāti pūrvaṁ
yo vidyās tasmai gāpayati sma kṛṣṇaḥ |
taṁ hi devam ātma-buddhi-prakāśam
mumuksur vai śaraṇam amuṁ vrajet || [GTU 1.26]

iti **gopāla-pūrva-tāpanī-śruteḥ** | vyākṛtaṁ ca **dvitīya-sandarbhē** tasyaiva catuḥ-ślokī-
vaktṛtvam api ||

[84]

tad evam abhyāsādīny api tasmin vispaṣṭāny eva pūrvodāhṛta-vākyeṣu | tad etat
śrīmad-gītā-gopāla-tāpanyādi-śāstra-gaṇa-sahāyasya nikhiletara-śāstra-śata-praṇata-
caraṇasya śrī-bhāgavatasyābhiprāyeṇa śrī-kṛṣṇasya svayaṁ bhagavattvaṁ karatala iva
darśitam | śrī-bhāgavatasya ca sa (page 35) eva pratipādyā iti purāṇāntareṇaiva ca
svayaṁ vyākhyātam | yathā brahmāṇḍa-purāṇe śrī-kṛṣṇaṣṭottara-śata-nāmāmṛta-stotre
śrī-kṛṣṇasya nāma-viśeṣa eva śuka-vāg-amṛtābdhīndur iti |

atha tasya mahā-vāsudevatve siddhe śrī-baladevādīnām api mahā-saṁkarṣaṇāditvaṁ
svata eva siddham | yad-rūpaḥ svayaṁ bhagavān tad-rūpā eva te bhavitur mahantīti |
ataḥ śrī-balarāmasya yat kaścīd āveśavatāratvaṁ manyate tad asat | dṛśyate ca śrī-
kṛṣṇa-rāmāyora yugalatayā varṇanena sama-prakāśatvam – tāv aṅghri-yugmam
anukṛṣya sarīsrpantau [BhP 10.8.22], yad viśveśvarayora yācñām [BhP 10.23.37],
dadarśa rāmaṁ kṛṣṇaṁ ca [BhP 10.38.27], tau rejatū raṅga-gatau mahā-bhujau [BhP
10.43.19] ity ādau |

loke'pi sūrya-candramasāv eva yugalatayā varṇyete | na tu sūrya-śukrau | ataeva
harivaṁśe'pi vāsudeva-māhātmye rāma-kṛṣṇayora dṛṣṭāntaḥ sūryācandramasāv iti |
tathā dhvaja-vajrāṅkuśāmbhojais cihnitair aṅghribhir vrajam | śobhayantau
mahātmānau [BhP 10.38.30] ity evaṁ bhagaval-lakṣaṇāny api tatra śrūyante, na tv
evaṁ pṛthv-ādiṣu | tasmād eṣa tan-mahimāpi varṇyate --

naitac citraṁ bhagavati hy anante jagad-īsvare |
otaṁ protam idaṁ yasmiṁs tantuṣv aṅga yathā paṭaḥ || [BhP 10.15.35]

spaṣṭam || 10.15 || śrī-śukaḥ || 84 ||

[85]

kiṁ ca --

saptamo vaiṣṇavaṁ dhāma yam anantaṁ pracakṣate |
garbho babhūva devakyām harṣa-śoka-vivardhanaḥ || [BhP 10.2.5]

garbho babhūva na tu garbhe babhūveti saptamy-antānuktyā sāksād evāvatāratvaṁ
sūcitam ||

|| 10.2 || sa eva ||85||

[86]

ata idam apy evam eva vyākhyeyam --

vāsudeva-kalānantaḥ sahasra-vadanaḥ svarāt |
agrato bhavitā devo hareḥ priya-cikīrṣayā || [BhP 10.1.24]

śrī-vasudeva-nandanasya vāsudevasya kalā prathamo'mśaḥ śrī-saṁkarṣaṇaḥ | tasya śrī-
saṁkarṣaṇatvaṁ svayam eva na tu saṁkarṣaṇāvatāratvenety āha -- svarāt svenaiva
rājate iti | ataevānantaḥ kāla-deśa-pariccheda-rahitaḥ | ataeva māyayā tasya garbha-
samaya ākarṣaṇaṁ ca yuktaṁ | pūrṇasya vāstavākarṣaṇāsambhavād iti kecit | etad-
vidha-kārye ca tad-akunṭhechhātmaka-cic-chakty-āviṣṭaiva sā prabhavet | uktaṁ ca
tadānīm tad-āviṣṭatvaṁ tasyāḥ -- [ādiṣṭā prabhunāmśena kāryārthe sambhaviṣyati](#)
[10.1.25] iti | miliṣyatīti tatra hy arthaḥ | ataeva ekānamśeti | tasyā nāma | eko'namśo
yatreti niruktir iti kecit | ya eva śeṣākhyāḥ sahasra-vadano'pi bhavati | yato devo
nānakāratayā dīvyatīti | tad-uktaṁ śrī-yamunā-devyā --

[rāma rāma mahā-bāho na jāne tava vikramam |](#)
[yasyaikāmśena vidhṛtā jagatī jagataḥ pateḥ ||](#) [BhP 10.65.28] iti |

ekāmśena śeṣākhyena iti ṭikā ca | anyathā tad-ekāvayavaikadeśa-rūpārthatve
yenaikāmśeneti yac-chabdasya karṭṭva-nirdeśa eva yuktaḥ syāt | tad-amśāvayavaika-
deśa-rūpārthatve yenaikāmśeneti yac-chabdasya karṭṭva-nirdeśa eva yuktaḥ syāt | tad-
amśāvatāra-lakṣaṇārthāntara-pratīti-nirasanāya mahā-vidvad-vākyatvāt | sambandha-
nirdeśena tu ṭikā-vyākhyāiva sphuṭatarā | ekāmśe mukhyasyaiva [\(page 36\)](#) karṭṭvasya
nirvāja-pratītir na tv aupacārikasyeti |

evam śrī-lakṣmaṇasyāpy antima-daśānukaraṇasyāpy antima-daśānukaraṇa-lilāyām
śrūyate [skāndīyāodhyā-māhātmye](#) --

[tataḥ śeṣātmatām yātaṁ lakṣmaṇaṁ satya-saṅgaram |](#)
[uvāca madhuraṁ śakraḥ sarvasya ca saḥ paśyataḥ ||](#)
[indra uvāca --](#)
[lakṣmaṇottiṣṭha sīghraṁ tvam ārohasva padaṁ svakam |](#)
[deva-kāryaṁ kṛtaṁ vīra tvayā ripu-nisūdana ||](#)
[vaiṣṇavaṁ paramaṁ sthānaṁ prāpnuhi svaṁ sanātanaṁ |](#)
[bhavan-mūrtiḥ samāyātā śeṣo'pi bila-sat-phaṇaḥ ||](#) ity ādi |

tataś ca --
ity uktvā sura-rājendro lakṣmaṇaṁ sura-saṅgataḥ |
śeṣaṁ prasthāpya pātāle bhū-bhāra-dharaṇa-kṣamaṁ ||
lakṣmaṇaṁ yānam āropya pratasthe divam ādarāt || iti |

ato [nārāyaṇa-varmaṇy](#) api -- yajñas ca lokād avatāt kṛtāntād balo gaṇāt krodha-vaśād
[ahīndraḥ ||](#) iti baladevasya śeṣād anyatvaṁ śakty-atiśayaś ca darśitaḥ | janāntād iti
pāṭhe'pi janānām nāsād iti sa evārthaḥ | ataḥ [śeṣākhyāṁ dhāma māmakaṁ](#) iti [BhP
10.2.8] ity atrāpi śiṣyate śeṣa-samjña itivat avyabhicāryāmśa evocyate | śeṣasyākhyā

khyātir yasmād iti vā | śrīmad-ānakadundubhinā ca śrī-kṛṣṇa-sāmyenaiva nirdiṣṭam --
yuvām na naḥ sutau sākṣāt pradhāna-puruṣeśvarau [BhP 10.85.18] iti |

atra sākṣād eveti tv adhikam upajīvyam | atha yadi [prāyo māyām tu me bhartur nānyā me'pi vimohinī](#) [BhP 10.13.37] tad-vākyaṅanusāreṇāveśāvatāratvaṁ mantavyaṁ tadā pūrva-grantha-balāt śrī-baladeve svāmśatvam eveti, kintu śeṣākhyā-tad-āviṣṭa-pārṣada-viśeṣasya tad-antaḥ-pātāt tad-amśenaiva tad-vyavahāra ity api mantavyam ||

[[Vr. reads here](#): tad evam eka-rūpatve'pi [prāyo māyām tu me bhartur nānyā me'pi vimohinī](#) ity ādau yat tasmīns tasya bhaktiḥ śrūyate tat tu lakṣmyā iva draṣṭavyam | [end Vr. addition](#)]

|| 10.2 || śrī-brahmā devān || 86 ||

[87]

atha śrī-pradyumnasyāpi śiva-netra-dagdhaḥ smaro jāto'yam iti yac chrūyate tad apy eka-deśa-prastāva-mātram | tasya [śrī-gopāla-tāpanī-śruty](#)-ādau --

[yatrāsau samsthitaḥ kṛṣṇas tribhiḥ śaktyā samāhitaḥ |](#)
[rāmāniruddha-pradyumnai rukmiṇyā sahito vibhuḥ ||](#) [GTU 2.36]

ity ādinā nitya-śrī-kṛṣṇa-catur-vyūhāntaḥ-pātītayā prasiddhes tathā sambhavābhāvāt | tasya smarasyāpi sādharmaṇa-devatā-viśeṣa-mātratvena prasiddhatve caturvyūhāntaḥ-pātītayām ayogyatamatvāt | tasmād vakṣyamāṇābhīprāyenaivaitad āha --

[kāmas tu vāsudevāmśo dagdhaḥ prāg rudra-manyunā |](#)
[dehopapattaye bhūyas tam eva pratyapadyata ||](#) [BhP 10.55.1]

avedajñasyāpi brāhmaṇye saty eva brāhmaṇas tu vedajña itivat tu śabdo'tra mukhyatām sūcayati | tataḥ kāmas tu vāsudevāmśa ity asya vāsudevāmśo yaḥ kāmāḥ sa eva mukhya ity arthaḥ | tu-śabdo'yam bhinnopakrame vā | tato vāsudevāmśas tu kāma ity anvaye'pi pūrvavad evārthaḥ | tad evam sati yaḥ prāg rudrasya manyunā dagdho devatā-viśeṣaḥ kāmāḥ sa dehopapattaye tat-kopa-dagdhatayā nityam evānaṅgatām prāptasya svato dehāpatty-abhāvād deha-prāpty-arthaṁ tam eva vāsudevāmśaṁ pradyumnākhyam kāmam eva pratyapadyata praviṣṭavān | bhūyaḥ-śabdena pradyumnād eva pūrvam apy udbhūto'sāv iti bodhyate | yad vā yas tu prāg rudra-kopenādagdho na dagdhaḥ sa bhūyaḥ prakāṣa-lilāyām dehopapattaye (page 37) sva-mūrtil-prakāśanārthaṁ, tam vāsudevam eva praviṣṭavān | adagdhatve hetur vāsudevāmśa iti ||

[88]

pūrvoktam eva vyanakti –

[sa eva jāto vaidarbhyām kṛṣṇa-vīrya-samudbhavaḥ |](#)

pradyumna iti vikhyātaḥ sarvato'navamaḥ pituḥ || [BhP 10.55.2]

yaḥ kṛṣṇa-vīrya-samudbhavo yaś ca pradyumna iti vikhyātaḥ, sa eva prakāṣa-
līlāvasare'po vaidarbhyām jāta āvirbhūtaḥ | na tv anyāḥ prakṛta-kāma eva | tatra hetuḥ
sarvato guṇa-rūpādiṣv aśeṣeṣv eva dharmeṣu pituḥ śrī-kṛṣṇād anavamaḥ tulya eveti |
anyathā tādrśānavamatvaṁ na kalpata iti bhāvaḥ | tasmād yathā mahābhārata sarvatra
śrīmad-arjunasya naratva-prasiddhāv api pañcendropākhyāne indratva-prasiddhiḥ
indrasyāpi tatra praveśa-vivakṣayā ghaṭate tadvad atrāpi |

ataḥ śrī-nāradena ratyai tathopadeśas tathā tat-prāptiś ca na doṣāya | pūrva-padyasya
uttarasminn arthe śrī-nāradopadeśa-balenaiva dagdha-kāmasya praveśas tatra gamyaḥ |
tataḥ sāksāt pradyumna-saṅgame योग्याता चस्यं सपसा-मणिवत तत-संमिप्या-गुणद
eva mantavyā | śrī-pradyumnasya nija-śaktiś tu śrīmad-aniruddha-mātaiveti jñeyam |
ataḥ tāpanī-śruti-labdho'rthaḥ samañjasaḥ ||

|| 10.55 || śrī-śukaḥ || 87-88 ||

[89]

evam aniruddhasyāpi sāksāc caturvyūhatve liṅgam āha –

api svid āste bhagavān sukhaṁ vo
yaḥ sātvatām kāma-dugho 'niruddhaḥ |
yam āmananti sma hi śabda-yoniṁ
mano-mayaṁ sattva-turīya-tattvam || [BhP 3.1.34]

śabda-yoniṁ niśvāsa-vyañjita-veda-vṛndam | evaṁ vā are asya mahato bhūtasya
niśvasitam etad yad ṛg-vedaḥ [BAU 2.4.10] ity ādi-śruteḥ | manomayaṁ citte
vāsudevavan manasy upāsyam | sattvaṁ śuddha-sattvātmakaḥ śrī-vāsudevādi-rūpo
bhagavān tatra turīyaṁ rūpam | ato bāṇa-yuddhādu bandhanānukaraṇādikam
ātmeccāmayī līlaiva śrī-rāmacandrādivat | asya pādma-bṛhat-sahasra-nāmni
māhātmya-nāmāni caitāni –

aniruddho bṛhad-brahma prādyumnir viśva-mohanaḥ |
catur-ātmā catur-varṇas catur-yuga-vidhāyakaḥ ||
catur-bhedaika-viśvātmā sarvotkṛṣṭāmsa-koṭi-sūḥ |
āśrayātmā... || iti |

ataḥ śrī-kṛṣṇa-vyūhatvena mahāniruddhatvād asyaivāvirbhāva-viśeṣaḥ pralayārṇavādi-
dhāmā puruṣa iti jñeyam | ata evābhedena jagṛhe pauruṣaṁ rūpaṁ bhagavān [BhP
1.3.1] ity-ādy-uktaṁ mūla-saṅkarṣaṇādy-amśair eva hītara-saṅkarṣaṇādy-avasthā-
trayaṁ puruṣaṁ prakāśayatīti | tathaivābhedena viṣṇu-dharmottare'pīdam uktaṁ tatra
| śrī-vajra-praśnaḥ –

kas tv asau bāla-rūpeṇa kalpānteṣu punaḥ punaḥ |

dr̥ṣṭo yo na tvayā jñātas tatra kautūhalaṁ mama ||

śrī-mārkaṇḍeyottaraṁ ca –

bhūyo bhūyas tv asau dr̥ṣṭo mayā devo jagat-patiḥ |
kalpa-kṣayeṇa vijñātaḥ sa māyā-mohitena vai ||
kalpa-kṣaye vyatīte tu taṁ devaṁ prapitāmahaḥ |
aniruddhaṁ vijānāmi pitaraṁ te jagat-patiṁ || iti | [1.79.1-3]

[Vr. adds here: **bhīṣma-parvaṇi** duryodhanaṁ prati bhīṣma-śikṣāyāṁ śrī-kṛṣṇasyāvatarārāmbhe
gandha-mādanam āgatasya brahmaṇas tad-āvirbhāvaṁ manasi paśyatas tu bālasya tad idam vacanam --

sṛṣṭvā saṁkarṣaṇaṁ devaṁ svayam ātmānam ātmanā |
kṛṣṇa tvam ātmanāsrākṣiḥ pradyumnaṁ cātma-sambhavam ||
pradyumnāc cāniruddhaṁ tvam yaṁ vidur viṣṇum avyayam |
aniruddho 'srjan māṁ vai brahmāṇaṁ loka-dhāriṇam ||
vāsudeva-mayaḥ so 'haṁ tvayaivāsmi vinirmitaḥ || [MBh 6.61.65-67] [Vr addition ends]

ataeva ca pūrvam api ca jagrhe pauraṁ rūpam ity atra śrī-kṛṣṇasya
aniruddhāvatarāntaḥ-pātitaṁ na vyākhyātam ||

|| 3.1 || viduraḥ śrīmad-uddhavam || 89 ||

[90]

tad etat tasya caturvyūhātmakasyaiva pūrṇatvaṁ vyākhyātam | **śrī-gopālottara-**
tāpanyām api (page 38) tathaivāyaṁ praṇavārthatvena darśitaḥ –

rohiṇī-tanayo rāmo a-kārākṣara-sambhavaḥ |
taijasātmakaḥ pradyumno u-kārākṣara-sambhavaḥ ||
prājñātmako'niruddho ma-kārākṣara-sambhavaḥ |
ardha-mātrātmakaḥ kṛṣṇo yasmin viśvaṁ pratiṣṭhitam || iti [GTU 2.55-56]

atha śrī-kṛṣṇe'vatarati tat-tad-amśāvatarāṇāṁ api praveśa iti yad uddiṣṭam tad yathā
atra kṛṣṇas tu bhagavān svayam ity ādikaṁ siddham eva tathā tasya tad-rūpeṇaiva śrī-
vṛndāvanādaḥ sarvadāvasthāyitvaṁ pratipādayiṣyāmaḥ |

atha ca **śrī-hari-vaiṣṇava**-mate upendra evāvatatāreti | jaya-vijaya-śāpa-prastāve ca –
yāsyaṁ bhavanaṁ brahmann etad-ante evānagha [BhP 11.3.31] ity atra ca **pāhi**
vaikuṇṭha-kiṅkarān [BhP 11.6.27] ity atra ca svāmi-vyākhyānusāreṇa **vikaṇṭhā-suta**
eveti kvacit **kṣīrodaśāyā** eveti **kvacit puruṣa** eveti, **kvacin nārāyaṇa-rṣir** eveti **bṛhat-**
sahasra-nāmnī lakṣmaṇasyaiva balarāmatva-kathanena śrī-rāghava eveti kvacin
nārāyaṇa-keśa evety ādikaṁ nānā-vidhatvaṁ śrūyate | evaṁ caikaṁ sandhitasato'nyat
pracyavato'tra satyaṁ ca sarvaṁ vākyam |

[Vr. adds: yathā sva-maty-anubhāvānurūpāt nānā-vākyaika-vākyatā ca | yathā krama-mukti-mārgērcir-
ādi-krama evāṅgī, nāḍī-raśmy-ādi-mārgās tu tad-aṅgatvenaiva **arcir-ādinā tat-prathiteḥ** [Vs. 4.3.1] iti

sūtre svīkriyante tadvat | yataḥ svayaṁ bhagavaty avatarati sarve'pi te praviṣṭā iti yadā yat kiñcid yenānubhūtam, tadā tena tad eva nirdiṣṭam iti | [Vr. ends here.]

tasmād vidvadbhir evaṁ vicāryatām – svayaṁ bhagavati tasmin praveśam vinā katham tat sambhaved iti | dr̥ṣyate ca tasmāt keśāncid aṁśānām punar āvirbhāvaḥ yathā pradyumnādīnām | ataeva vikuṅṭhā-sutasya praveśābhīprāyenaiva śisupāla-dantavakrayoḥ śrī-kṛṣṇa-sāyujyam eva tadānīm jātām – punar avatāra-līlām āptau śrī-vikuṅṭhā-sute sva-dhāma-gate pārṣadatva-prāptiḥ | yathoktam śrī-nāradena –

vairānubandha-tivreṇa dhyānenācyuta-sātmatām |
nītau punar hareḥ pārsvām jagmatur viṣṇu-pārṣadau || [BhP 7.1.46] iti |

tathā hari-vamśe ca kṣīroda-sāyino mukuṭe daityāpahṛte daitya-māraṇāya garuḍo yāvat kṛta-vilambas tāvat śrī-kṛṣṇo'vatatāra | tataś cāsau mukuṭam āhr̥tya tatra cordhva-loke kutrāpi bhagavantam adṛṣtvā gomanta-śirasi śrī-kṛṣṇāyaiva samarpitavān iti prasiddhiḥ |

[Vr. adds: evam eva bali-sad-gatayoḥ śrī-kṛṣṇa-rāmayos tad-dvārastha-viṣṇu-darśanam | kintu tat-tad-vākyaṛtha-paryālocanayā keśāncin mūrty-ākaraṇam hari-vamśa-gata-giri-guhāśayana-paryālocanayā tu tac-chakty-ākaraṇam iti labhyate | tac ca tadānīm ātmani sarveśam eva bhaktānām ekatānatākṛti-līla-kautukārtham eveti ca gamyate | [Vr. addition ends here.]

ato yathā krama-mukti-mārge'rcir-ādi-krama evāṅgī nāḍī-raśmy-ādi-vidhi-kramas tu tad-aṅgatvenaiva prastūyate tadvad ihāpīti | arcir-ādinā tat-prathiteḥ [Vs. 4.3.1] ity eṣa nyāyo'tra dr̥ṣṭāntayitavyaḥ |

tvam brahma paramam vyoma puruṣaḥ prakṛteḥ paraḥ |
avatīrṇo 'si bhagavan svecchopātta-pṛthag-vapuḥ || [BhP 11.11.28]
(page 39)

sākṣād bhagavān eva tvam avatīrṇo'si | bhagavata eva vaibhavam āha – brahmatvam parama-vyomākhyo vaikuṅṭhas tvam prakṛteḥ paraḥ puruṣo'pi tvam iti | bhagavān api kathambhūtaḥ sann avatīrṇaḥ |

[Vr. adds: svecchāmayasya ity anusāreṇa svesām sarveśam eva bhaktānām yā icchā tām pūrayitum upātāni tatas tataḥ svataḥ ākṛṣṭāni pṛthag-vapūṁsi nija-tat-tad-āvirbhāvā yena tathābhūtaḥ sann iti | tam prati yathāha jāmbavān –

yasyeśad-utkalita-roṣa-kaṭākṣa-mokṣair
vartmādiśat kṣubhita-nakra-timingilo 'bdhiḥ |
setuḥ kṛtaḥ sva-yaśa ujjvalitā ca lankā
rakṣaḥ-śirāmsi bhuvi petur iṣu-kṣatāni || [BhP 10.56.58]

yathā ca devāḥ –

ketus tri-vikrama-yutas tri-patat-patāko
yas te bhayābhaya-karo 'sura-deva-camvoḥ |
svargāya sādhuṣu khaleṣv itarāya bhūman
pādaḥ punātu bhagavan bhajatām agham naḥ || [BhP 11.6.13]

yathā vā brahmā nārāyaṇas tvam ity ādau nārāyaṇo'ṅga nara-bhū-jalāyanāt [BhP 10.14.4] iti |
ataevākrūraḥ –

adbhutāniha yāvanti bhūmau viyati vā jale |
tvayi viśvātmake tāni kiṃ me 'dṛṣṭam vipaśyataḥ || [BhP 10.41.4]

ataeva –

govinda-bhuja-guptāyām dvāravatyām kurūdvaha |
avātsin nārado 'bhikṣaṃ kṛṣṇopāsana-lālasaḥ || [BhP 11.2.1] [Vr. addition ends here.]

svecchayopāttāni tatas tata ākṛṣṭāni pṛthag-vapūmṣi nija-tat-tad-āvīrbhāvā yena
tathābhūtaḥ sann iti |

|| 11.11 || uddhavaḥ śrī-bhagavantam || 90 ||

[91]

tad evaṃ pramāṇavattve prayojanavattve sthite tam eva praveśam āha –

sva-śānta-rūpeṣv itaraiḥ sva-rūpair
abhyardyamāneṣv anukampitātmā |
parāvareṣo mahad-amśa-yukto
hy ajo 'pi jāto bhagavān yathāgniḥ || [BhP 3.2.15]

tac ca janma nija-tat-tad-amśāny ādāyaivety āha mahad-amśa-yuktaḥ | mahataḥ
svasyaivāmśair yuktaḥ | mahāntam vibhum ātmānam [KaṭhU 1.2.22] ity ādi śruteḥ,
mahac ceti [Vs 1.4.8] nyāya-prasiddheś ca | mahānto ye puruṣādayo'mśās tair yukta iti
vā | lokanātham mahad-bhūtam itivad ātmatvāvyabhicāraḥ | mahadbhir amśibhir
amśaiś ca yukta iti vā ||

|| 3.2 || viduram śrīmad-uddhavaḥ || 91 ||

[92]

tathaivam athāham amśa-bhāgena [BhP 10.2.9] ity ādāv apy evaṃ vyākhyeyam |
amśānām bhāgo bhajanam praveśo yatra tena paripūrṇa-rūpeṇa | amśānām bhajanena
lakṣito vā prāpsyāmīti prakāṣa-lilābhīprāyeṇa bhaviṣyan-nirdeśaḥ | ataeva tad-avatāra-
samaye yugāvatārāś ca sa evety abhipretyāha –

āsan varṇās trayo hy asya gṛhṇato 'nuyugam tanuḥ |
śuklo raktas tathā pīta idānīm kṛṣṇatām gataḥ || [BhP 10.8.13]

asya tava putrasya prati-yugam tanuḥ yugāvatāra-lilāvatārān gṛhṇataḥ prakāṣayato
yadyapi śuklādayas trayo'py anye varṇā āsan tathāpi idānīm asya prādurbhāvavati
asmin dvāpare tu sa śuklo yugāvatāras tathā raktaḥ pīto'pi | etad apy upalakṣaṇam

anya-dvāpara-yugāvātārah (page 40) śuka-pakṣa-varṇo'pi kṛṣṇatām eva gata etasminn antarbhūta ity arthaḥ | tasmāt kṛṣṇi-kartṛtvāt svayam kṛṣṇatvāt sarvākarsakatvāc ca kṛṣṇa ity ekam asya nāmeti prākaraṇiko'py arthaḥ śreyān | tadānīm śrī-kṛṣṇasyaiva dvāpara-yugāvātāratvam śrī-karabhājanena yugāvātāropāsanāyām uktam, na tu dvāparāntaravac-chuka-pakṣa-varṇasyānyasya –

dvāpare bhagavān śyāmaḥ pīta-vāsā nijayudhaḥ |
śrīvatsādibhir aṅkaiś ca lakṣaṇair upalakṣitaḥ ||
taṁ tadā puruṣam martyā mahārājopalakṣaṇam |
yajanti veda-tantrābhyāṁ param jijnāsavo nṛpa ||
namas te vāsudevāya namaḥ saṅkarṣaṇāya ca |
pradyumnāyaniruddhāya tubhyaṁ bhagavate namaḥ || [BhP 11.5.27-29] iti |

[Vr. adds here:] atra śrī-kṛṣṇatve liṅgam mahārājopalakṣaṇam iti vāsudevāyety ādi ca śrī-hari-
vamśokta-rāja-rājābhīṣekād dvārakāyām catur-vyūhatva-prasiddheś ca | [end of Vr. addition.]

|| 10.8 || gargaḥ śrī-nandam || 92 ||

[93]

tad evam śrī-kṛṣṇasya svayam bhagavattve suṣṭhu nirdhārite nityam eva tad-
rūpatvenāvasthitir api svayam eva siddhā | tathāpi manda-dhiyām bhrānti-hānārtham
idaṁ viviriyate | tatra tāvad ārādhanā-vākyenaiva sā sidhyati | ārādhyasyābhāve
ārādhanānodanāyā vipralipsā-janyatvāpatteḥ | tac ca paramāpte śāstre na sambhavati |
sambhave ca puruṣārthābhāvāt śāstrānarthakyam |

Sarva-saṁvādinī – atha dvi-navatitama-vākyānantaram nityatva-prakarāṇe
“śāstrānarthakyam” ity asyānantaram idaṁ vivecanīyam | nanu bālāturādy-upacchandana-
vākyavat taj-jñāna-mātreṇāpi puruṣārtha-siddhir dṛśyate | tato nārthāntara-sad-bhāve tat-
smāraka-vākyam kāraṇam | kintu prathamatas tad-abhirucite tadānīm asaty api vastu-viśeṣe
tadīya-hita-vastv-antara-cittāvatārāya bālādin iva mātrādi-vākyam sa-guṇa-viśeṣe sādhakān
pravartayati śāstram | paścād yathā sva-hite krameṇa svayam eva pravartante bālādayas tathā
balavac chāstrāntaram dṛṣṭvā nirguṇe vā nitya-prākṛtya-vaikuṇṭha-nātha-lakṣaṇa-guṇe vā
pravartasyanta iti | tan na | ananta-guṇa-rūpādi-vaibhava-nityāspadatvāt | tad-rūpeṇāvasthitir
nāsambhaviteti | yad gataṁ bhavac ca bhaviṣyac ca [BAU 3.8.3] iti śruteḥ |

sambhāvitāyām tu tasyām avatāra-vākyam cāvātārasya prapañca-gata-tadīya-prakāśa-mātra-
lakṣaṇatvāt | nārāyaṇādinām ca tatraivāvātāre praveśa-mātra-vivakṣāto na virudhyate | kim
cottara-mīmāṁsāyām tat-tad-upāsanā-śāstroktā yā yā mūrtis tadvatī eva devatā iti siddhānta-
grahaḥ | tataś ca taṁ pīṭhagaṁ ye tu yajanti dhīrās teṣāṁ sukhaṁ śāśvatam netareṣāṁ [GTU
1.20] ity ādikā gopāla-tāpāny-upaniṣadi yenāyathārthā manyate tasya tu mahad eva sāhasam |
atra ca śāśvata-sukha-phala-prāpti-śravaṇāt tat-pīṭhasya yajanaṁ vinā jñānam ayam jñānāt
mokṣa iti śruteḥ | tatraiva ghorā iti viśeṣaṇāt bālāturavad bhāvas teṣāṁ dūra evotsāritaḥ |
netareṣāṁ iti nirdhāraṇe tad-yajanasya paramparā-hetutvam api niśidhyate | ataeva nāma
brahmety upāsīta [ChāU 7.1.5] itivad atrāropo'pi na mantavyaḥ | tasmād ārādhanā-vākyena
tasya nityatvam sidhyaty eva svādhyāyādiṣṭa-devatā-samprayoga iti smaraṇam
cātopaṣṭambhakam iti | [end Sarva-saṁvādinī]

āropas ca paricchinna-guṇa-rūpa eva vastuni kalpyate nānanta-guṇa-rūpe | śrī-svāmi-
caraṇair apīdam eva puṣtam ekādaśa-samāptau [dhāraṇā-dhyāna-maṅgalam](#) [BhP
11.31.6] ity atra dhāraṇāyā dhyānasya ca maṅgalam śobhanam viṣayam itarathā tayor
nirviṣayatvam | dṛśyate cādyāpy upāsakānām sākṣātkāras tat-phalas-prāptiś ceti
bhāvaḥ | śrūyate caivam pañcame navasu varṣeṣu tat-tad-avatāropāsanādi | yathoktam
– [navasv api varṣeṣu bhagavān nārāyaṇo mahā-puruṣaḥ puruṣāṇām tad-
anugrahāyātma-tattva-vyūhenātmanādyāpi sannidhīyate](#) | [BhP 5.17.14] iti |

sannidhānam cedam sākṣād-rūpeṇa śrī-pradyumnātau gati-vilāsāder varṇitatvāt | tatra
cātmanā svayam evety uktam | tathā nityatve eva śālagrāma-śilādiṣu narasimhatvādi-
bhedaś ca saṅgacchate | tat-tad-avatāra-sānnidhyād eva hi tat-tad-bhedaḥ | tathā śrī-
kṛṣṇam adhikṛtyāpi gītam śrī-kṛṣṇa-sahasra-nāma-prārambhe [śrī-viṣṇu-dharmottare](#) --

[tasya hr̥ṣṭāśayaḥ stutyā viṣṇur gopāṅganāvṛtaḥ |
tāpiṅcha-śyāmalaṁ rūpaṁ piṅchottaṁsam adarśayat || iti |](#)

agre ca tad-vākyam –
[mām avehi mahābhāga kṛṣṇam kṛtya-vidām vara |
puraskṛto'smi tvad-bhaktiyā pūrṇaḥ santu manorathāḥ || iti |](#)

tathā [pādme nirmāṇa-khaṇḍe](#) – [paśya tvaṁ darśayiṣyāmi svarūpaṁ veda-gopitam](#) iti
śrī-bhagavad-vākyānantaram brahma-vākyam –

[tato'paśyam aham bhūpa bālam kālāmbuda-prabham |
gopa-kanyāvṛtam gopaṁ hasantam gopa-bālakaiḥ ||
kadamba-mūla āśinaṁ pīta-vāsasam adbhutam |
vanam vṛndāvanam nāma nava-pallava-maṇḍitam || ity ādi |](#)

[trailokya-sammohana-tantre](#) śrīmad-aṣṭādaśākṣara-japa-prasaṅge –

[ahar-niśam japed yas tu mantrī niyata-mānasaḥ |
sa paśyati na sandeho gopa-veśa-dharam harim || iti |](#)

[[Sarva-saṁvādinī](#): trailokya-sammohana-tantra-vacanānantaram caivam vyākhyeyam | yadi vā
śrī-kṛṣṇādīnām svayam-bhagavattvādikam ananusandhāyaiva pralāpibhir
upāsanānusāreṇānyadāpi kaścin mūla-bhūta-bhagavān tad-rūpeṇopāsakebhyo darśanam
dadāti mantavyam | tathāpi śruty-ādi-prasiddhānām tat-tad-upāsanā-pravāhānām

svayam samuttīrya sudustaram dyuman
bhavārṇavam bhīmam adabhra-sauhrdāḥ |
bhavat-padāmbhoruha-nāvam atra te
nidhāya yātāḥ sad-anugraho bhavān || [BhP 10.2.31]

ity anusāreṇāvicchinna-sampradāyatvenādi-siddhatvāt anantatvāt keṣāmcit tac-
caraṇāravindaika-sevā-mātra-puruṣārthānām ye yathā mām prapadyante [Gītā 4.11] iti
nyāyena nitya-tad-ekopalabdhatvāt śrī-bhagavataḥ sarvadaiva tat-tad-rūpeṇāvasthitir gamyate
eva | ataeva bhagavat-padāmbhoruha-nāvamātra te nidhāyety uktam | tad etām api paripāṭim
paścād vidhāyāha | [[end SS.](#)]

gautamīye ca sad-ācāra-prasaṅge –
ahar-nisām japeṇ mantram mantrī niyata-mānasaḥ |
sa paśyati ([page 41](#)) na sandeho gopa-veśa-dharam harim || iti |

śrī-gopāla-tāpanī-śrutīś caivam – tadu hovāca brahmaṇo'sāv anvarataṁ me dhyātaḥ
stutaḥ parameśvaraḥ parārdhānte so'budhyata | gopaveśo me puruṣaḥ
purastādāvīrababhūva || [GTU 1.29] iti siddha-nirdeśo'pi śrūyate yathā vande
vṛndāvanāśīnam indirānanda-mandiram [NārP 1.1.1] iti **bṛhan-nāradīyā**rambhe
maṅgalācaraṇam |

gṛhaṁ santiṣṭhate yasya mähātmyam daitya-nāyaka |
dvārakāyāḥ samudbhūtam sānnidhyam keśavasya ca |
rukmiṇī-sahitaḥ kṛṣṇo nityam nivasate gṛhe ||

iti **skānde dvārakā-mähātmye** balim prati śrī-prahlāda-vākyam |

vratinaḥ kārttike māsi snātasya vidhivan mama |
gṛhānārghyam mayā dattam danujendra-niṣūdana || [PadmaP 6.93.24]

iti **pādma-kārttika-mähātmye** tat-prātaḥ-snānārghya-mantraḥ | evam ca śrīmad-
aṣṭādaśākṣarādayo mantrās tat-tat-parikarādi-viśiṣṭatayivārādhyatvena siddha-
nirdeśam eva kurvanti | tad-āvaraṇādi-pūjā-mantrās ca | kim bahunā karma-vipāka-
prāyaścitta-śāstre'pi tayā śrūyate | yad āha **bodhāyanaḥ** – **homas tu pūrvavat kāryo**
govinda-prītaye tataḥ ity ādy anantaram ----

govinda gopījana-vallabheśa
kaṁsāsuraḥna tridaśendra-vandya |
godāna-tṛptaḥ kuru me dayālo
amśo-vināśam kṣapitāri-varga || iti |

anyatra ca yathā --
govinda gopījana-vallabheśa
vidhvasta-kaṁsa tridaśendra-vandya |
govardhanādi-pravaraika-hasta
saṁrakṣitāśeṣa-gava-pravīṇa ||
go-netra-veṇu-kṣapaṇa prabhūtam
āndhyam tathogram timiram kṣipāmsu || iti |

spāṣṭam ca tathātvaṁ śrī-gopāla-tāpanyām – govindam sac-cid-ānanda-vigrahaṁ
vṛndāvana-sura-bhūruha-talāsīnam satatam sa-marud-gaṇo'ham toṣayāmi [GTU 1.37]
iti |

ataeva puraskṛto'smi tvad-bhaktiyā ity evoktam iti | alam caivām-vidha-pramāṇa-
saṅgraha-prapañcena | yataś cic-chakty-eka-vyañjitānām tat-paricchadādīnām api tathā
nityāvasthititvenāvīrbhāva-tirobhāvāv eva dvitīya-sandarbhē sādhitau staḥ |
sarvathotpatti-nāsau tu niśiddhau | tatas tad-avatārānām kim uta svayam bhagavato vā
tasya kim utatarām iti | yathā ca vyākhyātam jagṛhe pauruṣam rūpam ity atra tattva-
vāda-gurubhiḥ | vyakty-apekṣayā jagṛhe | tathā ca tantra-bhāgavate –

aheyam anupādeyam yad rūpam nityam avyayam |
sa evāpekṣya-rūpānām vyaktim eva janārdanaḥ ||
agrhnād vyasṛjac ceti rāma-kṛṣṇādikām tanum |
paṭhyate bhagavān īso mūḍha-buddhi-vyapekṣayā ||
tamasā hy upagūḍhasya yat tamaḥ-pānam īsituḥ |
etat puruṣa-rūpasya grahaṇam samudīryate ||
kṛṣṇa-rāmādi-rūpānām loke vyakti-vyapekṣayā || iti |

evam eva prathame dvādaśādhyāye vidhūya [BhP 1.12.11] ity-ādi-padye svāmibhir api
vyākhyātam – yatra dṛṣṭas tatraivāntarhitaḥ na tv anyatra gataḥ | yato vibhuḥ sarva-
gata iti | tathā mādharma-bhāṣya-pramāṇitā śrutīś ca –

vāsudevaḥ saṅkarṣaṇaḥ pradyumno'niruddho'ham matsyaḥ kūrmo varāho narasiṃho
vāmano rāmo rāmaḥ kṛṣṇo buddhaḥ kalkir aham śatadhāham sahasradhāham
ito'ham ananto'ham naivaite jāyante naite mriyante | naiśām ajñāna-bandho na muktiḥ
sarva eva hy ete pūrṇā ajarā amṛtāḥ paramā paramānandā iti caturveda-śikhāyām |

tathā ca śrī-nṛsimha-purāṇe – yuge yuge viṣṇur anādi-mūrtim āsthāya viśvaṁ paripāti
duṣṭahā iti |

tathā ca nṛsimha-tāpanyām tad-bhāṣya-kṛdbhir vyākhyātam – etan nṛsimha-vigrahaṁ
nityam iti | śrutīś ca seyam ṛtam satyam param brahma puruṣam nṛ-keśari-vigraham iti
| evam ca brāhma-pādmottara-khaṇḍādāv api śrī-matsya-devādīnām ca pṛthak pṛthag
vaikuṇṭhādi-lokāḥ śrūyante | evam eva jaleṣu mām (page 42) rakṣatu matsya-mūrtir iti
nārāyaṇa-varmādy-uktam api saṅgacchate |

tasmāt svayam bhagavati śrī-kṛṣṇe'py anyathāsambhāvanam anādi-pāpa-vikṣepa eva
hetuḥ | tad evam abhipretya tān durbuddhīn api bodhayitum tasya svopāśyatvaṁ
pratipādayann āha patir gatiś cāndhaka-vṛṣṇi-sātvatām prasīdatām me bhagavān satām
patīḥ || [BhP 2.4.20] iti | spāṣṭam |

|| 2.4 || śrī-śukaḥ || 93 ||

tathā – deve varṣati yajña-viplava-ruṣā ity-ādau prīyān na indro gavām [BhP 10.26.25]
iti | spaṣtam |

|| 10.26 || śrī-śukaḥ || 94 ||

[95]

tathā –
śrī-kṛṣṇa kṛṣṇa-sakha vṛṣṇy-ṛṣabhāvani-dhruḡ-
rājanya-vamśa-dahanānapavarga-vīrya |
govinda gopa-vanitā-vraja-bhṛtya-gīta-
tirtha-śravaḥ śravaṇa-maṅgala pāhi bhṛtyān || [BhP 12.11.25]

spaṣtam || 12.11 || śrī-sūtaḥ || 95 ||

[96]

api ca svayam eva sva-vigraham eva lakṣyīkṛtyāha --

tadā vām parituṣṭo 'ham amunā vapuśānaghe |
tapasā śraddhayā nityam bhaktyā ca hṛdi bhāvitaḥ ||
prādurāsam varada-rāḍ yuvayoḥ kāma-ditsayā |
vriyatām vara ity ukte māḍṛṣo vām vṛtaḥ sutaḥ || [BhP 10.3.37-38]

ity upakramya –
adṛṣṭvānyatamaṁ loke śīlaudārya-guṇaiḥ samam |
ahaṁ suto vām abhavaṁ pṛṣṇigarbha iti śrutaḥ ||
tayoṛ vām punar evāham adityām āsa kaśyapāt |
upendra iti vikhyāto vāmanatvāc ca vāmanaḥ ||
ṛṭīye 'smin bhave 'haṁ vai tenaiva vapuśātha vām |
jāto bhūyas tayoṛ eva satyam me vyāhṛtam sati || [BhP 10.3.41-43]

amunā śrī-kṛṣṇasya mama prādurbhāva-samaye'tra prakāśamānenaitena śrī-
kṛṣṇākhyenaiva | ṛṭīya iti tenaiva pūrvam varārtham prādurbhāvitenaiḥ | ataeva
pṛṣṇigarbhādīve tenaiva vapuṣety uktatvān na tu tadānīm adhuneva svayam eva
babhūva kintv amśenaiveti gamyate | pṛṣṇigarbhas tu te buddhim ātmānam bhagavān
paraḥ [BhP 10.6.12] ity atrāpy etad eva gīr-devyā sūcitam asti | ataeva ṛṭīya eva bhave
tat-sadṛśa-suta-prāpti-lakṣaṇa-varasya parama-pūrṇatvāpekṣayā tatraiva satyam me
vyāhṛtam ity uktaṁ caturbhujatvam cedam rūpaṁ śrī-kṛṣṇa eva | kṛṣṇāvatārotsavaḥ
[BhP 10.3.11] ity-ādibhis tasyātyanta-prasiddheḥ ||

|| 10.3 || śrī-bhagavān devakī-devīm || 96 ||

[97]

evam ca devakyām deva-rūpiṇyām [BhP 10.3.8] ity ādi | spaṣṭam |

|| 10.3 || śrī-śukaḥ || 97 ||

[98]

nanu satyaṁ tasya caturbhujākāra-rūpasya tādr̥śatvaṁ kintu rūpaṁ cedam pauruṣaṁ
dhyāna-dhiṣṇyaṁ mā pratyakṣaṁ māmsa-dr̥śāṁ bho kṛṣiṣṭhāḥ [BhP 10.3.28] iti mātr-
vijñāpanānusāreṇa |

etad vām darsitaṁ rūpaṁ prāg-janma-smaraṇāya me |
nānyathā mad-bhavaṁ jñānaṁ martya-liṅgena jāyate || [BhP 10.3.44]

iti pratyuttarayya –
ity uktvāsīd dharis tūṣṇīm bhagavān ātma-māyayā |
pitroḥ sampaśyatoḥ sadyo babhūva prakṛtaḥ śisuh || [BhP 10.3.46]

ity ukta-diśā yan-mānuṣākāra-rūpaṁ svīkṛtavān tatra sandigdham iva bhāti | atra ca
bhavatu vā harir api tatyāja ākṛtiṁ try-adhīsa iti [BhP 3.4.28] tyakṣan deham iti [BhP
3.4.29] ca tantra-bhāgavatānusāreṇāntardhāpanārthatvād asahāyam |

yayāharad bhuvo bhāraṁ tām tanuṁ vijahāv ajaḥ |
kaṅṭakaṁ kaṅṭakeneva dvayaṁ cāpīsituh samam ||
yathā matsyādi-rūpāṇi dhatte jahyād yathā naṭaḥ | (page 43)
bhū-bhāraḥ kṣapito yena jahau tac ca kalevaram || [BhP 1.15.34-35]

iti tu paripoṣakam | etad eva śrī-vasudeva-vacane'pi labhyate –

sūtī-grhe nanu jagāda bhavān ajo nau
sañjajña ity anu-yugaṁ nija-dharma-guptyai |
nānā-tanūr gagana-vad vidadhaj jahāsi
ko veda bhūmna uru-gāya vibhūti-māyām || [BhP 10.85.20]

atrocyate tat-tad-vacanam anyārthatvena dr̥śyam iti | ekasminn eva tasmin śrī-vigrahe
kadācit caturbhujatvasya kadācid dvibhujatvasya ca prakāśa-śravaṇenāviśeṣāpātād
bhū-bhāra-kṣapaṇe dvayor api sāmānyāt | sūtī-grhe ity ādi-vākyasya caturbhujā-
viṣayatvāc ca | kim ca yair vidvad-anubhava-sevita-śabda-siddhair nityatvādibhir
dharmaih śrī-vigrahasya parama-tattvākāratvaṁ sādhitam | te prāyaśo narākāram
adhikṛtyaiva hy udāhriyante sma dvitīya-sandarbhe | tathātraiva copāsakeṣu
sākṣātkārādi-liṅgena siddha-nirdeśena ca tad-ākārasyaṁ nitya-siddhatvaṁ dr̥ḍhikṛtam
| udāhariṣyate ca siddha-nirdeśaḥ – mām keśavo gadayā prātar avyād govinda āsaṅgava
mātta-veṇuḥ [BhP 8.9.20] iti |

sampraty anyad api tatrodāhriyate | tatra nityatvaṁ yathā --

kaṁso batādyākṛta me 'ty-anugrahaṁ
draksye 'ṅghri-padmaṁ prahito 'munā hareḥ |
kṛtāvātārasya duratyayaṁ tamaḥ
pūrve 'taran yan-nakha-maṇḍala-tviṣā ||

yad arcitaṁ brahma-bhavādibhiḥ suraiḥ
śriyā ca devyā munibhiḥ sa-sātvataiḥ |
go-cāraṇāyānucaraiś carad vane
yad gopikānāṁ kuca-kuṅkumāṅkitam || [BhP 10.38.7-8]

atra pūrva ity ādi-dyotitaṁ go-cāraṇāya ity-ādi-labdhasya sphuṭaṁ śrī-narākārasyaiva
nityāvasthāyitvaṁ labhyate ||

|| 10.38 || śrīmad-akrūraḥ || 98 ||

[99]

tathā –

yā vai śriyārcitam ajādibhir āpta-kāmair
yogeśvarair api yad ātmani rāsa-goṣṭhyām |
kṛṣṇasya tad bhagavataś caraṇāravindaṁ
nyastaṁ staneṣu vijahuḥ parirabhya tāpam || [BhP 10.47.62]

sadā bhūta-vartamāna-bhaviṣyat-kāleṣu śry-ādīnāṁ sarvadāvasthāyitvena prasiddheḥ |
sadety asya tathaiiva hy artha-pratītiḥ | saṅkoca-vṛtttau kaṣṭatāpatteḥ | śrī-bhagavati
tādṛṣatvāsambhavāc ca | tathā ca śrutau – [govindaṁ sac-cid-ānanda-vigrahaṁ](#)
[vṛndāvana-sura-bhū-ruha-talāsīnaṁ satataṁ sa-marud-gaṇo'haṁ toṣayāmi](#) [GTU 1.37]
iti brahma-vākyam |

[[Vr. reads here:](#)] tad-[uttara-tāpanī-śrutau](#) śrī-gopiḥ prati durvāsaso vākyam – [janma-jarābhyāṁ bhinnah](#)
[sthānur ayam acchedyo'yaṁ yo'sau saurye tiṣṭhati | yo'sau goṣu tiṣṭhati, yo'sau gāḥ pālayati, yo'sau](#)
[gopeṣu tiṣṭhati sa vo hi svāmi bhavati](#) || [GTU 2.23] iti | [[end Vr. addition.](#)]

|| 10.47 || śrīmad-uddhavaḥ || 99 ||

[100]

evam ca --

yat-pāda-pāmsur bahu-janma-kṛcchrato
dhṛtātmabhir yogibhir apy alabhyaḥ |
sa eva yad-dṛg-viṣayaḥ svayaṁ sthitaḥ
kim varṇyate diṣṭam ato vrajaukasām || [BhP 10.12.12]

atra svayam ity anena tu bādham evānyathā-pratītir durdhiyām nirastā ||

[Vr. reads here:] sthita iti vartamāne kta | [yac ca kiñcij jagat sarvaṃ vyāpya nārāyaṇa sthitah](#) | [Mahānārāyaṇa Upaniṣad 9.5] itivat | [\[end Vr. addition.\]](#)

|| 10.12 || iti śukaḥ || 100 ||

(page 44)

[101]

ataeva svabhāva-siddhatvaṃ pūrṇaiśvaryaḍy-āśrayatvaṃ ca –

[gopyas tapaḥ kim acaran yad amuṣya rūpaṃ](#)
[lāvanya-sāram asamordhvaṃ ananya-siddham |](#)
[dṛgbhiḥ pibanty anusavābhinaṃ durāpam](#)
[ekānta-dhāma yaśasaḥ śriya aiśvarasya || \[BhP 10.44.14\]](#)

ananya-siddham anyena tat siddham iti na, kintu svābhāvikaṃ evety arthaḥ |
anyatrāsiddham iti tu vyākhyāpi piṣṭa-peṣaṇam | asamordhvaṃ iti hi yuktaṃ eva ||

[Vr. adds here:] tad idaṃ ca tāsāṃ vākyāṃ śrī-śukadevādibhiḥ svayam anumoditam iti nānyathā
mantavyam | [\[Vr. addition ends.\]](#)

|| 10.44 || mathurā-pura-striyaḥ parasparam || 101 ||

[102]

atha vibhūtvam – [na cāntar na bahir yasya](#) [BhP 10.9.13] ity ādau | [prākṛta-vastv-](#)
[atiriktatvaṃ tvak-śmaśru-roma-nakha-keśa-pinaddham](#) [BhP 10.60.45] ity ādau
spaṣṭam | sva-prakāśa-lakṣaṇatvaṃ

[asyāpi deva-vapuṣo mad-anugrahasya](#)
[svecchā-mayasya na tu bhūta-mayasya ko'pi |](#)
[neśe mahitva-vasitum manasāntareṇa](#)
[sākṣāt tavaiva kim utātma-sukhānubhūteḥ || \[BhP 10.14.2\]](#)

asya [naumīdya te](#) [BhP 10.14.1] ity ādinā varṇita-lakṣaṇasya śrīman-narākarasya tava
samprati bālaka-vatsādy-amśair darśiteṣu ekam api deva-rūpaṃ caturbhujākāraṃ yad
vapus tasyāpi | [\[Vr. adds: astu vā tāvat samastānām ity arthaḥ | end Vr. addition.\]](#) evaṃ ca sati
sākṣād etad-rūpasyāṃśinas tava, kim uta deva-vapuṣo viśeṣaṇam mad-
anugrahasyetyādi | mamānugraho yasmāt tasya tad-darśanenaiva bhavan-mahima-
jñānāt | kathambhūtasya tava ? ātma-sukhānubhūteḥ | ātmanā svenaiva na tv anyena
sukhānubhūtir anubhavo yasya tasyānanya-vedyānandasyety arthaḥ |

|| 10.14 || brahmā śrī-bhagavantam || 102 ||

[103]

kaimutyena svayaṁ-rūpatva-nirdeśaś ca –

sakṛd yad-aṅga-pratimāntar-āhitā
manomayī bhāgavatīm dadau gatim |
sa eva nityātma-sukhānubhūty-abhi-
vyudasta-māyo 'ntar-gato hi kim punaḥ || [BhP 10.12.39]

spṛṣtam || || 10.12 || śrī-śukaḥ || 103 ||

[104]

ataeva sāksāt para-brahmatvam eva darśitam – adyaiva tvad-ṛte'sya [BhP 10.14.18] ity
ādau aho bhāgyam aho bhāgyam [BhP 10.14.32] ity ādau ca | ataevoktaṁ gūḍham
paraṁ brahma manuṣya-liṅgam [BhP 7.15.75] iti | vaiṣṇave ca –

yador vaṁśaṁ naraḥ śrutvā sarva-pāpaiḥ pramucyate |
yatrāvātīrṇaṁ kṛṣṇākhyam paraṁ brahma narākṛti || [ViP 4.11.2] iti |

narākṛti paraṁ brahmeti bṛhat-sahasra-nāma-stotre ca | etena śrī-kṛṣṇasya
narākṛtītvam eveti | dvibhujatva eva śrī-kṛṣṇatvaṁ narākṛti-kaivalyaṁ mukhyaṁ,
caturbhujatve tu śrī-kṛṣṇatvaṁ narākṛti-bhūyiṣṭhatvāt tad-anantaram eva | ataeva
caturbhujatve'pi manuṣa-rūpatvaṁ varṇitaṁ śrīmad-arjunena tenaiva rūpeṇa
caturbhujena sahasra-bāho bhava viśva-mūrte [Gītā 11.51] ity uktvā, dṛṣṭvedaṁ
mānuṣaṁ rūpaṁ tava saumya janārdana, idānīm asmi samvṛttaḥ [Gītā 11.51] ity
uktatvāt | evaṁ-jātiyakāni bahūni, tāni ca draṣṭavyāni |

ataeva sā narākārā mūrtir eva parama-kāraṇaṁ vastu-tattvam ity āha – nārāyaṇe
kāraṇa-mārtya-mūrtau [BhP 10.46.33] sarva-kāraṇaṁ yat tattvaṁ tad eva martyākārā
mūrtir yasya | tad uktaṁ tattvaṁ paraṁ yoginām [BhP 10.43.17] iti | tathā ca pādma-
nirmāṇa-khaṇḍe śrī-veda-vyāsa-vākyam –

dṛṣṭātihṛṣṭo hy abhavaṁ sarva-bhūṣaṇa-bhūṣaṇam |
gopālam abalā-saṅge muditaṁ veṇu-vādinam ||
tato mām āha bhagavān vṛndāvana-caraḥ svayam | (page 45)
yad idaṁ me tvayā dṛṣṭam rūpaṁ divyaṁ sanātanam ||
niṣkalaṁ niṣkriyaṁ śāntaṁ sac-cid-ānanda-vigraham |
pūrṇaṁ padya-palāśākṣaṁ nātaḥ-parataraṁ mama ||
idaṁ eva vadanty ete vedāḥ kāraṇa-kāraṇam || ity ādi |

|| 10.46 || uddhavaḥ śrī-vrajeśvaram || 104 ||

[105]

ataeva bahūmś caturbhujān dṛṣṭavān api śrī-narākārasyaiva viśeṣataḥ stutyatvaṁ
pratijānīte | **naumīḍya te'bhra-vapuṣe taḍid-ambarāya** [BhP 10.14.1] ity ādi |

idam eva tava paramaṁ tattvaṁ ity ajñātvā pūrvam ahaṁ bhrāntavān | adhunā tu
adyaiva tvad-ṛte'sya kim [BhP 10.14.18] ity ādi-didarśitayā bhavataḥ kṛpayā jñātavān
ity atas tatra tad-ākāram eva tvāṁ labdhum staumīti tātparyam |

|| 10.14 || brahmā śrī-bhagavantam || 105 ||

[106]

tad evaṁ sādḥuktaṁ tat-tad-vacanam anyārthatvena dṛśyam iti | tathā hi pūrva-rītyā
caturbhujatva-dvibhujatvayor dvayor api dhyāna-dhiṣṇyatve sati, yat pūrvasya jananyā
nigūhana-prārthanāṁ tat tu tasya prasiddhatyaā sarva eva jñāsyatīti **janma te mayy
asau pāpo mā vidyān madhusūdana** [BhP 10.3.29] ity ādy-ukta-lakṣaṇayā kaṁsa-bhiyā
viśvaṁ yad etat sva-tanau niśānte [BhP 10.3.31] ity-ādy-ukta-lakṣaṇayā māmsa-dṛk-
śabdokta-bhagavat-svarūpa-śakti-vilāsa-taj-janmādi-līlā-tattvānabhijñā-prākṛta-
dṛgbhyo lajjayā ca | na punar aparasya **gūḍhaṁ param brahma manusya-liṅgam** [BhP
7.15.35] ity ādau gūḍhatvena kathitasya dhyāna-dhiṣṇyatvābhāva-vivakṣayā | **śrī-
gopāla-tāpanī-śrutāv** apy ubhayor api dhyāna-dhiṣṇyatvaṁ śrūyate --

mathurāyām viśeṣeṇa mām dhyāyan mokṣam aśnute |
aṣṭa-patraṁ vikasitaṁ hṛt-padmaṁ tatra samsthitam || [GTU 2.58-59]

ity ādiṣu madhye **catur-bhujāṁ śaṅkha-cakra** [GTU 2.60] ity ādikam uktvā sarvānte --
śṛṅga-veṇu-dharaṁ tu vā [GTU 2.60] ity uktam | evam **āgame**'pi dvibhujā-dhyānaṁ
śrūyate – tasmān nigūḍhatva-vivakṣayaiva samicīnā | tathaiva tad-vivakṣayā **nānyathā
mad-bhāvaṁ martya-liṅgena jāyate** [BhP 10.3.44] iti śrī-bhagavatoktam |

tathā ca **pādma-nirmāṇa-khaṇḍe** śrī-bhagavad-vākyaṁ vyāsa-vākye –

paśya tvaṁ darśayiṣyāmi svarūpaṁ veda-gopitam |
tato'paśyam ahaṁ bhūpa bālam kālāmbuda-prabham |
gopa-kanyāvṛtaṁ gopaṁ hasantaṁ gopa-bālakaiḥ || iti |

evam **ity uktvāsīd dharis tūṣṇīm** [BhP 10.3.46] ity ādau ca vyākhyeyam | ātma-māyayā
svecchayā **ātma-māyā tad-icchā syād** iti **mahā-saṁhitokteḥ** | prakṛtyā svarūpeṇaiva
vyaktaḥ prakṛtaḥ | na tv aupādhikatayā śaiṣiko'ṇ | tatra hi bhagavad-vigrahe
śīśutvādayo vicitrā eva dharmāḥ svābhāvikaḥ santīti **ko vetti bhūman** [BhP 10.14.21]
ity asya vyākhyāne **dvitīya-sandarbhe** darśitam eva |

atra śrī-rāmānujācārya-sammatir api | **śrī-gītāsu prakṛtiṁ svām avaṣṭabhya
sambhavāmy ātma-māyayā** [Gītā 4.6] ity atra svam eva svbhāvam āsthāya ātma-
māyayā sva-saṅkalpa-rūpeṇa jñānenety arthaḥ | **māyā vyūnaṁ jñānam** iti

nairghaṇṭukāḥ | mahābhārate ca avatāra-rūpasyāpy aprākṛtatvam ucyate – na bhūta-saṅgha-saṁsthāno deho'sya paramātmanaḥ iti |

atha bṛhad-vaiṣṇave'pi –

yo vetti bhautikaṁ dehaṁ kṛṣṇasya paramātmanaḥ |
sa sarvasmād bahiṣkāryaḥ śrauta-smārta-vidhānataḥ |
mukhaṁ tasyāvalokyāpi sa-celaḥ snānam ācaret |
paśyet sūryaṁ spṛśed gāṁ ca dhṛtaṁ prāśya viśuddhyati || iti | [page 46]

atha yathāharad bhuvo bhāram [BhP 1.15.34] ity ādau caivaṁ mantavyam | tanu-rūpa-kalevara-śabdair atra śrī-bhagavato bhū-bhāra-jihīrṣā-lakṣaṇo devādi-pipālayiṣā-lakṣaṇaś ca bhāva evocyate | yathā tṛtīye viṁśatitame tat-tac-chabdair brahmaṇo bhāva evoktaḥ | yadi tatraiva tahtā vyākhyeyaṁ tadā sutarām eva śrī-bhagavatīti | tatas ca tasya bhāvasya bhagavati tad-ābhāsa-rūpatvāt kaṇṭaka-dṛṣṭāntaḥ susaṅgata eva | tathā dvayam evesituḥ sāmīyam api | tat tu tṛtīye sandarbha eva vivṛtaṁ matsyādi-rūpāni [BhP 1.15.35] matsyādy-avatāreṣu tat-tad-bhāvān |

atha naṭa-dṛṣṭānte'pi naṭaḥ śrāvya-rūpakābhinetā | vyākhyātaṁ ca tīkā-kṛdbhiḥ prathamasyaikādaśe naṭā nava-rasābhinaya-caturā [Bhāvārtha-dīpikā 1.11.21] iti | tato yathā śrāvya-rūpakābhinetā naṭaḥ svarūpeṇa sva-veśena ca sthita eva pūrva-vṛttam abhinayena gāyan nāyaka-nāyikādi-bhāvaṁ dhatte jahāti ca tatheti | ataeva tṛtīye –

pradarśyātapta-tapasām avitrpta-dṛśām nṛṇām |
ādāyāntar adhād yas tu sva-bimbaṁ loka-locanam || [BhP 3.2.11]

ity atrāpi loka-locana-rūpaṁ sva-bimbaṁ nija-mūrtiṁ pradarśya punar ādāyaiva ca antaradhāt | na tu tyaktvety uktāṁ śrī-sūtena yathā matsyādi-rūpāni [BhP 1.15.35] ity anantaram api tathoktaṁ – yadā mukundo bhagavān imāṁ mahīm jahau sva-tanvā [BhP 1.15.36] iti | tyāgo'tra sva-tanu-karaṇaka iti na tu sva-tanvā saheti vyākhyeyam | adhyāhāryāpekṣāgauravāt upapada-vibhakteḥ kārika-vibhaktir balīyasīti nyāyāc ca |

[Vr. reads here: athavā nāhaṁ prakāśaḥ sarvasya yoga-māyā-samāvṛtaḥ [Gitā 7.25] iti śrī-gīta-vacanena |

yogibhir dṛśyate bhaktyā nābhaktyā dṛśyate kvacit |
draṣṭuṁ na śakyo roṣāc ca matsarāc ca janārdanaḥ ||

iti pādmottara-khaṇḍa-nirṇayena | mallānām aśaniḥ [BhP 10.43.17] iti śrī-bhāgavata-darśanena | ātma-vināśāya bhagavad-dhastā-cakrānīśu-mālojjvalam akṣaya-tejaḥ-svarūpaṁ parama-brahma-bhūtam apagata-dveṣādi-doṣo bhagavantam adrākṣīt [ViP 4.15.15] iti śiśupālam uddiśya viṣṇu-purāṇa-gadyena cāsūreṣu yad-rūpaṁ sphurati | tat tasya svarūpaṁ na bhavati kintu māyā-kalpitam eva | svarūpe dṛṣṭe dveṣāś cāpayātīti tatas cāsūreṣu sphuratyā yayā tanvā bhuvo bhāra-rūpaṁ asura-vṛndam aharat tām tanuṁ vijahau | punas tat-praty-āyanam na cakārety arthaḥ | bhakti-dṛśyā tanus tu tasya nitya-siddhavety āha aja [Gitā 4.6] iti, devakyām deva-rūpiṇyām [BhP 10.3.8] ity ādeḥ, kṛṣṇam ca tatra chandobhiḥ stūyamānam [BhP 10.28.17] ity atra golokādhiṣṭhāṭṭva-nirdeśāc ca |

tatas ca yathā matsyādi-rūpāni ity asyāpy ayam evārthaḥ | yathā naṭa aindrajalīkaḥ kaścit sva-bhākṣakānām bakādīnām nīgrahāya mastyādy-ākān dhatte, svasmīn pratyāyāti tan-nīgrāhe sati yathā

ca tani jahāti, tathā so'yam ajo'pi yena māyitvena lakṣyatām prāpitena rūpeṇa bhū-bhāra-rūpāsura-
vargaḥ kṣapita-tad-vargaṁ kṣapitavān ity arthaḥ | tac ca kalevaram ajo jahau antardhāpitavān ity arthaḥ
| kintu **śrī-gītā**-padye **yoga-māyā-samāvṛtaḥ** [Gītā 7.25] sarpa-kañcukavan-māyā-racita-vapur-ābhāsa-
samāvṛta ity arthaḥ |

viṣṇu-purāna-gadye **ātma-vināśāya** iti ātmanaḥ svasya śiśupālasyety arthaḥ | bhagavatā astam kṣiptam
yac cakram tasyāmsu-mālayā ujjvalam yathāsyāt tathādrākṣīt | yataḥ upagata-dveṣādi-doṣa iti | tayā tasya
drṣṭāv ujjvalāyām satyām apagata-dveṣādi-doṣaḥ san dūrīkṛta-māyika-nijāvaraṇam bhagavantam
adrākṣīd ity arthaḥ | kim ca, tan-mate kalpāntara-gata-tat-kathāyām śiśupālādi-dvaya-mukti-viśayaka-
maitreya-parāśara-praśnottara-rītyā jaya-vijayayoḥ śāpa-saṅgatir nāstīty anyāv eva tāv asurau jñeyau |
yuktaṁ ca tat, pratikalpaṁ tayoḥ śāpa-kadarthanāyā ayuktatvāt || **[end. Vr. addition.]**

[page 47]

atha sūti-gr̥he [BhP 10.85.20] ity asyārthaḥ | etat prāktana-vākyeṣu śrī-bhagavan-
mahima-jñāna-bhakti-pradhāno'sau viśuddha-sattva-prādurbhāvasyāpy ātmano
manuṣya-līlām eva dainyātīśayataḥ prākṛta-mānuṣatvena sthāpayitvā śrī-bhagavatya-
apatya-buddhim ākṣiptavān |

tataś ca – nanu tarhi katham apatya-buddhim kuruṣe iti śrī-bhagavat-praśnam āśaṅkya
tatra tad-vākya-gauravam eva mama pramāṇam na tūpattir ity āha sūti-gr̥ha iti | nau
āvayor anuyugam | ata eva bhavān saṁjajñe avatīrṇavān iti sūti-gr̥he bhagavān
anujagāda |

nanu mayā tad api bhavad-ādi-tanu-praveśa-nirgamāpeksayaiva jajñe ity uktam, na tu
mama pravśa-nirgama-liṅgenaiva janma vācyam | jīva-sakhena vyaṣṭeḥ samaṣṭer
vāntaryāmi-rūpeṇa –

taṁ durdaśam gūḍham anupraviṣṭam
guhāhitam gahvareṣṭham purāṇam [KāthU 1.2.12]

tat sṛṣṭvā tad evānuprāviṣat [TaittU 2.6.2] ity ādau ca tat tad anupravesādi-darśana-
sāmānyāt | tatas tadvad idam upacaritam eveti manyatām |

tatrāha nāneti | **sva-kṛta-vicitra-yoniṣu viśann iva hetutayā** [BhP 10.87.19] ityādi-
śravaṇāt gaganavad asaṅga eva tvaṁ yaj-jīvānām nānā-tanūr vidadhat praviśan jahāsi |
muhuḥ praviśasi jahāsi cety arthaḥ | tad-bhūmnas tava vibhūti-viśeṣa-rūpām māyām
ko veda bahu manyate, no ko'pīty arthaḥ | idam tv āvābhyām janma sarvair eva stūyate
iti bhāvaḥ | tato vidvad-ādaropy atrāstu pramāṇam mama tu tat sarvathā na buddhi-
gocara iti vyañjitam | atra vid-dhātoḥ praveśārtho nānupapannaḥ | yathoktaṁ **sahasra-**
nāma-bhāṣye – **śiṣṭān karoti pālayati** iti | sāmānya-vacano dhātur viśeṣa-vacane drṣṭaḥ |
kuru kāṣṭhānīty āharaṇe yathā tadvad iti |

tad evam śrī-kṛṣṇasya svayam bahagavattvaṁ tasyaiva narākṛti-para-brahmaṇo nityam
eva tad-rūpeṇāvasthāyitvaṁ darśitam | tathā prathame pṛthivyāpi **satyam śaucam dayā**
śauciḥ [BhP 1.16.27] ity ādinā tadīyānām kānti-saha-ojo-balānām svābhāvikatvam
avyabhicāritvaṁ ca darśitam | ataeva **brahmāṇḍe** cāṣṭottara-śata-nāma-stotre
narākṛtīvaṁ prakṛtyaivoktam –

nanda-vraja-janānandī sac-cid-ānanda-vigrahaḥ |
nava-nīta-vilīptāṅgī nava-nīta-naṭo'nagha || iti |

śrī-gopāla-pūrva-tāpanyām api tathaiva –

nityo nityānām cetanaś cetanānām
eko bahūnām yo vidadhāti kāmān |
taṁ pīṭhagaṁ ye'nubhajanti dhīrās
teṣām siddhiḥ śāsvatī netareṣām || [GTU 1.20] iti |

tam ekaṁ govindam sac-cid-ānanda-vigraham [GTU 1.33] ity ādi ca | tasmāc catur-
bhujatve dvibhujatve ca śrī-kṛṣṇatvasyāvyaḥcāritvam eveti siddham |

atha katamat tat-padam yatrāsau viharati | tatrocyate –

yā yathā bhuvi vartante puryo bhagavataḥ priyāḥ |
tās tathā santi vaikuṅṭhe tat-tal-līlārtham āḍṛtāḥ ||

iti skānda-vacanānusāreṇa vaikuṅṭhe yad yat sthānam vartate tat tad eveti mantavyam
| tac cākhila-vaikuṅṭhopari-bhāga eva | yataḥ pādmottara-khaṇḍe daśāvatāra-gaṇane
śrī-kṛṣṇam eva navamatvena varṇayitvā krameṇa pūrvādiṣu tad-daśāvatāra-sthānānām
parama-vyomābhidha-vaikuṅṭhasyāvaraṇatvena gaṇanayā śrī-kṛṣṇa-lokasya brahma-
diśi prāpte sarvopari-sthāyitvam eva paryavasitam | āgamādaḥ hi dik-kramas tathaiva
dṛśyate | tatrāsmābhis tu tat-tac-chraṇāt śrī-kṛṣṇa-lokasya svatantraiva sthitiḥ | kintu
parama-vyoma-pakṣa-pātitvenaiva [page 48] pādmottara-khaṇḍe tad-āvaraṇeṣu
praveśito'sāv iti mantavyam | pādmottara-khaṇḍa-pratipādyasya gaṇatvam tu śrī-
bhāgavata-pratipādyāpekṣayā varṇitam eva | svāyambhuvāgame ca svatantratayaiva
sarvopari tat-sthānam uktam | yathā īśvara-devī-saṁvāde caturdaśākṣara-dhyāna-
prasaṅge pañcāśītite paṭale –

dhyāyet tatra viśuddhātmā idaṁ sarvaṁ krameṇa tu |
nānā-kalpa-latākīrṇam vaikuṅṭham vyāpakam smaret ||
adhaḥ-sāmyam guṇānām ca prakṛtiṁ sarva-kāraṇam |
prakṛteḥ kāraṇāny eva guṇānāś ca kramaśaḥ pṛthak ||
tatas tu brahmaṇo lokam brahma-cihnam smaret sudhīḥ |
ūrdhvam tu sīmni virajām niḥsīmām vara-varṇini ||
vedāṅga-sveda-janita-toyaiḥ prasarvitām śubhām |
imāś ca devatā dhyeyā virajāyām yathā-kramam || ity ādy-anantaram –

tato nirvāṇa-padavīm munīnām ūrdhva-retasām |
smaret tu parama-vyoma yatra devāḥ sanātanāḥ ||
tato'niruddha-lokam ca pradyumnasya yathā-kramam |
saṅkarṣaṇasya ca tathā vāsudevasya ca smaret ||
lokādhipān smaret... ity ādy-anantaram ca –

pīyūṣa-latikākīrṇām nānā-sattva-niṣevitām |
 sarvartu-sukhadām svacchām sarva-jantu-sukhāvahām ||
 nilotpala-dala-śyāmām vāyunā cālitām mṛdu |
 vṛndāvana-parāgais tu vāsītām kṛṣṇa-vallabhām ||
 sīmni kuñja-tatām yoṣit-kṛīḍā-maṇḍapa-madhyamām |
 kālindīm saṁsmared dhīmān suvarṇa-taṭa-paṅkajām ||
 nitya-nūtana-puṣpādi-rañjitām sukha-saṅkulam |
 svātmānanda-sukhotkarṣa-śabdādi-viṣayātmakam ||
 nānā-citra-vihaṅgādi-dhvanibhiḥ parirambhitam |
 nānā-ratna-latā-śobhi-mattāli-dhvani-mandritam ||
 cintāmaṇi-paricchinnam jyotsnā-jāla-samākulam |
 sarvartu-phala-puṣpādhyam pravālaiḥ śobhitam pari ||
 kālindī-jala-saṁsarga-vāyunā kampitam muhuḥ |
 vṛndāvanam kusumitam nānā-vṛkṣa-vihaṅgamaḥ ||
 saṁsmaret sādḥako dhīmān vilāsaika-niketanam |
 trilokī-sukha-sarvasvam suyantram keli-vallabham ||
 tatra sīmḥāsane ramye nānā-ratna-maye sukhe |
 sumano'dhika-mādhurya-komale sukha-saṁstare ||
 dharmārtha-kāma-mokṣākhyā-catuṣpādair virājate |
 brahma-viṣṇu-maheśānām śiro-bhūṣaṇa-bhūṣite ||
 tatra prema-bharākrāntam kiśoram pīta-vāsasam |
 kalāya-kusuma-śyāmam lāvaṇyaika-niketanam ||
 līlā-rasa-sukhāmbhodhi-saṁmagnam sukha-sāgaram |
 navīna-nīradābhāsam candrikāncita-kuntalam || ity ādi | (page 49)

[Vr. here adds. – mṛtyu-saṅjaya-tantre ca –

brahmāṇḍasyordhvato devi brahmaṇaḥ sadanam mahat |
 tad-ūrdhvam devi viṣṇunām tad-ūrdhvam rudra-rūpiṇām ||
 tad-ūrdhvam ca mahā-viṣṇor mahā-devyās tad-ūrdhvagam |
 kālātikālayoś cātha paramānandayos tataḥ |
 pāre purī mahā-devyāḥ kālaḥ sarva-bhayāvahaḥ |
 tataḥ śrī-ratna-pīyūṣa-vāridhir nitya-nūtanaḥ ||
 tasya pāre mahā-kālaḥ sarva-grāhaka-rūpa-dhṛk |
 tasyottare samudbhāsī ratna-dvīpaḥ śivāhvayaḥ ||
 udyac-candrodayaḥ kṣubdha-ratna-pīyūṣa-vāridheḥ |
 madhye hema-mayīm bhūmīm smaren māṇikya-maṇḍitām ||
 ṣoḍaśa-dvīpa-saṁyuktām kalā-kauśala-maṇḍitām |
 vṛndāvana-samūhaiś ca maṇḍitām paritaḥ śubhaiḥ ||
 tan-madhye nandanodyānam madanonmādanam mahat |
 analpa-koṭi-kalpa-dru-vāṭibhiḥ pariveṣṭitam || ity ādi –

tan-madhye vipulām dhyāyed vedikām śata-yojanām |
 sahasrāditya-saṅkāsām... ity ādi –
 tasyāntare mahā-pīṭham mahā-cakra-samanvitam |
 tan-madhye maṇḍapam dhyāyed vyāpta-brahmāṇḍa-maṇḍalam || ity ādi |
 dhyāyet tatra mahā-devīm svayam eva tathā-vidhaḥ |
 rakta-padma-nibhām devīm bālārka-kiraṇopamām || ity ādi |

pīta-vastra-paridhānām vaiśa-yukta-karāmbujām |
kaustubhoddīpta-hṛdayām vanamālā-vibhūṣitām ||
śrīmat-kṛṣṇānka-paryānka-nilayām parameśvarīm || ity ādi |

iti dhyātvā tathā bhūtvā tasyā eva prasādataḥ |
tad-ājñayā parānandam etyānanda-kalāvṛtam ||
tad-ākaraṇaya deveśi kathayāmi davānaghe |
etad-antar mahesāni śvetadvīpam anuttamam ||
kṣīrāmbhonidhi-madhyastham nirantara-sura-drumam |
udyad-ardhendu-kiraṇa-dūrīkṛta-tamo-bharam ||
kāla-megha-samāloka-nṛtyad-barhi-kadambaram |
kūjat-kokila-saṅghena vācālita-jagat-trayam ||
nānā-kusuma-saugandhya-vāhi-gandhavahānvitam |
kalpa-vallī-nikuñjeṣu guñjad-bhṛṅga-gaṇānvitam ||
ramyāvāsa-sahasreṇa virājita-nabhas-talam |
ramya-nārī-sahasraughair gāyadbhiḥ samalaṅkṛtam ||
govardhanena mahatā ramyāvāsa-vinodinā |
śobhitam śubha-cihnena māna-daṇḍena cāparam ||
avācī-prācy-udīcy-āśāḥ kramāyata-vivṛddhayā |
vyāptā yamunayā devyā nila-meghāmbu-śobhayā ||
tan-madhye sphaṭika-mayaṁ bhavanam mahad adbhutam | ity ādi |

tat-tad-antar-mahā-kalpa-mandārādi-drumair vṛtam |
tat-tan-madhye samudbhāsi-vṛndāvana-kulākulam || ity ādi |

kuṭracid ratna-bhavanam kuṭracit sphaṭikālayam || ityādi |

go-gopair asaṅkhyātaiḥ sarvataḥ samalaṅkṛtam |
vipāpam vilayam ramyam sadā ṣaḍ-ūrmi-vivarjitam || ity ādi |
tasya madhye maṇimayam maṇḍapam toraṇānvitam |
tan-madhye garuḍodvāhi-mahā-maṇi-mayāsanam || ity ādi |
kalpa-vṛkṣa-samudbhāsi-ratna-bhūdhara-mastake |
dhyāyet tatra paramānandam ramyopāsyam param maham ||
smared vṛndāvane ramye mohayantam anāratam |
vallavi-vallabham kṛṣṇam gopa-kanyāḥ sahasraśaḥ || ity ādi |

phullendīvara-kāntim indu-vadanam [Pv 46] ity ādi ca | etad anantaram nityānitya-loka-viveke devyā
pṛṣṭe śrī-śiva āha –

brahmādinām ca sarveṣām bhavanānām ca pārvati |
vināśo'stiha sarveṣām vinā tad-bhavanam tayoh ||

iti pūrvoktayoh śrī-bhagavan-mahādevyor ity arthaḥ || [Vṛ. addition ends here.]

[page 49]

tasmād yā yathā bhuvī vartante iti nyāyāc ca svatantra eva dvārakā-mathurā-
gokulātmakaḥ śrī-kṛṣṇa-lokaḥ svayam bhagavato vihārāspadatvena bhavati sarvoparīti
siddham | ataeva vṛndāvanam gokulam eva sarvopari-virājamānam golokatvena
prasiddham | **brahma-samhitāyām** -- **īsvarah paramaḥ kṛṣṇaḥ** ity upakramya --

sahasra-patra-kamalam gokulākhyam mahat padam |

tat-karṇikāraṃ tad-dhāma tad-anantāṃśa-sambhavam ||
karṇikāraṃ mahad yantraṃ ṣaṭ-koṇaṃ vajra-kīlakam
ṣaḍ-aṅga-ṣaṭ-padī-sthānaṃ prakṛtyā puruṣeṇa ca ||
premānanda-mahānanda-rasenāvasthitam hi yat
jyotī-rūpeṇa manunā kāma-bījena saṅgatam ||
tat-kiṅjalkaṃ tad-aṃśānāṃ tat-patrāṇi śriyām api ||
catur-asraṃ tat-paritaḥ śvetadvīpākhyam adbhutam
catur-asraṃ catur-mūrteś catur-dhāma catuṣ-kṛtam ||
caturbhiḥ puruṣārthaiś ca caturbhir hetubhir vṛtam
śūlair daśabhir ānaddham ūrdhvādho dig-vidikṣv api ||
aṣṭabhir nidhibhir juṣṭam aṣṭabhiḥ siddhibhis tathā
manu-rūpaiś ca daśabhir dik-pālaiḥ parito vṛtam ||
śyāmair gauraiś ca raktaiś ca śuklaiś ca pārśadaśabhaiḥ
śobhitam śaktibhis tābhir adbhutābhiḥ samantataḥ || iti |
(page 50)

tathāgre brahma-stave --

cintāmaṇi-prakara-sadmasu kalpa-vṛkṣa-
lakṣāvṛteṣu surabhir abhipālayantam |
lakṣmī-sahasra-śata-sambhrama-sevyamānaṃ
govindam ādi-puruṣaṃ tam aham bhajāmi || iti |

vyākhyām āha – sahasrāṇi patrāṇi yatra tat kamalaṃ cintāmaṇi-mayaṃ padmaṃ tad-
rūpam | tac ca mahat sarvotkrṣṭam padaṃ mahato mahābhagavato vā padaṃ śrī-mahā-
vaikuṅṭham ity arthaḥ | tat tu nānā-prakāraṃ ity āśaṅkya prakāra-viśeṣatveṇa niścinoti
gokulākhyam iti | gokulam ity ākhyā prasiddhir yasya tat go-gopāla-sarūpam ity
arthaḥ | rūḍhir yogam apaharati iti nyāyena tasyaiva pratīteḥ | tata etad
anugūṇatvenaivottara-grantho'pi vyākhyeyaḥ | tasya śrī-kṛṣṇasya dhāma nanda-
yaśodādibhiḥ saha vāsa-yogyāṃ mahāntaḥpuram | tasya svarūpam āha tad iti |
anantasya śrī-baladevasyāṃśāt | sambhavo nityāvīrbhāvo yasya tat | tathā tantreṇaitad
api bodhyate | ananto'mśo yasya tasya śrī-baladevasyāpi sambhavo nivāso yatra tad iti |

sarva-mantra-gaṇa-sevitasya śrīmad-aṣṭādaśākṣara-mahā-mantra-rājasya bahu-pīṭhasya
mukhyaṃ pīṭham ity āha karṇikāraṃ iti dvayena | mahad yantraṃ iti | yat pratikṛtir
eva sarvatra yantratvena pūjārthaṃ likhyate ity arthaḥ | yantratvam eva darśayati |
ṣaṭkoṇā abhyantare yasya tad vajra-kīlakaṃ karṇikāre (bija-rūpa-)hīraka-kīlaka-
śobhitam | ṣaṭ-koṇatve prayojanam āha | ṣaṭ aṅgāni yasyāḥ sā yā ṣaṭ-padī śrīmad-
aṣṭādaśākṣarī tasyāḥ sthānaṃ prakṛtir mantrasya svarūpaṃ svayam eva śrī-kṛṣṇaḥ
kāraṇa-svarūpatvāt | puruṣaś ca sa eva tad-devatā-rūpaḥ | tābhyām avasthitam
adhiṣṭhitam | dvayor api viśeṣaṇaṃ premeti | prema-rūpā ye ānanda-mahānanda-rasās
tat-paripāka-bhedās tad-ātmakena, tathā jyotī-rūpeṇa sva-prakāśeṇa manunā mantra-
rūpeṇa ca kāma-bījena avasthitam iti mūla-mantrāntargatatve'pi pṛthag-uktiḥ kutracid
vaiśiṣṭyāpekṣayā |

tad evaṁ tad-dhāmoktvā tad-āvaraṇāny āha tad iti | tasya karṇikārasya kiṁjalkās tal-
lagnābhyantara-valaya ity arthaḥ | tad-amśānām tasminn amśo dāyo vidyate yeṣāṁ
teṣāṁ sajātīyānām dhāmetry arthaḥ | gokulākhyam ity ukter eva | teṣāṁ taj-jātīyatvam
śrī-śukadevena ca uktam --

[evaṁ kakudminam hatvā stūyamānaḥ dvijātibhiḥ |](#)
[viveśa goṣṭham sa-balo gopīnām nayanotsavaḥ || \[BhP 10.36.15\] iti |](#)

tasya kamalasya patrāṇi śriyām tat-preyasīnām śrī-rādhādīnām upavana-rūpāṇi
dhāmānīty-arthaḥ | atra patrāṇām ucchrita-prāntānām mūla-sandhiṣu vartmāni
agrīma-sandhiṣugoṣṭhāni jñeyāni | akhaṇḍa-kamalasya gokulākhyatvāt tathaiva
samāveśāc ca |

atha gokulāvaraṇāny āha caturasram iti | tad bahiś caturasram tasya gokulasya bahiḥ
sarvataś caturasram catuṣkoṇātmakam sthalaṁ śvetadvīpākhyam iti tad-amśe gokulam
iti nāma-viśeṣābhāvāt | kintu caturasrābhyantara-maṇḍalaṁ vṛndāvanākhyam bahir-
maṇḍalaṁ kevalam śvetadvīpākhyam jñeyam, goloka iti yat-paryāyah | tad iha
kroḍīkṛta-gokulam vṛndāvanākhyayātiprasiddham iti na nirdiṣṭam | kroḍīkṛta-tat-
sarvam asya tu bahir-maṇḍalaṁ goloka-śvetadvīpākhyam jñeyam |

[Vr. reads in the place of the last two sentences: tad etad upalakṣaṇam gokulākhyam cety arthaḥ |
yadyai gokule'pi śvetadvīpatvam asty eva, tad avāntara-bhūmi-mayatvāt tathāpi viśeṣa-nāmnāmnātātāt
enaiva tat pratiyate iti tathoktam | kintu caturasre'py antar-maṇḍalaṁ śrī-vṛndāvanākhyam jñeyam
bṛhad-vāmana-svāyambhuvāgamayos tathā dṛṣṭatvāt | end Vr.]

catur-mūrteś caturvyūhasya śrī-vāsudevādi-catustayasya catuṣkṛtam caturdhā
vibhaktam catur dhāma | kintu deva-līlatvāt tad-upari vyoma-yāna-sthā eva te jñeyā |
hetubhiḥ puruṣārtha-sādhanair manu-rūpaiḥ sva-sva-mantrātmakair indrādibhiḥ |
śyāmair ity ādibhir iti caturbhir vedair ity arthaḥ | [kṛṣṇam ca tatra chandobhiḥ](#)
[stūyamānam suvimitāḥ \[BhP 10.28.18\] iti śrī-daśamokteḥ |](#)

śaktibhir iti śrī-vimalādibhir ity arthaḥ | iyaṁ ca [bṛhad-vāmana-purāṇa](#)-prasiddhiḥ |
yathā śrī-bhagavati śruti-prārthanā-pūrvakāṇi padyāni –

[ānanda-rūpam iti yad vidanti hi purāvidaḥ |](#)
[tad-rūpam darśyāsmākam yadi deyo varo hi naḥ ||](#)
[śrutvaitad darśayāmasa sva-lokam prakṛteḥ param |](#)
[kevalānubhavananda-mātram akṣaram avyayam ||](#)
[yatra vṛndāvanam nāma vanam kāma-dughair drumaiḥ |](#)
[manorama-nikuñjādhyam sarvartu-sukha-saṁyutam ||](#)
[yatra govardhano nāma sunirjhara-darī-yutaḥ |](#)
[ratna-dhātu-mayaḥ śrīmān supakṣi-gaṇa-saṅkulaḥ ||](#)
[yatra nirmala-pānīyā kālindī saritā varā |](#)
[ratna-baddhobhaya-taṭā hamsa-padmādi-saṅkulā ||](#)
[śāśvad-rāsa-rasonmattam yatra gopī-kadambakam |](#)
[tat-kadambaka-madhyasthaḥ kiśorākṛtir acyutaḥ || iti |](#)

etad-anusāreṇa śrī-hari-vaṁśa-vacanam apy eva vyākhyeyam | tad yad āha śakraḥ –

svargād ūrdhvam brahma-loko brahmarṣi-gaṇa-sevitaḥ |
tatra soma-gatīś caiva jyotiṣām ca mahātmanām ||
tasyopari gavām lokaḥ sādhyās taṁ pālayanti hi |
sa hi sarva-gataḥ kṛṣṇa mahākāśa-gato mahān ||
upary upari tatrāpi gatis tava tapomayī |
yām na vidmo vayam sarve pṛchanto'pi pitāmaham |
gatiḥ śama-damādhyānām svargaḥ sukṛta-karmaṇām ||
brāhmye tapasi yuktānām brahma-lokaḥ parā gatiḥ |
gavām eva tu yo loko durāroho hi sā gatiḥ ||
sa tu lokas tvayā kṛṣṇa sīdamānaḥ kṛtātmanā |
dhr̥to dhr̥timatā vīra nighnatopadravān gavām || [HV 2.19.29-35] iti |

asyārthaḥ | svarga-śabdena –
bhūr-lokaḥ kalpitaḥ padbhyām bhuvan-loko 'sya nābhitaḥ |
svar-lokaḥ kalpito mūrdhnā iti vā loka-kalpanā || [BhP 2.5.42]

iti dvitīyoktānusāreṇa svar-lokam ārabhya satya-loka-paryantaṁ loka-pañcakam
ucyate | tasmād ūrdhvam upari brahma-loko brahmātmako vaikuṅṭhākhyāḥ sac-cid-
ānanda-rūpatvāt | brahmaṇo bhagavato loka iti vā dadṛśur brahma-lokaṁ te
yatrākṛū'dhyagāt purā [BhP 10.28.17] iti daśamāt | evaṁ dvitīye mūrdhabhiḥ satya-
lokas tu brahma-lokaḥ sanātanaḥ [BhP 2.5.38] iti | tīkā ca –brahma-loko
vaikuṅṭhākhyāḥ | sanātano nityaḥ | na sṛjyāntarvartīty arthaḥ | ity eṣā |

brahmāṇi mūrtimanto vedāḥ | ṛṣayaś ca śrī-nāradādayaḥ | gaṇās ca śrī-garuḍa-
viṣvakṣenādayaḥ | tair niṣevitaḥ | evaṁ nityāśritān uktvā tad-gamanādhikāriṇa āha |
tatra brahma-loke umayā saha vartata iti somaḥ śrī-śivas tasya gatiḥ |

[Vr. inserts:

sva-dharma-niṣṭhaḥ śata-janmabhiḥ pumān
virīncatām eti tataḥ param hi mām |
avyākṛtaṁ bhāgavato 'tha vaiṣṇavaṁ
padam yathāham vibudhāḥ kalātyaye || [BhP 4.24.29] iti caturthe śrī-rudra-gītam |
[end Vr. addition.]

someti supām sulug ity ādinā (page 52) ṣaṣṭhyā luk chāndasaḥ | tata uttaratrāpi gati-
padānvayaḥ | jyotir brahma tad-aikātmya-bhāvānām muktānām ity arthaḥ | na tu
tādṛśānām api sarveṣām ity āha mahātmanām mahāśayānām mokṣa-nirādaratayā
bhajatām śrī-sanakādi-tulyānām ity arthaḥ --

muktānām api siddhānām nārāyaṇa-parāyaṇaḥ
sudurlabhaḥ praśāntātmā koṭiṣv api mahā-mune || [BhP 6.14.5] ity ādau,

yoginām api sarveṣām madgatenāntarātmanā |

śraddhāvān bhajate yo mām sa me yuktatamo mataḥ || [Gītā 6.47]

ity ādāv api teṣv eva mahattva-paryavasānāt | tasya ca brahma-lokasyopari sarvordhva-pradeśe gavām lokaḥ śrī-goloka ity arthaḥ | tam ca śrī-golokaṁ sādhyā asmākaṁ prāpañcika-devānāṁ prasādanīyā mūla-rūpā nitya-tadīya-deva-gaṇāḥ pālayanti | tatra tatra dik-pālatvenāvaraṇa-rūpā vartante, **te ha nākaṁ mahimānaḥ sacantaḥ yatra pūrve sādhyāḥ santi devāḥ** [Rk 10.90.16] iti śruteḥ |

tatra pūrve ye ca sādhyā
viśve devāḥ sanātanaḥ |
te ha nākaṁ mahimānaḥ
sacante śubha-darśanaḥ || [PadmaP 6.227.76] iti **pādmottara-khaṇḍāc** ca |

yad vā **tad bhūri-bhāgyam iha janma kim apy aṭavyām yad gokule'pi** [BhP 10.14.34] ity ādy-uktyānusāreṇa tad-vidha-parama-bhaktānāṁ api sādhyās tādrśa-siddhi-prāptaye prāsādanīyāḥ śrī-gopa-gopī-prabhṛtayaḥ | tam pālayanti adhikṛtya bhuñjanti | hi prasiddhau | sa golokaḥ sarva-gataḥ śrī-kṛṣṇavat sarva-prāpañcika-prāpañcika-vastu-vyāpakaḥ | ataeva mahān bhagavad-rūpa eva | **mahāntam vibhum ātmānam** [KāthU 2.22] iti śruteḥ | tatra hetuḥ | mahākāśaḥ parama-vyomākhyāḥ brahma-viśeṣaṇa-lābhād **ākāśas tal-liṅgād** [Vs 1.1.22] iti nyāya-prasiddheś ca | tad-gataḥ | brahmākārodāyāntaram eva vaikuṅṭha-prāpteḥ | yathā śrī-gopānāṁ vaikuṅṭha-darśane tair eva vyākhyātam | yathā vā śrīmad-ajāmilasya vaikuṅṭha-gamanam | yad vā mahākāśaḥ parama-vyomākhyo mahā-vaikuṅṭhas tad-gatas tad-ūrdhva-bhāga-sthitaḥ | evam upary upari sarvopary api virājamāne tatra śrī-goloke'pi tava gatiḥ | nānā-rūpeṇa vaikuṅṭhādaḥ krīḍatas tava tatrāpi śrī-govinda-rūpeṇa krīḍā vidyata ity arthaḥ |

ataeva sā ca gatiḥ sādharmaṇī na bhavati kintu tapomayī anavacchinnaśvāryamayī **paramam yo mahat tapaḥ** ity atra **sahara-nāma-bhāṣye**'pi tapaḥ-śabdena tathaiva vyākhyātam | ataeva brahmādi-durvitarkyatvam apy āha yām iti | adhunā tasya śrī-golokety ākhyā bijam abhivyañjayati gatiḥ iti | brāhme brahmaṇo loka-prāpake tapasi viṣṇu-viśayaka-manaḥ-praṇidhāne yuktānāṁ rata-cittānāṁ prema-bhaktānāṁ ity arthaḥ | brahma-loko vaikuṅṭha-lokaḥ | parā prakṛtyatītā | gavām mocayan **vraja-gavām dina-tāpam** [BhP 10.35.25] ity-uktānusāreṇa atraiva **nighnatopadravān gavām** ity uktyā ca goloka-vāsi-mātrāṇāṁ svatas tad-bhāva-bhāvitānāṁ ca sādhana-vaśenety arthaḥ | ataeva tad-bhāvasyāsulabhatvād durārohā |

tad evaṁ golokaṁ varṇayitvā tasya gokulena sahābhedaṁ āha sa tv iti | sa eva tu sa loko dhṛto rakṣitaḥ | śrī-govardhanoddharaṇeneti | yathā **mṛtyu-sañjaya-tantre** |

ekadā sāntarīkṣāc ca vaikuṅṭham svecchayā bhuvi |
gokulatvena saṁsthāpya **(page 53)** gopīmāya-mahotsavā |
bhakti-rūpāṁ satām bhaktim utpāditavatī bhṛṣam || iti |

atra śabda-sāmya-bhrama-pratītārthāntare svargād ūrdhvaṁ, brahma-loka ity ayuktam loka-trayam atikramyokteḥ | tathā somagatir ity ādikaṁ na sambhavati | yato dhruva-

lokād adhastād eva candra-sūryādīnām gatir maharloke'pi na vartate | tathāvara-
sādhyā-gaṇānām tucchatvāt satya-lokasyāpi pālanam na yujyate kutas tad-upari-
lokasya śrī-golokākhyasya | tathā sarvagatatvaṁ cāsambhāvyaṁ syāt | ataeva tatrāpi
eva gatir ity āpi śabda vismaye prayuktaḥ | yām na vidma ity ādikam ca | anyathā
yathoktir na sambhavati sveṣām brahmaṇas ca tad-ajñāna-jñāpanāt | tasmāt prakṛta-
golokād anya evāsau sanātano goloko brahma-samhitāvat śrī-harivaṁśe'pi parokṣa-
vādena nirūpitaḥ |

evam ca **nārada-pañcarātre** vijayākhyāne –

tat sarvopari goloke śrī-govindaḥ sadā svayam |
viharet paramānandī gopī-gokula-nāyakaḥ || iti |

evam coktam **mokṣa-dharme nārāyaṇīye** tathā **skānde** ca –

evam bahu-vidhai rūpaiś carāmīha vasundharām |
brahma-lokam ca kaunteya golokam ca sanātanam || [Mbh 12.330.68] iti |

tad evam sarvopari śrī-kṛṣṇa-loko'stīti siddham | sa ca lokas tat-tal-līlā-parikara-
bhedenāmśa-bhedāt dvārakā-mathurā-gokulākhyā-sthāna-trayātmaka itī nirṇitam |
anyatra tu bhuvī prasiddhāny eva tat-tad-ākhyāni sthānāni tad-rūpatvena śrūyante
teṣām api vaikuṅṭhāntaravat prapañcātītatva-nityatvālaukika-rūpatva-bhagavan-
nityāspadatva-kathanāt | tatra dvārakāyās tattaram skānda-prahlāda-samhitādāv
anveṣṭavyam | iyaṁ ca **śrutir** udāharaṇīyā –

antaḥ-samudre manasā carantaṁ
brāhmānvavindan daśahotāram arṇe |
samudre'ntaḥ kavayo vicakṣate
marīcīnām padam anvicchanti vedhasaḥ || ity ādyā |

śrī-mathurāyāḥ prapañcātītatvaṁ yathā **vārāhe** anyaiva kācit sā sṛṣṭir vidhātur
vyatirekiṇī iti | nityatvam api yathā **pādme pātāla-khaṇḍe** – **ṛṣir** māthura-nāmātra
tapaḥ kurvati śāśvate iti | atra mathurā-maṇḍale śāśvate nitye kurvati karoti |

alaukika-rūpatvaṁ yathā **ādivārāhe** –

bhūr bhuvaḥ svas talenāpi na pātāla-tale'malam |
nordhva-loke mayā dṛṣṭam tādrk kṣetram vasundhare || iti |

śrī-bhagavan-nityāspadatvaṁ yathā –
aho'tidhanyā mathurā yatra sannihito hariḥ || iti |

na ca vaktavyam upāsanā-sthānam evedam, yato **ādivārāhe** –
mathurāyāḥ param kṣetram trailokye na hi vidyate |
tasyām vasāmy aham devi mathurāyām tu sarvadā || iti |

tatra vāsasyaiva kaṅṭhoktiḥ | atredṛśaṁ śrī-varāha-deva-vākyam aṁśāṁśinor aikya-
vivakṣayaiva na tu tasyaivāsau nivāsaḥ śrī-kṛṣṇa-kṣetratvenaiva prasiddheḥ | tathaiva
pātāla-khaṇḍe aho madhu-purī dhanyā yatra tiṣṭhati kamsahā iti |

vāyu-purāṇe tu svayam sākṣād evety uktam –
catvāriṁśad yojanānām tatas tu mathurā smṛtā |
yatra devo hariḥ sākṣāt svayam tiṣṭhati kamsahā || iti |

atra sākṣāc-chabdena sūkṣma-rūpatā | svayam-śabdena śrīmat-pratimā-rūpatā ca
niṣiddhā | tata iti pūrvoktāt puṣkarākhyā-tīrthāt ity arthaḥ | mathurāyāḥ param
kṣetram ity anena varāha-vacanena pūryām eva tiṣṭhatīti nirastam |

[page 54]

atra śrī-gopāla-tāpanī-śrutiś ca -- sa hovāca taṁ hi nārāyaṇo devaḥ sakāmyā meroḥ
śṛṅge yathā sapta-pūryo bhavanti tathā niṣkāmyāḥ sakāmyāś ca bhūgola-cakre sapta-
pūryo bhavanti | tāsām madhye sākṣād brahma gopāla-purī hīti || sakāmyā niṣkāmyā
devānām sarveṣām bhūtānām bhavati yathā hi vai sarasi padmaṁ tiṣṭhati tathā
bhūmyām tiṣṭhatīti cakreṇa rakṣitā hi mathurā tasmāt gopāla-purī bhavati | bṛhad
bṛhad-vanam madhor madhu-vanam [GTU 2.26-28] ity ādikā |

punaś ca etair āvṛtā purī bhavati tatra teṣv eva gahaneṣv evam ity ādikā | tathā -- dve
vane staḥ kṛṣṇa-vanam bhadra-vanam tayor antar dvādaśa-vanāni puṇyāni
puṇyatamāni teṣv eva devās tiṣṭhanti siddhāḥ siddhim prāptāḥ | tatra hi rāmasya rāma-
mūrtiḥ [GTU 2.31-32] ity ādikā | tad apy ete ślokā bhavanti |

prāpya mathurām purīm ramyām sadā brahmādi-sevitam |
śaṅkha-cakra-gadā-śārṅga-rakṣitām muṣalādibhiḥ ||
yatrāsau samsthitāḥ kṛṣṇas tribhiḥ śaktyā samāhitaḥ |
rāmāniruddha-pradyumnai rukmiṇyā sahito vibhuḥ || [GTU 2.35-36] iti |

kiṁ tasya sthānam iti śrī-gāndharvyāḥ praśnasyottaram idam | evam eva śrī-
raghunāthasyāpy ayodhyāyām śrūyate, yathā skāndāyodhyā-māhātmye svarga-dvāram
uddiśya –

caturdhā ca tanuṁ kṛtvā devadevo hariḥ svayam |
atraiva ramate nityam bhrātṛbhiḥ saha rāghavaḥ || iti |

ataeva, yatra yatra hareḥ sthānam vaikuṅṭham tad vidur budhā ity anusāreṇa mahā-
bhagavataḥ sthānatvāt mahā-vaikuṅṭha evāsau | yato vaikuṅṭhāt tasya garīyastvam
śrūyate | yathā pātāla-khaṇḍe –

evam sapta-purīṇām tu sarvotkṛṣṭām ca māthuram |
śrūyatām mahimā devi vaikuṅṭho bhuvanottamaḥ || iti |

ataeva tatraiva –
aho madhupurī dhanyā vaikunṭhāc ca garīyasī | iti |

[B reads here] ādi-vārāhe –
mathurāyām ye vasanti viṣṇu-rūpā hi te khalu |
ajñānās tām na paśyanti paśyanti jñāna-cakṣuṣā || iti | [end Vr.]

atha śrī-vṛndāvanasya prapañcātītatvādikaṁ mathurā-maṇḍalasyaiva tattvena siddham
| yathā ca śrī-govinda-vṛndāvanākhyā-bṛhad-gautamiye tantre nārada-praśnasyottaram
śrī-kṛṣṇasyottaram | tatra praśnaḥ –

kim idaṁ dvādaśābhikhyāṁ vṛndāraṇyāṁ viśāmpate |
śrotum icchāmi bhagavan yadi yogo'smi me vada ||

athottaram --
idaṁ vṛndāvanāṁ ramyaṁ mama dhāmaiva kevalam |
atra ye paśavaḥ pakṣi-vṛkṣā kīṭā narāmarāḥ |
ye vasanti mamādhiṣṇye mṛtā yānti mamālayam ||
atra yā gopa-kanyās ca nivasanti mamālaye |
yoginyas tā mayā nityāṁ mama sevā-parāyaṇāḥ ||
pañca-yojanam evāsti vanāṁ me deha-rūpakam |
kāliṇḍiyāṁ suṣumnākhyā paramāmṛta-vāhinī ||
atra devās ca bhūtāni vartante sūkṣma-rūpataḥ |
sarva-deva-mayaś cāham na tyajāmi vanāṁ kvacit ||
āvīrbhāvas tirobhāvo bhaven me 'tra yuge yuge |
tejo-mayam idaṁ ramyam adṛśyāṁ carma-cakṣuṣā || iti

viśeṣatas tādṛg-alaukika-rūpatva-bhagavan-nitya-dhāmatve tu divya-kadambāsokādi-
vṛkṣādayo'py adyāpi mahā-bhāgavataiḥ sāksāt kriyante iti prasiddhāvagateḥ | yathā
vārāhe kāliya-hrada-māhātmye –

atrāpi mahad āścaryāṁ paśyanti paṇḍitā narāḥ |
kāliya-hrada-pūrveṇa kadambo mahito drumāḥ |
śata-śākhaṁ viśālākṣi puṇyāṁ surabhi-gandhi ca |
sa ca dvādaśa-māsāni manojñāḥ śubha-śītalāḥ |
puṣpāyati viśālākṣi prabhāsanto diśo daśa || iti |

śatānāṁ śākhānāṁ samāhāraḥ śata-śākhaṁ tad yatra pravartat ity arthaḥ |
prabhāsantaḥ prabhāsayann ity arthaḥ | tatraiva tadīya-brahma-kuṇḍa-māhātmye

tatrāścaryāṁ pravakṣyāmi tac chṛṇu tvāṁ vasundhare |
labhante manujāḥ siddhiṁ mama karma-parāyaṇāḥ ||
tasya tatrottare pārśve'soka-vṛkṣaḥ sita-prabhāḥ |
vaiśākhasya tu māsasya śukla-pakṣasya dvādaśī ||

sa puṣpati ca madhyāṅge mama bhakta-sukhāvahaḥ |
na kaścīd api jānāti vinā bhāgavataṁ śucim || ity ādi |

dvādaśīti dvādaśyām ity arthaḥ | supāṁ sulug ity ādinaiva pūrva-savarṇaḥ | śucitvam
atra tad-ananya-vṛttitvam | anena pṛthivyāpi tasya tasya tādr̥ṣa-rūpaṁ na jñāyate ity
āyātam | ataeva tadya-tīrthāntaram uddīśya yathā **cādivārāhe** –

kṛṣṇa-kṛīḍā-setu-bandham mahā-pātaka-nāśanam |
valabhīm tatra kṛīḍārtham kṛtvā devo gadādharaḥ ||
gopakaiḥ sahitas tatra kṣaṇam ekaṁ dīne dīne |
tatraive ramaṇārtham hi nitya-kālam sa gacchati || iti |

evam **skānde** –
tato vṛndāvanam puṇyam vṛndā-devī-samāśritam |
hariṇādhiṣṭhitam tac ca brahma-rudrādi-sevitam || iti |

śrutiś ca darśitā –
govindam sac-cid-ānanda-vigraham vṛndāvana-sura-bhūruha-talāsīnam satatam sa-
marud-gaṇo'ham paritoṣayāmi | [GTU 1.37] iti |

evam **pātāla-khaṇḍe** yamunā-jala-kalole sadā kṛīḍati mādhaveḥ | iti | yamunāyā jala-
kallolā yatra evambhūte vṛndāvane iti prakaraṇāl labdham | tatrājahal-lakṣaṇayā tīra-
hradāv eva gṛhyete | tīram ca vṛndāvana-lakṣaṇam tatra prastutam | ataevāsya śrī-
vṛndāvanasya vaikuṇṭhatvam eva kaṇṭhoktyā **kṛṣṇa-tāpanyām** śrutau darśitam
gokulam vana-vaikuṇṭham [Kṛṣṇopaniṣat 7] iti | tasmān nitya-dhāmatva-śravaṇāt śrī-
mathurādīnām tat-svarūpa-vibhūtitvam eva **sa bhagavaḥ kasmin pratiṣṭhita iti sve**
mahimni [ChāU 1.24.1] iti śruteḥ |

ataeva tāpanī-śrutiḥ – sāksād brahma gopāla-purī hi [GTU 2.26] iti | **brhad-gautamīya-**
tantre ca – tejomayam idam ramyam adṛśyam carma-cakṣuṣā iti | tad-īdr̥ṣa-rūpatā
kāśim uddīśya **brahma-vaivarte** tv ittham samādhiyate | yathā śrī-viṣṇuṁ prati
munīnām praśnaḥ --

chatrākāram tu kim jyotir jalād ūrdhvaṁ prakāśate |
nimagnāyām dharāyām tu na vai majjati tat katham ||
kim etac chāsvatam brahma vedānta-śata-rūpitam |
tāpa-trayārti-dagdhanām jīvanam chatratām gatam ||
darśanād eva cāsyātha kṛtārthāḥ smo jagad-guro |
vāram vāram tavāpy atra dr̥ṣṭir lagnā janārdana ||
paramāścarya-rūpo'pi sāścarya iva paśyasi ||

atha śrī-viṣṇūttaram –
chatrākāram param jyotir dṛśyate gaganecaram |
tat-param paramam jyotiḥ kāśīti prathitam kṣitau ||
ratnam suvarṇe khacitam yathā bhavet

tathā pṛthivyām khacitā hi kāsikā |
na kāsikā bhūmi-mayī kadācit
tato na majjen mama sadgatir yataḥ ||
jaḍeṣu sarveṣv api majjamāneṣv
iyam cid-ānanda-mayī na majjet || ity ādi |

[page 56]

tathāgre ca –
cetanā-jaḍayor aikyaṁ yadvan naikasthayor api |
tathā kāsī brahma-rūpā jaḍā pṛthvī ca saṅgatā ||
nirmāṇaṁ tu jaḍasyātra kriyate na parātmanaḥ |
uddharīṣyāmi ca mahīm vārāhaṁ rūpam āsthitaḥ ||
tadā punaḥ pṛthivyām hi kāsī sthāsyaṁ mat-priyā || iti |

cetanā-śabdenātrāntaryāmī upalakṣyate | jaḍa-śabdena tu dehaḥ paramātmāna ity
uktatvāt | tataś ca **kecit svadehāntar-hṛdayāvākāse prādeśa-mātraṁ puruṣaṁ vasantam**
[BhP 2.2.8] ity ādinā caturbhujatvena varṇito'ntaryāmī dehe sthito'pi yathā deha-
vedanādinā na spṛśyate tadvad iti jñeyam |

tad evaṁ tad-dhāmnām upary-adhaḥ prakāśa-mātratvenobhaya-vidhatvaṁ prasaktam |
vastutas tu śrī-bhagavan-nityādhiṣṭhānatvena tac-chrī-vigrahavad ubhayatra
prakāśāvirodhāt samāna-guṇa-nāma-rūpatvenāmnātavāl lāghavāc caika-vidhatvam
eva mantavyam | ekasyaiva śrī-vigrahasya bahutra prakāśaś ca **dvitīya-sandarbhe**
darśitaḥ |

citraṁ bataitad ekena vapuṣā yugapat pṛthak
gṛheṣu dvy-aṣṭa-sāhasraṁ striya eka udāvahat || [BhP 10.69.1] ity ādinā |

evaṁvidhatvaṁ ca tasyācintya-śakti-svikāreṇa sambhāvitam eva | svikṛtaṁ cācintya-
śaktitvam **śrutes tu śabda-mūlatvāt** [Vs 2.1.27] ity ādau | tad evam
ubhayābhedābhīprāyeṇaiva **śrī-hari-vaṁśe**'pi golokam uddīṣya **sa hi sarva-gato mahān**
[HV 2.19.30] ity uktam | bhede tu **brahma-saṁhitāyām** api **goloka eva nivasaty**
akhilātma-bhūtaḥ [BrahmaS 5.48] ity eva-kāro'tra svakīya-nitya-vihāra-pratipādaka-
vārāhādi-vacanair virudhyeta | avirodhas tūbhayeṣāṁ aikyenaiva bhavatīti taṁ nyāya-
siddham evārthaṁ **brahma-saṁhitā** tu gṛhṇāti | ataeva śrī-**hari-vaṁśe**'pi śakreṇa –

sa tu lokas tvayā kṛṣṇa sīdamānaḥ kṛtātmanā |
dhṛto dhṛtimatā vira nighnatopadravān gavām || [HV 2.19.35] iti |

goloka-gokulayor abhedenaivoktam | tasmād abhedena ca bhedena copakrāntatvād
eka-vidhāny eva śrī-mathurādīni prakāśa-bhedenaiva tūbhaya-vidhatvenāmnātānīti
sthitam | darśayīṣyate cāgre | kṣauṇi-prakāśamāna eva śrī-vṛndāvane śrī-goloka-
darśanam | tato'syaivāparicchinnasya golokākhyā-vṛndāvanīya-prakāśa-viśeṣasya
vaikuṅṭhopary api sthitir mātmyāvalambanena bhajatām sphuratīti jñeyam | ayam

eva mathurā-dvārakā-gokula-prakāśa-viśeṣātmakaḥ śrī-kṛṣṇa-lokas tad-virahiṇā
śrīmad-uddhavenāpi samādhāv anubhūta ity āha --

śanakair bhagaval-lokān nṛ-lokaṁ punar āgataḥ |
vimṛjya netre viduram prītyāhoddhava utsmayan || [BhP 3.2.6]

spaṣṭam || 3.2 || śrī-śukaḥ || 106 ||

[107]

imam eva lokaṁ dyu-śabdenāpy āha –

viṣṇor bhagavato bhānuḥ kṛṣṇākhyo 'sau divaṁ gataḥ |
tadāviśat kalir lokaṁ pāpe yad ramate janaḥ ||
yāvat sa pāda-padmābhyāṁ spṛśan āste ramā-patiḥ |
tāvat kalir vai pṛthivīm parākrantum na cāśakat || [BhP 12.2.29-30]

yadā guṇāvatārasya bhagavato viṣṇos tad-amśatvād raśmi-sthānīyasya kṛṣṇākhyo
bhānuḥ sūrya-maṇḍala-sthānīyo divaṁ prāpañcika-lokāgocaraṁ mathurādīnām eva
prakāśa-viśeṣa-rūpaṁ vaikunṭha-lokaṁ gatas tadā kalir lokaṁ āviśat | eṣāṁ sa ca
prakāśaḥ pṛthivīstho'py antardhāna-śaktyā tām aprīśann eva virājate | atas tayā na
spṛśyate pṛthivy-ādi-bhūtamayair asmābhir vārāhokta-mahā-kadambādir iva | yas tu
prāpañcika-loka-gocaro mathurādi-prakāśaḥ so'yaṁ kṛpayā pṛthivīm spṛśann
evāvatīrṇaḥ | atas tayā ca spṛśyate tādrśair asmābhir dṛśyamāna-kadambādir iva |
asmimś ca (page 57) prakāśe yadāvatīrṇo bhagavāms tadā tat-sparśenāpi tat-sparśāt
tām spṛśann evāste sma | samprati tad-asprīṣṭa-prakāśe virahamāṇaḥ punar asprīśann
eva bhavati | [Vr. adds. yadyapy evaṁ tathāpi kvacid dvayor bhedena kvacid abhedena ca vivakṣā
tatrāvagantavyā | end Vr.] tad etad abhipretyāha yāvad iti | parākrantum ity anena tat-
pūrvam api kañcit kālāṁ prāpya praviṣṭo'sāv iti jñāpitam ||

|| 12.2 || śrī-śukaḥ || 107 ||

[108]

tene dhīrā api yanti brahma-vida utkramya svarga-lokam ito vimuktāḥ [BAU 4.4.8] iti
śruty-anusāreṇa svarga-śabdenāpy āha – yātu-dhāny api sāv svargam āpa janāni-gatim
[BhP 10.6.38] iti |

atra janāni-gatim iti viśeṣaṇena lokāntaraṁ nirastam | tat-prakaraṇa eva tadādīnām
bahuśo gaty-antara-niṣedhāt | sad-veśād iva pūtanāpi sakulā tvām eva devāpitā [BhP
10.14.35] ity atra sāksāt tat-prāpti-nirdhāraṇāc ca |

tathā ca kenopaniṣadi dṛśyate – keneṣitam manaḥ patati prāṇasya prāṇam uta cakṣuṣaś
cakṣur atimucya dhīrāḥ pretyāsmāl lokād amṛtā bhavanti [KenaU 1.1-2] ity
upakramya, tad eva brahma tvām viddhi [KenaU 1.4] iti madhye procya, amṛtatvaṁ hi

vidante [KenaU 2.4], satyam āyatanam [KenaU 4.8] yo vā etām evam upaniṣadam vedāpahatya pāpmānam anante svarge loke pratiṣṭhati [KenaU 4.9] iti upasamhṛtam | tataḥ ko vāsudevaḥ kiṁ tad vanam ko vā svargaḥ kiṁ tad brahma ity apekṣāyām puruṣo ha vai nārāyaṇaḥ ity upakramya, punaś cābhyāsenā nityo deva eko nārāyaṇaḥ ity uktvā nārāyaṇopāsakasya ca stutiṁ kṛtvā tad brahma nārāyaṇa eveti vyajya svargam pratipādayitum vaikuṇṭham vana-lokam gamiṣyati tad idam puram idam puṇḍarikam vijñāna-ghanam tasmāt tad ihāvabhāsam iti vana-lokākārasya vaikuṇṭhasyānandātmakatvam pratipādyā sa ca tad-adhiṣṭhātā nārāyaṇaḥ kṛṣṇa evety upasamharati brahmaṇyo devakī-putraḥ iti |

|| 10.6 || śrī-śukaḥ || 108 ||

[109]

kāṣṭhā-śabdenāpi tam evoddiśati –

brūhi yogeśvare kṛṣṇe brahmaṇye dharma-varmaṇi |
svām kāṣṭhām adhunopete dharmāḥ kam śaraṇam gataḥ || [BhP 1.1.23]

svām kāṣṭhām diśam | yatra svayam nityam tiṣṭhati tatraiva prāpañcika-loka-sambandham tyaktvā gate satītyarthaḥ |

|| 1.1 || śrī-śaunakaḥ || 109 ||

[110]

tad evam abhipretya dvārakāyās tāvan nitya-śrī-kṛṣṇa-dhāmatvam āha –

satyam bhayād iva guṇebhya urukramāntaḥ
śete samudra upalambhana-mātra ātmā |
nityam kad-indriya-gaṇaiḥ kṛta-vigrahas tvam
tvat-sevakair nṛpa-padam vidhutam tamo 'ndham || [BhP 10.60.35]

ayam arthaḥ | pūrvam śrī-kṛṣṇa-devena śrī-rukmiṇī-devyai --

rājabhyo bibhyataḥ su-bhru samudram śaraṇam gatān |
bala-vadbhiḥ kṛta-dveṣān prāyas tyakta-nṛpāsanān || [BhP 10.60.12]

kasmān no vavṛṣe iti parihasitam | atrottaram āha satyam iti | atrātmā tvam ity etayoḥ padayor yugapac chetu iti kriyānvayāyogāt viśeṣaṇa-viśeṣya-bhāvaḥ pratihanyeta | vākya-cchede tu kaṣṭatāpatet | tataś copamānopameya-bhāvenaiva te upatiṣṭhataḥ | iyam ca luptopamā | tathā ca ātmā sākṣi yathā guṇebhyaḥ sattvādi-vikārebhyas tad-asparśalingād bhayād iva samudre tadvad agādhe viśayākārair aparicchinne upalambhana-mātre jñāna-mātra-sva-śaktyākāre'ntar-hṛdaye nityam śete, akṣubdhatayā prakāśate | he urukrama tathā tvam api tebhyaḥ samprati tad-

vikāramayebhyo rājabhyo bhayād iva upalambhana-mātre vaikuṅṭhāntaravat cid-eka-
vilāse antaḥ-samudre dvārakākhye dhāmni nityam eva śeṣe svarūpānanda-vilāsair
gūḍhaṁ viharasi | artha-vaśād vibhakti-vipariṇāmaḥ prasiddha eva | udāharisyate ca
nitya-sthāyitvaṁ [dvārakām hariṇā tyaktām](#) [BhP 11.31.23] (page 58) ity ādau [nityam
sannihitas tatra bhagavān madhusūdanaḥ](#) [BhP 11.31.24] iti |

ato vastutas tasya tadāśrayakasya jīva-caitanyasya yadi tebhyo bhayaṁ nāsti tadā
sutarām eva tava nāsti kintūbhayatrāpi sva-dhāmaikya-vilāsivāt tatraudāsīnyam eva
bhayatvenotprekṣata iti bhāvaḥ | evaṁ tasya eva ca samañjasatā | teṣāṁ tu daurātmyam
evety āha | tathāpy ātmā kutsitānām indriyaṇām gaṇais tadiya-nānā-vṛtti-rūpaiḥ kṛto
vighraho yatra tathāvidhas tvam api kutsita indriya-gaṇo yeṣāṁ tathābhūtaiḥ rājabhiḥ
kṛta-vighrahaḥ | ubhayatrāpyāvaraṇa-dhārṣṭyam | yady evambhūtas tvam tarhi kā tava
nṛpāsana-parityāge hāniḥ | tat tu tvat-sevakaiḥ prāthamikatvad-bhajanonmukhair eva
vidhutaṁ tyaktam | tac coktaṁ tayaiva [yad-vāñchayā nṛpa-śikhāmaṇayaḥ](#) [BhP
10.60.41] ity ādinā | yato'ndhaṁ tama eva tat prakṛta-sukha-mayatvāt | ataḥ śrī-
dvārakāyā nityatvam api dhvanitam |

|| 10.60 || śrī-rukmiṇī śrī-bhagavantam || 110 ||

[111]

atha śrī-mathurāyāḥ | [mathurā bhagavān yatra nityam sannihito hariḥ](#) || [BhP 10.1.28]
arthāt tatradyānām |

|| 10.1 || śrī-śukaḥ || 111 ||

[112]

[tat tāta gaccha bhadraṁ te yamunāyās taṭam śuci |
puṇyam madhu-vanam yatra sānnidhyam nityadā hareḥ](#) || [BhP 4.8.42]

spaṣṭam || 4.8 || śrī-nārado dhruvam || 112 ||

[113]

tasya hareḥ śrī-kṛṣṇatvam eva vyanakti –

[ity uktas taṁ parikramya praṇamya ca nṛpārbhakaḥ |
yayau madhu-vanam puṇyam hareḥ caraṇa-carcitam](#) || [BhP 4.8.62]

[Vr. here reads: pādma-kalpārambha-kathane prathama-svāyambhuva-manvantare tasmin hareḥ
caraṇa-carcitavāṁ śrī-mathurāyās tan-nityatvāt śrī-kṛṣṇāvatārasya | tathā hari-śabdenāpy atra śrī-kṛṣṇa
eva vivakṣitaḥ śruty-ādau tad-avasthiti-prasiddheḥ | End addition.]

pratikalpam āvirbhāvāt tasyaiva caraṇābhyām carcitam iti śrī-kṛṣṇasyaiva nitya-sānnidhyatvaṁ gamyate | ataeva dvādaśākṣara-vidyā-daivatasya śrī-dhruvārādhyasya tv anyata eva tatrāgamanam abhihitam iti [madhor vanam bhr̥tya-didṛkṣayā gataḥ](#) [BhP 4.9.1] ity aneneti |

|| 4.8 || śrī-maitreyaḥ || 113 ||

[114]

atha śrī-vṛndāvanasya –

pun̄yā bata vraja-bhuvo yad ayam nṛ-liṅga-gūḍhaḥ purāṇa-puruṣo vana-citra-mālyāḥ |
gāḥ pālayan saha-balaḥ kvaṇayam̄s ca veṇuṁ
vikrīḍayāncati giritra-ramārcitānghriḥ || [BhP 10.44.12]

atra pūrvodāhṛta-śruty-ādy-avaṣṭambhena tiṣṭhanti parvatā itivad āncati sadaiva viharatīti mathurā-strīnām śrī-bhagavat-prasādaḥ yathāvad bhāratī-niḥṣṭir iyam iti vyākhyeyam | [\(page 59\)](#)

|| 10.44 || pura-striyaḥ parasparam || 114 ||

[Vr. reads for this section:

sa ca vṛndāvana-guṇair vasanta iva lakṣitaḥ |
yatrāste bhagavān sāksād rāmeṇa saha keśavaḥ || [BhP 10.18.3]
atra yatrāsīd ity aprocyā yatrāste ity uktyā nitya-sthititvam eva vyaktīkṛtam ||

|| 10.18 || śrī-sukaḥ || 114 ||

End alternative reading.]

[115]

athavā triṣv apy etad evodhāraṇīyam –

jayati jana-nivāso devakī-janma-vādo
yadu-vara-pariṣat svair dorbhir asyann adharmam |
sthira-cara-vṛjina-ghnaḥ su-smita- śrī-mukhena
vraja-pura-vanītānām vardhayan kāma-devam || [BhP 10.90.48]

yadu-varāḥ pariṣat sabhya-rūpā yasya saḥ | devakī-janma-vādas taj-janmatvena labdhakhyātiḥ | devakyām janmeti vādas tattva-bubhutsu-kathā yasya sa iti vā | śrī-kṛṣṇo jayati parmotkarṣeṇa sadaiva virājate | lohitoṣṇīṣāḥ pracarantīvat yadu-vara-sabhya-viśiṣṭatayaiva jayābhidhānam | atra yaduvāra-śabdena śrī-vrajeśvara-tad-bhrātaro'pi gṛhyante teṣām api yadu-vam̄śotpannatvena prasiddhatvāt | tathā ca [bhārata-tātparye](#) śrī-madhvacāryair evam brahma-vākyatvena likhitam –

tasmai varaḥ sa mayā sannisṛṣṭaḥ
sa cāsa nāndākhyā utāsyā bhāryā |
nāmnā yaśodā sa ca śūra-tāta-
sutasya vaiśyā-prabhavasya gopaḥ || iti |

śūra-tāta-sutasya śūra-sapatnī-mātrjasya vaiśyāyām ṛtīya-varṇāyām jātasya sakāśāt āsa
babhūva ity arthaḥ | ataeva śrīmad-ānakadundubhinā tasmin bhrātar iti muhuḥ
sambodhanam akliṣṭārtham bhavati **bhrātaram nandam āgamam** [BhP 10.5.20] iti
śrīman-munīndra-vacanam ca | tad etad apy upalakṣaṇam tad-bhrātṛṇām |

[**Vr. adds here** : yathā **skānde** mathurā-khaṇḍe – **rakṣitā yādavaḥ sarve indra-vṛṣṭi-nivāraṇāt** iti |
yatrābhīkto bhagavān maghonā yadu-vairiṇā iti ca, **yādavānām hitārthāya dhṛto giri-varo mayā** iti
cānyatra | **Vr. addition ends.**]

yathā ca yādava-madhya-pātītatvenaiva teṣu nirdhāraṇa-mayaṁ śrī-rāma-vacanam śrī-
harivamśe yādaveṣu api sarveṣu bhavanto mama bāndhavāḥ [HV 83.15] iti | saptamā
hy asya jātāv eva nirdhāraṇam ucyate puruṣeṣu kṣatriyaḥ śūra itivat | vijātiyatve tu
śroghnebhyo mathurā hy ādhyatamā itivat yādavebhyo'pi sarvebhyo ity evocyateti
jñeyam | atra jayatīty atra loḍ-arthatvam na saṅgacchate sadaivotkarṣānāntyam iti
tasminn āsīrvādānavakāśāt | tad-avakāśo vā āsīrvāda-viśayasya tadānīm āsīrvādaka-
kṛtānuvāda-viśeṣa-viśiṣṭatayaiva sthiter avagamāt pratipipādayiṣitam tādrṣatvenaiva
tātkālikatvam āgacchaty eva | yathā dhārmika-sabhyo'yaṁ rājā vardhatām iti | tad
evam **patir gatiḥ cāndhaka-vṛṣṇi-sātvatām** [BhP 2.4.20] ity atrāpy anusandheyam |
anena yadu-varāṇām api tathaiva jayo vivakṣitaḥ |

nanv evam tathā viharāṇa-śīlaś cet punaḥ katham iva devakī-janma-vādo'bhūt | tatrāha
svair dorbhir dorbhyām caturbhīś caturbhujair adharmaṁ tad-bahulam asura-rāja-
vṛndam asyan nihantum | tad artham eva loke'pi tathā prakāṭibhūta ity arthaḥ |

kim vā kim kurvan jayati ? svaiḥ kāla-traya-gatair api **[page 60]** bhaktair eva dorbbhis
tad-dvārā adharmaṁ jagad-gata-pāpmānam asyan nāśayann eva | tad uktam – **mad-
bhakti-yukto bhuvanam punāti** [BhP 10.14.24] iti |

punaḥ kim artham devakī-janma-vādaḥ ? tatrāha -- sthira-cara-vṛjina-ghnaḥ
nijābhivyaktyā nikhila-jīvānām saṁsāra-hantā tad-artham evety arthaḥ | tad uktam
yata etad vimucyate [BhP 10.29.16] iti |

kim vā kathambhūto jayati ? vraja-yadu-pura-vāsinām sthāvara-jaṅgamānām nija-
caraṇa-viyoga-duḥkha-hantā san | nitya-vihāre pramāṇam āha jana-nivāsaḥ | jana-
śabdo'tra svajana-vācakaḥ | **sālokyety** [BhP 3.29.13] ādi-padye janā itivat | svajana-
hṛdaye tat-tad-vihāratvena sarva-devāvabhāsamāna ity arthaḥ | sarva-pramāṇa-caya-
cūḍāmaṇi-bhūto vidvad-anubhava evātra pramāṇam iti bhāvaḥ |

svayam tu kim kurvan jayati ? vraja-vanītānām mathurā-dvārakā-pura-vanītānām ca
kāma-lakṣaṇo yo devaḥ svayam eva tad-rūpas tam vardhayan sadaivoddīpayan | atra

tadiya-hṛdaya-stha-kāma-tad-adhidevayor abheda-vivakṣā tādr̥ṣa-tad-bhāvasya tadvad
eva paramārthatā-bodhanāya śrī-kṛṣṇa-sphūrti-mayasya tādr̥ṣa-bhāvasyāprakṛtatvāt
paramānanda-parākāṣṭhā-rūpatvāc ca | śrī-kṛṣṇasya kāma-rūpopāsanā **cāgame**
vyaktāsti | **vanitā janitātyarthānurāgāyām ca yoṣiti** iti **nāma-lingānuśāsanam** | vrajeti
śraiṣṭhyena pūrva-nipātāḥ | ataeva pūrvaṁ meru-devyām sudevīti samjñāvat devakī-
śabdena śrī-yaśodā ca vyākhyeyā –

dve nāmnī nanda-bhāryāyā yaśodā devakīti ca |
ataḥ sakhyam abhūt tasyā devakyā śauri-jāyayā || iti **purāṇāntara**-vacanam |

tad evaṁ triṣv api nitya-vihāritvaṁ siddham |

|| 10.90 || śrī-śukaḥ || 115 ||

[116]

atha yad uktam śrī-vṛndāvanasyaiva prakāśa-viśeṣe golokatvaṁ | tatra prāpañcika-
loka-prakaṣa-lilāvakāśatvenāvabhāsamāna-prakāśo goloka iti samarthanīyam | prakāṣa-
lilāyām tasmimś tac-chabda-prayogādarśanāt bhedānīśa-śravaṇāc ca |
prakaṣaprakaṣatayā lilā-bhedaś cāgre darśayitavyaḥ | tad evaṁ vṛndāvana eva tasya
golokākhyā-prakāśasya darśanenābhivyanakti –

nandas tv atīndriyam dṛṣṭvā loka-pāla-mahodayam |
kṛṣṇe ca sannatiṁ teṣāṁ jñātibhyo vismito 'bravīt ||
te cautsukya-dhiyo rājan matvā gopās tam īśvaram |
api naḥ svagatiṁ sūkṣmām upādhāsyad adhīśvaram ||
iti svānām sa bhagavān vijñāyākhila-dṛk svayam |
saṅkalpa-siddhaye teṣāṁ kṛpayaitad acintayat ||
jano vai loka etasminn avidyā-kāma-karmabhiḥ |
uccāvācāsu gatiṣu na veda svām gatiṁ bhraman ||
iti sañcintya bhagavān mahā-kāruṇiko hariḥ |
darśayāmāsa lokam svām gopānām tamasāḥ param ||
satyam jñānam anantaṁ yad brahma-jyotiḥ sanātanam |
yad dhi paśyanti munayo guṇāpāye samāhitāḥ ||
te tu brahma-hradāṁ nītā magnāḥ kṛṣṇena coddhṛtāḥ |
dadṛṣur brahmaṇo lokam yatrākrūro 'dhyagāt purā ||
nandādayas tu tam dṛṣṭvā paramānanda-nirvṛtāḥ |
kṛṣṇam ca tatra cchandobhiḥ stūyamānam suvismitāḥ || [BhP 10.28.10-17]

atīndriyam adṛṣṭa-pūrvam | loka-pālaḥ varuṇaḥ | sva-gatiṁ sva-dhāma | (page 61)
sūkṣmām durjñeyām | upādhāsyān upadhāsyati no'smān prati prāpayiṣyatīti
saṅkalpitavanta ity arthaḥ | jana iti |

[Vr. reads here:] jana-śabdena tadiya-svajana evocytate | sālokya-sārṣṭi ity ādi padye janā itivat | atraite
mat-sevanaṁ vinā prāpyamāṇā sālokyādi-parityāgena tat-sevaika-vāñchā-vratāḥ sādhakā eveti labhyate |

na veda svām gatim ity atra tu śrī-bhagavatā tasmin loke svīyatva-tadiyatvayor ekatvam anena svābheda eva pratipādita iti parama evāsau tadiya-svajanaḥ | ataeva

[tasmān mac-charaṇam goṣṭham man-nātham mat-parigraham |
gopāye svātma-yogena so'yam me vrata āhitaḥ ||](#) [BhP 10.25.18]

iti svayam eva bhagavatā mat-parigraham ity anena svasmims tat-parikaratā-mac-charaṇam ity ādi-krama-prāpta-bahuvrihiṇā darśitā | so'yam me vrataḥ ity anena svasya tad-gopana-vratatā ca tad evam vrajavāsi-jana eva labdhe tam praty eva karuṇayā darśitavān | na tv anyān svām gatim iti sāmānādhikarānye eva vyakte | na tu tābhyām padābhyām vastu-dvayam ucyate | sva-gatim sūksmām iti pūrvoktam api tathā | tasmāt tal-loka-darśanam evobhayatra vivakṣitam | vivakṣite ca tal-loke sa tu jana-mātrasya sva-gatir na bhavātīti ca jana-śabdena tad-viśeṣa eva vyākhyātaḥ | tad evam saty ayam arthaḥ | [\[Vr. addition ends.\]](#)

[jano'sau vraja-vāsī mama svajanaḥ ||] etasmin prāpañcika-loke | avidyādibhiḥ kṛtā yā uccāvacā gatayo deva-tiryag-ādayaḥ | tāsu svām gatim bhraman tābhyo nirviśeṣatayā jānan tām eva svām gatim na vedety arthaḥ |

[[The Vr. edition adds here](#): tato mām api sarvottamatayā prema-bhaktyā sarvottamatayā draṣṭur etasya yadyapi tat-tal-lilā-rasa-poṣāya mādiya-lilā-śaktyaiva bhramādikam kalpitam | na punar avidyādibhiḥ |

[iti nandādayo gopāḥ kṛṣṇa-rāma-kathām mudā |
kurvanto ramamānās ca nāvindan bhava-vedanām ||](#) [BhP 10.11.58] iti |

[yad-dhāmārtha-suhr̥t-priyātma-tanaya-prāṇāśayās tvat-kṛte](#) [BhP 10.14.25] ity ādi | tathāpy etasyecchānusāreṇa kṣaṇa-katipayam etadīyam | [\[End Vr. ed.\]](#)

tato'yam bhramo yadyapi tat-tal-lilā-poṣāyaiva mādiya-lilā-śaktyā kalpitas tathāpi tad-icchānusāreṇa kṣaṇa-katipayam tadīyam sarva-vilakṣaṇām svām gatim darśayan tam apaneṣyāmīti bhāvaḥ | vilakṣaṇyam cāgre vyañjanīyam | gopānām svam lokam śrī-golokam | yaḥ khalu [\[Vr. edition only:\]](#) [gopī-gopair asaṅkhyātaiḥ sarvataḥ samalankṛtam](#) iti [mr̥tyu-sañjaya-tantre](#) varṇitaḥ | tathā –

[padmākṛti-purodvāri lakṣa-maṇḍala-nāyikāḥ |
rāmādayas tu gopālās catur-dikṣu maheśvarāḥ ||](#)

iti [nārada-pañcarātre](#) vijayākhyāne varṇitaḥ | [\[end Vr. addition\]](#) [cintāmaṇi-prakara-sadmasu](#) ity ādibhir bahu-varṇita-vyakta-vaibhavātīkrānta-prapañca-loka-mahodayas tam |

tamasah prakṛteḥ param prapañcānabhivyaktatvena tadīyenāpy asaṅkaram | ataeva saccidānanda-rūpa evāsau loka ity āha satyam iti | satyādi-rūpaṁ yad brahma yac ca guṇātyaye paśyanti tad eva svarūpa-śakti-vṛtti-viśeṣa-prākātyena satyādi-rūpavyabhicāriṇam golokam santam darśayāmāseti pūrvanāvayaḥ | yathānyatrāpi vaikuṇṭhe [bhagavat-sandarbhodāhṛtam](#) [pādmā](#)di-vacanam brahmābhinnatā-vācitvena darśitam tadvat |

atha śrī-vṛndāvane ca tādr̥śa-darśanam katama-deśa-sthitānām teṣām jātam ity apekṣāyām āha brahma-hradam akrūra-tīrtham kṛṣṇena nītāḥ punaś ca tad-ājñayaiva magnāḥ, punaś ca tasmāt tīrthāt śrī-kṛṣṇenaivoddhṛtāḥ | uddhṛtya vṛndāvana-madhya-

deśam ānītās tasminn eva narākṛti-para-brahmaṇaḥ śrī-kṛṣṇasya lokam golokākhyam dadṛśuḥ |

[**V edition adds:**] ko'sau brahma-hradaḥ ? tatrāha yatreti | purety etat-prasaṅgād bhāvi-kāla ity arthaḥ | [purā purāṇe nikate prabandhātīta-bhāviṣu](#) iti [koṣa-kārāḥ](#) | [**end V. addition**]

yatra ca brahma-hrade'dhyagād (page 62) astauta adhigatavān iti vā | sarvatraiva śrī-vṛndāvane yadyapi tat-prakāśa-viśeṣo'sau golokaḥ darśayitum śakyaḥ syāt tathāpi tat-tīrtha-māhātmya-jñāpanārtham eva vā vinodārtham eva vā tasmin majjanam iti jñeyam |

[**The Vr. edition here reads:** nandādaya iti kartr-antarā-nirdeśāc chandobhir eva mūrtaiḥ kartṛbhiḥ | tad-abhijñāpanārtham taj-janmādi-lilayā stūyamānam | antaraṅgāḥ parikarās tu pūrva-darśita-rītyā go-gopādaya eva | ataeva kṛṣṇam yathā dadṛśus tathā tat-parikarāntarāṇām darśanānuktes tatra ka eva tatra parikarā ity abhivyajyate | ta eva ca pūrva-darśita-[mṛtyu-sañjayādi-tantra-hari-vanśādi](#)-vacanānusāreṇa prakāṣāntara-prakāśa-gatatayā dvidhā-bhūtāḥ sampraty aprakāṣa-prakāśa-praveśe saty eka-rūpā eva jātā iti pṛthag-dṛṣṭāḥ |

yadā tat-prakāśa-bhedo bhavati, tadā tat-tal-lilā-rasa-poṣāya teṣu prakāśeṣu tat-tal-lilā-śaktir evābhimāna-bhedam parasparam anusandhānam ca prāyaḥ sampādayatīti gamyate | udāhariṣyate cāgre | ataevoktam [na veda svām gatim bhraman](#) iti | tathā ca satīdānīm śrī-vraja-vāsinām kathañcij jātayā tādr̥śecchayā tebhyas teṣām eva tādr̥śa-loka-prakāśa-viśeṣādikaṁ darśitam iti gamyate | na ca prakāśāntara-sambhāvanīyam | parameśvaratvena tac ca śrī-vigraha-parikara-dhāma-lilādīnām yugapad ekatrāpy ananta-vidha-vaibhava-prakāśa-śīlatvāt | [**End of Vr. addition.**]

atra svām gatim iti tadīyatā-nirdeśo gopānām svām lokam iti ṣaṣṭhī-sva-śabdayor nirdeśaḥ | kṛṣṇam iti sāksāt tan-nirdeśāc ca vaikunṭhāntaram vyavacchidya śrī-golokam eva pratipādayati | ataeva teṣām tad-darśanāt paramānanda-nirvṛtatvam suvismītatvam api yuktam uktam | tasyaiva pūrṇatvāt | tathāpi teṣām putrādi-rūpeṇaivodayāc ca ³ tathā tatra kṛṣṇam yathā dadṛśus tathā tat-parikarāṇām anyeṣām darśanānuktes ta eka eva tatra parikarā ity abhivyajyate | tataś ca lilā-dvaye kṛṣṇavat teṣām eva prakāśa-bhedaḥ | yadā ca prakāśa-bhedo bhavati tadā tat-tal-lilā-rasa-poṣāya teṣu prakāśeṣu tat-tal-lilā-śaktir evābhimāna-bhedam parasparam ananusandhānam ca prāyaḥ sampādayatīti gamyate | udāhariṣyate cāgre |

ataevoktam na veda svām gatim bhraman iti | tathā ca satīdānīm śrī-vraja-vāsinām kathañcij jātayā tādr̥śecchayā tebhyas teṣām eva tādr̥śam prakāśa-viśeṣādikaṁ darśitam iti gamyate | na ca prakāśāntaram asambhāvanīyam | parameśvaratvena tat śrī-vigraha-parikara-dhāma-lilādīnām yugapad ekatrāpy ananta-vidha-vaibhava-prakāśa-śīlatvāt | tad evam ukto'rthaḥ samañjasa eva |

|| 10.28 || śrī-śukaḥ || 116 ||

[117]

to the end of the paragraph is mostly omitted in Vr.

³ The second line is not found.

evam dvārakādīnām tasya nitya-dhāmatvaṁ siddham | atha tatra ke tāvad asya
parikarāḥ | ucyate – pūryor yādavādayo vane śrī-gopādayaś ceti | śrī-kṛṣṇasya
dvārakādi-nitya-dhāmatvena teṣāṁ svataḥ-siddheḥ | tad-rūpatve parikarāntarāṇam
ayuktatvād āsraṇatvāc ca | tat-parikaratvenaivārādhanādi-vākyāni darśitāni
darśayitavyāni ca | ataevoktaṁ **pādme kārtika-māhātmye** śrī-kṛṣṇa-satyabhāmā-
sainvāde –

ete hi yādavāḥ sarve mad-gaṇā eva bhāmini |
sarvadā mat-priyā deva mat-tulya-guṇa-śāliṇaḥ || [PadmaP 6.89.22⁴]

eva-kārān na devādayaḥ | **śrī-hari-vamśe**'py aniruddhānveṣaṇe tādr̥śatvam evoktam
akrūreṇa – **devānām ca hitārthāya vyaṁ yātā manuṣyatām** [HV 2.121.57]⁵ iti | śrī-
mathurāyām tv avatārāvasareṇābhivyaktā api nigūḍhatayā kecit tasyām eva
vartamānāḥ śrūyante | yathā **śrī-gopālottara-tāpanyām** –

yatrāsau samsthitaḥ kṛṣṇas tribhiḥ śaktyā samāhitaḥ |
rāmāniruddha-pradyumnai rukmiṇyā sahito vibhuḥ || [GTU 2.36] iti |

śrī-vṛndāvane (page 63) taiḥ sadā vihārāś ca | yathā **pādma-pātāla-khaṇḍe** śrī-
yamunām uddīśya –

aho abhāgyam lokasya na pītam yamunā-jalam |
go-vṛnda-gopikā-saṅge yatra krīḍati kamsa-hā || iti |

skānde ca –
vatsair vatsatarībhiś ca sadā krīḍati mādavaḥ |
vṛndāvanāntara-gataḥ sa-rāmo bālakair vṛtaḥ || iti |

na tu prakāṭa-lilā-gatebhya ete bhinnāḥ, ete hi yādavāḥ sarve ity anusārāt | tathā hi
pādma-nirmāṇa-khaṇḍe ca śrī-bhagavad-vākyam –

nityām me mathurām viddhi vanaṁ vṛndāvanam tathā |
yamunām gopa-kanyāś ca tathā gopāla-bālakān ||
mamāvatāro nityo'yam atra mā samśayam kṛthāḥ || iti |

atas tām evoddiśya **śrutau** ca tatra **ṛkṣu** –
tām vām vāstūny uśmasi gamadhyai
yatra gāvo bhūri-śṛṅgā ayāsaḥ |
atrāha tad urugāyasya vṛṣṇaḥ
paramam padam avabhāti bhūri || iti |

ritical edition. The line reads there: *devatārtham vyaṁ cāpi mānuṣatvam upāgatāḥ*.

⁵ The V. edition has kūrma-purāṇe vyāsa-gītāyām sad-ācāra-prasaṅge pativratā-
māhātmye. Chatterjee quotes the following verse from Agni Purana – sītayā rādhito
vahniś chāyā-sītām ajījanat | tām jagrāha daśa-grīvaḥ sītā vahni-puram gatā ||

vyākhyātām ca – tām tāni vām yuvayoh kṛṣṇa-rāmāyora vāstūni līlā-sthānāni
gamadhyai gantum prāptum uśmasi kāmāyāmahe | tāni kim-viśiṣṭāni ? yatra yeṣu
bhūri-śṛṅgā mahā-śṛṅgyo gāvo vasanti | yathopaniṣadi bhūma-vākye dharmi-pareṇa
bhūma-śabdena mahiṣṭham evocyate na tu bahutaram iti | yūtha-dṛṣṭyaiva vā bhūri-
śṛṅgā bahu-śṛṅgyo bahu-śubha-lakṣaṇā iti vā | ayāsaḥ śubhāḥ | atra bhūmau tal-loka-
veda-prasiddham śrī-golokākhyam urugāyasya svayam bhagavato vṛṣṇaḥ sarva-kāma-
dugha-caraṇāravindasya paramam prapañcātītam padam sthānam bhūri bahudhā
avabhātīty āha veda iti |

yajuḥsu -- mādhyandinīyās tu yā te dhāmany uśmasi ity ādau | [yāti dhāmany uśmasi
iti vā pāṭhaḥ]

pādmottara-khaṇḍe tu yat tv iyam śrutiḥ parama-vyoma-prastāva udāhṛtā tat parama-
vyoma-golokāyora ekatāpatty-apekṣayeti mantavyam | go-śabdasya sāsnaḍi-maty eva
pracura-prayogeṇa jhaṭity artha-pratīteḥ | śrī-golokasya **brahma-saṁhitā-harivaṁśa-
mokṣadharmādiṣu** prasiddhatvāc ca | **atharvaṇi** ca **śrī-gopāla-tāpanyām** – janma-
jarābhyām bhinnāḥ sthānur ayam acchedyo'yaṁ yo'sau saurye tiṣṭhati yo'sau goṣu
tiṣṭhati yo'sau gāḥ pālayati | yo'sau gopeṣu tiṣṭhati [GTU 2.22] ity ādi |

tad evam ubhayeṣāṁ api nitya-pāṛṣadatve siddhe yat tu śastrāghāta-kṣata-ṽiṣa-pāna-
mūrcchā-tattva-bubhutsā-samsāra-sāra-nistāropadeśāspadatvādikam śrūyate, tad
bhagavata iva nara-līlaupāyikatayā prapañcitam iti mantavyam | yathā **taveyaṁ viṣamā
buddhir** [BhP 10.54.42] ity ādikam sāksāt śrī-rukmiṇīm prati śrī-baladeva-vākye | yac
ca śrīmad-uddhavam uddiśya – **sa katham sevayā tasya kālena jarasaṁ gataḥ** [BhP
3.2.3] ity uktam | tad api cira-kāla-sevā-tātparyakam eva | **tatra pravayaso'py āsan
yuvāno' tibalaujasah** [BhP 10.45.19] iti virodhāt |

kvacic ca prakāta-līlāyāḥ prapañcika-loka-miśratvāt yathārtham eva tad-ādikam | yathā
śatadhanva-vadhādu | antaraṅgānām bhagavat-sādhāraṇyaṁ tu yādavān uddiśyoktam
– **mat-tulya-guṇa-śāliṇaḥ** iti | gopān uddiśya ca **gopaiḥ samāna-guṇa-śīla-vayo-vilāsa-
veśyaīs** ca iti | **pādma-nirmāṇa-khaṇḍe** – **gopālā munayaḥ sarve vaikuṇṭhānanda-
mūrtayaḥ** iti | yato yo vaikuṇṭhaḥ śrī-bhagavān sa ivānanda-mūrtayas te tatas tat-
parama-bhaktatvād eva munaya ity ucyate | na tu muny-avatāratvād iti jñeyam | **naite
sureśā ṛṣayo na vaite** ity ādikam śrī-baladeva-vākyam ca bhagavad-āvīrbhāva-lakṣaṇa-
gopādīnām **keyam vā kuta āyātā daivī vā nāry utāsuri** [BhP 10.13.37] ity ādi-prāptam
anyatvam eva niṣedhati, na tu pūrveṣāṁ ca tad vidadhāti kalpanā-gauravād iti jñeyam |
[**B addition:** **ittham satām brahma-sukhānubhūtyā** ity ādeḥ **tad bhūri-bhāgyam** ity ādeś ca | **end Vr.**]

yuktaṁ caiṣāṁ tat-sādṛśyaṁ --

tasyātma-tantrasya harer adhīsituh (page 64)

parasya māyādhipater mahātmanaḥ |

prāyeṇa dūtā iha vai manoharās

caranti tad-rūpa-guṇa-svabhāvāḥ || [BhP 6.3.18] iti śrī-yama-vākyānugatavāt |

dr̥ṣṭam ca prathame – [prāviśat puram](#) [BhP 1.11.11] ity ārabhya [madhu-bhoja-](#)
[daśārharha-kukurāndhaka-vṛṣṇibhiḥ ātma-tulya-balair guptām](#) [BhP 1.11.12] ity ādi |
ataeva –

[gopa-jāti-praticchannā devā gopāla-rūpiṇam |](#)
[īḍire kṛṣṇam rāmaṁ ca naṭā iva naṭam nṛpaḥ ||](#) [BhP 10.18.11]

ity atra sāmīyam eva sūcitam | arthaś ca devāḥ śrī-kṛṣṇāvarāṇe mad-bhakta-
pūjābhyadhikā iti nyāyena tadvad evopāsyā api śrīdāmādayo gopa-jātyā praticchannā
anya-gopa-sāmānya-bhāvena prāyas tādr̥śāv api tau tad-rūpiṇau tathā te'pīty arthaḥ (?)
| atra devā ity anena guṇa-sāmīyam cābhipretam iti |

[118]

tatra yādavādīnām tat-pārśadatvaṁ yojayati –

[aham yūyam asāv ārya ime ca dvāarakaukaṣaḥ |](#)
[sarve 'py evam yadu-śreṣṭha vimṛgyāḥ sa-carācaram ||](#) [BhP 10.85.23]

yūyam śrīmad-ānakadundubhy-ādayo vimṛgyāḥ paramārtha-rūpatvād anveṣaṇīyāḥ |
tathānyad api dvāarakauko jaṅgama-sthāvara-sahitam yat kiñcit tad-anveṣyam | aham
śrī-kṛṣṇa iti dr̥ṣṭāntatvenopanyastam | tataś ca narākāra-brahmaṇi svasmīn iva tan
nitya-parikare sarvatraiva parama-puruṣārthatvam iti bhāvaḥ | tasmād yathā pūrvam
[sattvam rajas tamaḥ](#) ity ādinā sattvādi-guṇānām tad-vṛttīnām ca brahmaṇi traikālika-
sparśa-sambhavān māyayaiva tad-adhyāso bhavatā varṇitas tathā dr̥ṣṭir atra tu
nakāryeti tātparyam | laukikādhyātma-goṣṭhīty evam evety āha dvayena –

[ātmā hy ekaḥ svayam-jyotir nityo 'nyo nirguṇo guṇaiḥ |](#)
[ātma-sṛṣṭais tat-kṛteṣu bhūteṣu bahudheyate ||](#) [BhP 10.85.24]

atrānugatārthāntaram ca dr̥śyate | dvāarakāyām iti prakaraṇena labhyate | hi yasmād
eka evātmā bhagavattvam ātma-sṛṣṭaiḥ svarūpād evollasitair guṇaiḥ svarūpa-śakti-
vṛtti-viśeṣaiḥ karṭṛbhis tat-kṛteṣu tasmin svarūpe eva prādurbhāviteṣu bhūteṣu
paramārtha-satyeṣu dvārakāntarvarti-vastuṣu bahudhā tat-tad-rūpeṇa iyate prakāśate |
[sahasra-nāma-bhāṣye lokanātham mahad-bhūtam](#) ity atra ca bhūtam paramārtha-
satyam iti vyākhyātam | tathā tathā ca prakāśaḥ svarūpa-guṇāparityāgenaivety āha
svayam jyotiḥ sva-prakāśa eva san, nitya eva san, anyaḥ prapañce'bhivyakto'pi tad-
vilakṣaṇa eva san, nirguṇaḥ prakṛta-guṇa-rahita eva ca sann iti |

[119]

atra cārthāntaram yathā tarhi katham bhavata ātyantikam samam evātra sarvam ity
āśaṅkya tathāpi mayy asti vaiśiṣṭyam ity āha –

khaṁ vāyur jyotir āpo bhūs tat-kṛteṣu yathāśayam |
āvis-tiro-'lpa-bhūry eko nānātvaṁ yāty asāv api || [BhP 10.85.25]

sat-kārya-vādābhyupagamāt tasya kāraṇānanyatvābhyupagamāc ca | yathā khādīni
bhūtāni tat-kṛteṣu tat-svarūpeṇaiva vikāsiteṣu vāyv-ādi-ghaṭānteṣu yathāśayam vāyv-
ādy-āvīrbhāvādy-anurūpam evāvīrbhāvādikaṁ yānti na tu teṣv adhikam | atra yāvān
vāyur gr̥hyate tāvān eva tatrākāśa-dharmaḥ śabdo'pi gr̥hyate | yāvaj jyotis tāvān eva
vāyu-dharmaḥ sparśo'pīty ādikaṁ jñeyam | tathā svarūpeṇaiva vikāsiteṣu dvārakā-
vastuṣu asau bhagavad-ākhyā ātmāpi | tasmād ahaṁ tu tat-sarva-mayaḥ sarvasmāt
pṛthak paripūrṇāś cety asti vaiśiṣṭyam iti bhāvaḥ | anena dṛṣṭāntena (page 65) matta
evollasitā mad-dharmā eva te bhavitum arhanti na tv ākāśe dhūsaratvādivan mayi
kevala-madhyā-sthā iti ca jñāpitam | atra yathā tatheti vyākhyānam api śabdena
dyotyate |

|| 10.85 || śrī-bhagavān śrī-vasudevam || 119 ||

[120]

ataevāha –

tad-darśana-sparśanānupatha-prajalpa-
śayyāsanāśana-sayauna-sapiṇḍa-bandhaḥ |
yeṣāṁ gr̥he niraya-vartmani vartatām vaḥ
svargāpavarga-viramaḥ svayam āsa viṣṇuḥ || [BhP 10.82.20]

yeṣāṁ vo yuṣmākāṁ vṛṣṇīnām gr̥he viṣṇuḥ śrī-kṛṣṇākhyo bhagavān svayam ātmanā
svabhāvata eva āsa nivāsaṁ cakre na tv anyena hetunety arthaḥ | kathambhūte'niraya-
vartmani nirayaḥ saṁsāras tad-vartma prapañcaḥ tato'nyasmin, prapañcātīta ity arthaḥ
| kīdṛśānām vas tasminn eva vartamānām | svayam kathambhūtaḥ svargāpavarga-
viramaḥ svargasyāpavargasya ca viramo yena | yo nija-bhaktebhyas tad-
bahirmukhatākaraṁ svargaṁ na dadāti tad-bhakty-udāsīnaṁ kevalam mokṣam ca na
dadāti kintu tān sva-caraṇāravinda-tala eva rakṣatīty arthaḥ | yeṣāṁ yuṣmākāṁ tu gr̥he
sa evambhūta evāsety āha tad-darśaneti | tasya yuṣmat-kartṛkāṁ darśanaṁ ca
anupatho'nugatīś ca prajalpo goṣṭhī ca, tathā yuṣmat-saṁvalitā śayyā śayanaṁ ca
āśanaṁ ca āśanaṁ bhojanaṁ ca tair viśiṣṭaiś cāsau sa-yauna-sa-piṇḍa-bandhaś ceti
śāka-pārthivādivan madhyā-pada-lopī karma-dhārayaḥ | tatra vṛṣṇibhiḥ saha yauna-
bandho vivāha-sambandhaḥ, sa-piṇḍa-bandho daihika-sambandhas tābhyām saha
vartamāno'sāv iti bahuvrīhi-garbhātā |

|| 10.82 || rājānaṁ śrīmad-ugrasenam || 120 ||

[121]

kim ca –

saṅkhyānaṁ yādavānāṁ kaḥ kariṣyati mahātmanāṁ |
yatrāyutānāṁ ayuta- lakṣeṇāste sadāhukaḥ || [BhP 10.90.42]

āhukaḥ ugrasenaḥ | yatrāsta iti vartamāna-prayogeṇa tatrāpi sadeti nityatā-
vācakāvyaena teṣāṁ nitya-pārṣadatvaṁ suvyaktam ||

|| 10.90 || śrī-śukaḥ || 121 ||

[122]

atas teṣāṁ śrī-bhagavat-pārṣadatve योगyatām avyabhicāritvam api drṣṭāntena
spaṣṭayati --

tatropaviṣṭaḥ paramāsane vibhur
babhau sva-bhāsā kakubho 'vabhāsayan
vr̥to nṛ-simhair yadubhir yadūttamo
yathoḍu-rājo divi tārakā-gaṇaiḥ || [BhP 10.70.18]

spaṣṭam | evam eva duryodhanaṁ prati svayaṁ viśva-rūpaṁ darśayatā śrī-bhagavatā
teṣāṁ yādavādīnāṁ nijāvaraṇa-rūpatvaṁ darśitam ity udyama-parvaṇi prasiddhiḥ ||

|| 10.70 || śrī-śukaḥ || 122 ||

[123]

yaś caiṣāṁ ekādaśa-skandhānte tad-anyathā-bhāvaḥ śrūyate, sa tu śrīmad-arjuna-
parājaya-vimoha-paryanto māyika eva | tathā-vacanaṁ ca brahma-śāpānivartyatā-
khyāpanāyaiva go-brāhmaṇa-hitāvatarīṇā bhagavatā vihitam iti jñeyam | dr̥ṣyate ca
bṛhad-agni-purāṇādau rāvaṇa-hṛtāyāḥ (page 66) sītāyā māyikatvaṁ yathā tadvat⁶ |
tathā hi tadānīm evāha --

tvam tu mad-dharmam āsthāya jñāna-niṣṭha upekṣakaḥ |
man-māyā-racitām etām vijñāyopāśamaṁ vraja || [BhP 11.30.49]

tvam tu dāruko jñāna-niṣṭho madīya-lilā-tattvajñāḥ, mad-dharmaṁ mama svabhakta-
pratipālayitṛtva-rūpaṁ sva-tulya-parikara-saṅgitva-rūpaṁ ca svabhāvam āsthāya
viśrabhya etām adhunā prakāśitām sarvām eva mauṣalādi-lilām mama indra-jālavat
racitām vijñāya upekṣako bahir dr̥ṣṭyā jātaṁ śokam upekṣamāṇa upāśamaṁ citta-
kṣobhāt nivṛttim vraja prāpnuhi | tu-śabdenānye tāvan muhyantu tava tu tathā mohō
na yukta eveti dhvanitam | atra śrī-dārukasya svayaṁ vaikuṅṭhāvatīrṇatvena
siddhatvād etām ity atrātisannihitārtha-lābhāc cānyathāvyākhyānam eva prathama-
pratītya-viṣaya iti vivektavyam |

|| 11.30 || śrī-bhagavān dārukam || 123 ||

[124]

tathā ca padya-trayam –

rājan parasya tanu-bhrj-jananāpyayehā
māyā-vidambanam avehi yathā naṭasya |
sṛṣṭvātmanedam anuviśya vihr̥tya cānte
samhr̥tya cātma-mahinoparataḥ sa āste || [BhP 11.31.11]

parasya śrī-kṛṣṇasya ye tanu-bhr̥taḥ prayujyamāne mayi tām śuddhām bhāgavatīm
tanum [BhP 1.6.29] iti śrī-nāradokty-anusāreṇa tadyām tanum eva dhārayantas tat-
pārśadā yādavādayas teṣām jananāpyaya-rūpā ihāś ceṣṭāḥ kevalam parasyaiva māyayā
anukaraṇam avehi yathā indrajāla-vettā naṭaḥ kaścij jīvata eva mārayitveva dagdhveva
punaś ca tad-deham janayitveva darśayati tasyeva | viśva-sargādi-hetv-acintya-śaktes
tasya tādr̥śa-śaktitvam na ca citram ity āha sṛṣṭveti | evam sati śrī-saṅkarṣaṇādau
mugdhānām anyathābhāna-hetūdāharaṇābhāsaḥ sutarām eva māyika-lilā-varṇane
praveśito bhavati | skānde śrī-lakṣmaṇasyāpy anyādr̥śatvam na sampratipannam |
nārāyaṇa-varmaṇi ca śeṣād vilakṣaṇa-śaktitvena nityam evopāsaka-pālakatvena
tathāivānumatam iti darśitam | ataeva jarāsandha-vākye tava rāma yadi śraddhā [BhP
10.50.18] ity atra śrī-svāmibhir apīttham vāstavārtho vyañjitaḥ |

acchedya-deho'sāv iti svayam eva matvā aparitoṣāt pakṣāntaram āha yad vā mām jahīti
| tad evam cānena vyākhyānena lokābhirāmām sva-tanum [BhP 11.31.6] ity ādi-
padyeṣu yogi-jana-śakti-vilakṣaṇa-bhagavac-chakti-vyañjakaka-śrī-svāmi-caraṇānām
adagdhvety ādi-pada-cchedādi-maya-vyākhyā-sauṣṭhavam kaimutyātīśayena suṣṭhv
eva sthāpitam | yata eva dr̥ṣyate cādyāpy upāsakānām ity ādikam ca tad-uktam
susaṅgataḥ bhavati | tat-tat-parikareṇaiva sārđham teṣu tat-sākṣātkāra iti | aprākṛta-
dehānām teṣām tan na sambhavatīy āstām |

[125]

śrī-kṛṣṇa-pālyatvenaiva na sambhavatīty āha --

martyena yo guru-sutaḥ yama-loka-nītaḥ
tvām cānayac charaṇa-daḥ paramāstra-dagdham |
jigye 'ntakāntakam apīśam asāv anīśaḥ
kim svānane svar anayan mṛgayām sa-deham || [BhP 11.31.12]

yaḥ śrī-kṛṣṇaḥ yama-lokaḥ gatam api guru-sutaḥ guror jātena pañcājana-bhakṣitena
tena martyena dehenaivānayati | na ca brahma-tejaso balavattvam mantavyam | tvām ca
brahmāstra-dagdham yas tasmād brahmāstrād ānayad rakṣitavān ity arthaḥ | kim
anyad vaktavyam ? yaś cāntakānām antakam īśam śrī-rudram api bāṇa-saṅgrāme
jitavān | aho yaś ca tam jarākhyam mṛgayam api svaḥ svargaḥ vaikuṇṭha-viśeṣam sa-
sarīram eva prāpitavān | sa katham svānām yadūnām (page 67) avane īśo na bhavati ?

tasmāt teṣv anyathā-darśanam na tāttvika-lilānugatam | sa-śārīraṁ tu teṣāṁ sva-loka-gamanam atīva yuktam ity arthaḥ |

[126]

nanu gacchantu te sa-śārīrā eva svam dhāma tatrāpi svayam bhagavān virājata eveti na teṣāṁ tad-viraha-duḥkham api | śrī-bhagavāns tu tathā-samarthaś cet tarhi katham anyāms tādṛśān āvirbhāvya taiḥ saha martya-lokānugrahārtham aparam api kiyantaṁ kālāṁ martya-loke'pi prakāto nāsīd ity atra siddhāntayan teṣāṁ śrī-bhagavataś ca sauhārda-bhareṇāpi parasparam avyabhicāritvam āha --

tathāpy aśeṣa-sthiti-sambhavāpyayeṣv
ananya-hetur yad aśeṣa-śakti-dhṛk |
naicchat praṇetuṁ vapur atra śeṣitaṁ
martyena kim sva-stha-gatiṁ pradarśayan || [BhP 11.31.13]

yadyapy ukta-prakāreṇa aśeṣa-sthiti-sambhavāpyayeṣu ananya-hetuḥ yat yasmāt tad-ūrdhvam apy ananta-tādṛśa-śakti-dhṛk, tathāpi yādavān antardhāpya nijaṁ vapur atra śeṣitaṁ praṇetuṁ kiñcit kālāṁ sthāpayituṁ naicchat, kintu svam eva lokam anayat | tatra hetuḥ | tān vinā martyena lokena kim mama prayojanam iti sva-sthānāṁ tad-dhāma-gatānāṁ teṣāṁ gatiṁ eva svasyābhimatatvena prakṛṣṭāṁ darśayann iti |

|| 11.31 || śrī-śukaḥ || 124-126 ||

[127]

atas teṣāṁ śrī-bhagavadvad antardhānam eva na tv anyad astīti śrī-bhagavad-abhiprāya-kathanenāpy āha –

mitho yadaiṣāṁ bhavitā vivādo
madhv-āmadātāmra-vilocanānām |
naiṣāṁ vadhopāya iyān ato 'nyo
mayy udyate 'ntardadhate svayam sma || [BhP 3.3.15]

eṣāṁ yadūnāṁ yadā mitho vivādas tadāpy eṣāṁ pṛthivī-parityājane vadha-rūpa upāyo na vidyate kim utānyena vivāde sa na syād iti | tarhi teṣāṁ mamābhilaṣite pṛthivī-parityājane katama upāyo bhavet | tatra punaḥ parāmṛśati | ato vadhād anya eva iyān etāvān eva upāyo vartate | ko'sau mayi udyate mamecchayā ete svayam antardadhata iti yaḥ | smeti niścaye | yad vā vadhasyopāyo na vidyate ity evaṁ vyākhyāya ato vadhopāyād anya iyān vadhopāya-tulya upāyo vidyate iti vyākhyeyam | anyat samānam |

|| 3.3 || śrīmad uddhavo viduram || 127 ||

[128]

ataevāntarhite bhagavati śrīmad-uddhavyasya vidur iti vartamāna-pratyaya-nirdeśa-
vākyena tadānīm antarhitasyāpi tad-vargasya iva śrī-bhagavataiva saha saṁvāso
vyajyate yathā –

durbhago bata loko 'yam yadavo nitarām api |
ye saṁvasanto na vidur hariṁ mīnā ivoḍupam || [BhP 3.2.8]

ayam mama hṛdaye sphuran dvārakā-vāsī lokaḥ | ye saṁvasantaḥ saha vasanto'pi na
vidur na jānanti | aham tu saṁvāsa-bhāgya-hīno na jānāmīti nāścaryam iti bhāvaḥ |
atra tadānīm yadi saṁvāso nābhaviṣyat tadā nāvedīṣur ity evāvakṣyad iti jñeyam |

[129]

nanv adhunāpi na jānantīti katham jānāsīty āsaṅkya hetum prācīna-nijānubhavam āha
–

iṅgita-jñāḥ puru-prauḍhā ekārāmās ca sātvatāḥ |
sātvatām ṛṣabham sarve bhūtāvāsam amamsata || [BhP 3.2.9]

yam sātvatām sveṣām eva ṛṣabham nitya-kula-patitvena vartamānam svayam
bhagavantam api bhūtāvāsam tad-amśa-rūpam bhūtāntaryāminam evāmaṁsateti | me
eko deva (page 68) ity ādau sarva-bhūtādhivāsa [ŚvetU 6.18] ity antaryāmi-śruteḥ |
uktaṁ ca vṛṣṇīnām para-daivatā [BhP 10.43.27] iti |

|| 3.2 || śrīmad-uddhavo śrī-viduram || 128-129 ||

[130]

yam eva saṁvāsam pūrvam api prārthayāmāsa –

nāham tavāṅghri-kamalam kṣaṇārdham api keśava |
tyaktum samutsahe nātha sva-dhāma naya mām api || [BhP 11.6.43]

sva-dhāma-dvārakāyā eva prāpañcikā-prakāṣa-prakāśa-viśeṣam apīti | yathā yādavān
anyān nayasi tathā mām api nayety arthaḥ | arthāntare tv api-śabda-vaiyarthyaṁ syāt |

|| 11.6 || śrīmān uddhavaḥ || 130 ||

[131]

pādmottara-khaṇḍe kārttika-māhātmye ca yādavānām tadṛśatvam –

yathā saumitri-bharatau yathā saṅkarṣaṇādayaḥ |
tathā tenaiva jāyante nija-lokāḍ yadṛcchayā ||

punas tenaiva gacchanti tat-padam śāsvatam param |
na karma-bandhanam janma vaiṣṇavānām ca vidyate || [PadmaP 6.229.57-58] iti |

atra nija-lokāḍ iti tat-padam iti ca rāma-kṛṣṇādi-vaikuṅṭham **pādmottara-khaṇḍa-**
matam | śrī-matsyādy-avatārānām pṛthak pṛthak vaikuṅṭhāvasthites tatra sāksād
uktatvāt | tādrśānām bhagavata iva bhagavad-icchayaiva janmādi-kāraṇam coktam śrī-
vidureṇa –

ajasya janmotpatha-nāśanāya
karmāṇy akartur grahaṇāya puṁsām
nanv anyathā ko 'rhati deha-yogaṁ
paro guṇānām uta karma-tantram || [BhP 3.1.44] iti |

ko vānyo'pīti ṭikā ca | tad evam teṣām śrī-kṛṣṇa-nitya-parikaratve siddhe sādHITE śrī-
vasudevādīnām prāg-janmani sādHakatvādi-kathanam ca bhagavata iva bhagavad-
icchayaiva loka-saṅgrahādy-artham amśenaivāvatārāt kvacij-jīvāntarāveśāt sambhavati
| punaś ca svayam avataratsu teṣu tad-amśa-praveśa-kathā-rītyā tv ekatvena kathanam
iti jñeyam | yathā pradyumnasya vyākhyātam | evam tṛtīye vedāham ity ādi bhagavad-
vākye uddhavam prati vasv-amśatvāpekṣayaiva vaso iti sambodhanam tādrśāmśa-
paryavasānāspadāmśi-rūpatvena carama-janmatoktiś ca jñeyā | ataevāha --

tvam eva pūrva-sarge 'bhūḥ pṛśniḥ svāyambhuve sati |
tadāyam sutapā nāma prajāpatir akalmaṣaḥ || [BhP 10.3.32]

tvam śrī-devakī-devy eva pṛśnir abhūḥ na tu pṛśnis tvam abhūd iti | evam tadāyam
apīti |

|| 10.3 || śrī-bhagavān || 131 ||

[132]

evam evāha -- **vasudevam hareḥ sthānam vadanty ānakadundubhim** [BhP 9.24.30] iti |
sattvam viśuddham vasudeva-śabdītam yad īyate tatra puṁmān apāvṛtaḥ [BhP 4.3.23]
ity ādau prasiddham vasudevākhyam hareḥ sthānam atrānakadundubhim vadanti
munaya iti ||

|| 9.24 || śrī-śukaḥ || 132 ||

[133]

tathātrāpy evam vyākhyeyam **devakyām deva-rūpiṇyām** [BhP 10.3.8] vasudevas tad-
rūpiṇyām śuddha-sattva-vṛtti-rūpāyām eveti | ataeva **viṣṇu-purāṇe** tām prati deva-
stutau – **tvam parā prakṛtiḥ sūkṣmā** [BhP 5.2.7] ity-ādi bahutaram ||

|| 10.3 || śrī-śukaḥ || 133 ||

[134]

ataevāham iva nityam eva mat-pitr-rūpenāprakāṭa-lilāyām vartamānau yuvām adhunā
(page 69) prakāṭa-lilām anugatau punar aprakāṭa-lilā-praveśam yadr̥cchayaivāpsyatha
ity āha --

yuvām mām putra-bhāvena brahma-bhāvena cāsakṛt |
cintayantau kṛta-snehau yāsyethe mad-gatiṁ parām || [BhP 10.3.45]

brahma-bhāvena narākṛti-para-brahma-buddhyā | parām prakāṭa-lilāto'nyām mad-
gatiṁ lilām |

[135]

yuvayoḥ prāg amśenāvirbhūtayor api mad-eka-niṣṭhāsīd ity āha –

ajuṣṭa-grāmya-viṣayāv anapatyau ca dam-patī |
na vavrāthe 'pavargam me mohitau deva-māyayā || [BhP 10.3.39]

mama māyayā mad-viṣaya-sneha-mayyā śaktyety arthaḥ | vaiṣṇavīm vyatanon māyām
putra-sneha-mayīm vibhur [BhP 10.8.47] iti vraja-rājñīm prati ca darśanāt | tādr̥śa-
sneha-janikayā mama kṛpayeti vā | māyā dambhe kṛpāyām ca iti viśva-prakāśāt | tat-
premṇaiva hy apavargasya tiraskāraḥ sarvatra śrūyate, yadyapi mokṣa-varaṇe hetur
astīty āha ajuṣṭeti | viṣayāveśābhāvād vairāgyotpatter iti bhāvaḥ ||

|| 10.3 || śrī-bhagavān pitarau || 134-135 ||

[136]

atha śrī-gopādinām api tan-nitya-parikaratvam | jayati jananivāsa ity ādāv eva vyaktam
| ataevāha –

tasmān mac-charaṇam goṣṭham man-nātham mat-parigraham |
gopāye svātma-yogena so 'yam me vrata āhitaḥ || [BhP 10.25.18]

spaṣṭam || 10.25 || śrī-bhagavān || 136 ||

[137]

tathā –

tata ārabhya nandasya vrajaḥ sarva-samṛddhimān |
harer nivāsātma-guṇai ramākrīḍam abhūn nṛpa || [BhP 10.5.18]

harer nivāsa-bhūto ya ātmā tasya ye guṇās tair eva sarva-samṛddhimān, nitya-yoge
matvarthīyena nityam eva sarva-samṛddhi-yuktaḥ | śrī-nandasya vrajaḥ tatas taṁ śrī-
kṛṣṇa-prādurbhāvaṁ ārabhya tu ramākṛīdāṁ --

cintāmaṇi-prakara-sadmasu kalpa-vṛkṣa-
lakṣāvṛteṣu surabhir abhipālayantam |
lakṣmī-sahasra-śata-sambhrama-sevyamānam ity atra prasiddhyā |

ramāṇāṁ mahā-lakṣmīṇāṁ śrī-vrajadevīnāṁ api sāksād viharāspadam babhūva | hari-
nivāsātmani tatra śrī-kṛṣṇo yāvan nigūḍhatayā viharati sma tāvat tā api tathaiva
viharanti sma | vyaktatayā tu tā api vyaktatayety arthaḥ |

|| 10.5 || śrī-śukaḥ || 137 ||

[138]

etad eva prapañcayati ṣaḍbhiḥ --

aho bhāgyam aho bhāgyaṁ nanda-gopa-vrajaukasām |
yan-mitraṁ paramānandaṁ pūrṇaṁ brahma sanātanam || [BhP 10.14.32]

bhāgyam anirvacanīyā kāpi śrī-kṛṣṇasya kṛpā | tasya punar-ukty-ādareṇa
sarvathaivāparicchedyatvam uktam | pūrṇa-paramānanda-brahmatvenaiva sanātanatve
siddhe yat punas tad-upādānaṁ tan-mitra-padasyaiva viśeṣaṇatvena labhyam | athavā
vidheyasya viśeṣa-pratipatty-artham anūdyam viśiṣyate | yathā manoramāṁ suvarṇam
idaṁ kuṇḍalam jātam iti kuṇḍalasyaiva manoramatvaṁ sādhyam | tasmād atrāpy
anūdyasya śrī-kṛṣṇākhyasya para-brahmaṇaḥ paramānanda-pūrṇatva-lakṣaṇaṁ
viśeṣaṇa-dvayaṁ vidheyāyā mitratāyā eva tat-tad-bhāvaṁ sādhatīti tad-ekārtha-
pravṛttam sanātanatvaṁ tasyās tad-bhāvaṁ sādhatet |

kim cātra mitram iti kāla-viśeṣayoga-nirdeśābhāvāt kāla-sāmānyam eva bhajate | tataś
ca tasya mitratā-lakṣaṇasya vidheyasya kāla-trayāvasthitatvam eva spaṣṭam |
kālāntarāsamjananaṁ tu kaṣṭam | atra cottarayor arthayoḥ śrī-kṛṣṇasya sanātanatve
śabda-labdhe sati tadīya-maitrīmatāṁ parikarāṇāṁ api sanātanatvaṁ nāsambhavam
api śrī-rukmiṇī-prabhṛtīnāṁ tathā darśanāt | (page 70)

[139]

aho astu tāvad eṣāṁ nityam eva śrī-kṛṣṇa-maitrī-paramānandam anubhavatām
bhāvyāṁ, samprati asmākam api tat kim api jātam ity āha –

eṣāṁ tu bhāgya-mahimācyuta tāvad āstām
ekādaśaiva hi vyaṁ bata bhūri-bhāgāḥ |
etad dhṛṣika-caṣakair asakṛt pibāmaḥ
śarvādayo'ṅghry-udaja-madhv-amṛtāsavaṁ te || [BhP 10.14.33]

ekā akhaṇḍitā nityeti yāvat | sā bhāgya-mahimā bhāgya-māhātmyam eṣām tāvad āstām samprati śarvādayo daśa-dik-pāla-devā eva vyaṁ bhūri-bhāgāḥ | parama-bhaktatvāt teṣu mukhyatvāc ca śarvādaya ity uktam | bhūri-bhāgatvam eva darśayati hr̥ṣīka-caṣakāis cakṣur-ādi-lakṣaṇa-pāna-pātraih kṛtvā vyaṁ apy etat sāksād eva yathā syāt tathā te tava aṅghry-udaja-madhv-amṛtāsavam asakṛt punaḥ punar ihāgatya pibāma iti | caraṇa-saundaryādikam evātimanoharatvāt madhv-āditayā tridhāpi rūpitam samāhāra-dvandvena | etad iti cāsyāiva vā viśeṣaṇasya | atra tuṣyatu durjanaḥ iti nyāyena śrī-vraja-vāsinām prakṛta-dehitva-mate'pi teṣām karaṇair devatā-kartṛka-bhogo na yujyeta **tasya ca nityatvāt** [Vs 2.4.17] ity atra śrī-śaṅkarācāryeṇa ca **karaṇa-pakṣasyaiva hi devatā na bhokṛ-pakṣasya** ity ātmanaḥ eva bhokṛtva-nirdhāraṇāt |

[140]

ataḥ pūrvam api **tad astu me nātha sa bhūri-bhāgāḥ** [BhP 10.14.30] ity ādi yat prārthitam tad etad evety āha --

tad bhūri-bhāgyam iha janma kim apy aṭavyām
yad gokule'pi katamāṅghri-rajo'bhīṣekam |
yaj jīvitam tu nikhilam bhagavān mukundas
tv adyāpi yat-pada-rajah śruti-mṛgyam eva || [BhP 10.14.34]

anena śrī-gokula-janma-lābhād eva tava pāda-niṣevā-lakṣaṇo yācito bhūri-bhāgāḥ sadaiva setsyatīti sūcitam |

[**Sarva-saṁvādinī**: tatrāvātīrṇaḥ śrī-bhagavān tatra iha śrī-mathurā-maṇḍale | tatrāpi aṭavyām śrī-vṛndāvane tatrāpi śrī-gokule | kathambhūtam janma ? gokula-vāsinām madhye api katamasya yasya kasyāpi aṅghr-ajasābhīṣeko yasmin tat | **End SS.**]

[141]

tasmāt teṣām bhāga-dheyam kim varṇanīyam | aho yeṣām bhaktyā bhavān api nitya-mṛṇitām āpanno yeṣu ruddha evāste ity āha --

eṣām ghoṣa-nivāsinām uta bhavān kim deva rātetī naś
ceto viśva-phalāt phalam tvad-aparam kutrāpy ayan muhyati |
sad-veśād api pūtanāpi sakulā tvām eva devāpitā
yad dhāmārtha-suhṛt-priyātma-tanaya-prāṇāśayās tvat-kṛte || [BhP 10.14.35]

satām śuddha-cittānām dhātry-ādi-janānām iva veśāt | [**Vr. adds** – **lebhe gatim dhātry-ucitām** [BhP 3.2.23] iti tṛṭiyokteḥ [**end Vr.**] | tasmād anādi-kalpa-paramparā-gatatvād avatārata evaivam prāptatvena tair ekair eva bhakti-ruddhatvāt sanātanam mitram ity evam sādḥuktam | tatas ca tad-bhūri-bhāgyam ity ādikam api sādḥv eva prārthitam iti bhāvaḥ |

[[Sarva-saṁvādinī](#)]: ity atra rātā dātā tva tvattaḥ | ayat itas tato gacchat | [End SS.](#)]

[142]

nanv eṣāṁ manuṣyāntaravat rāgādikaṁ dṛśyate | kathaṁ tarhi svayaṁ bhagavato
nitya-parikaratvaṁ tatra kaimutyam āha --

tāvad rāgādayaḥ stenāḥ tāvat kārāgrhaṁ grhaṁ |
tāvan mohō'ngri-nigaḍo yāvat kṛṣṇa na te janāḥ || [BhP 10.14.36]

stenāḥ puruṣa-sāra-harāḥ | anyeṣāṁ prākṛta-janānām api tāvad eva rāgādayaś
caurādayo bhavanti yāvat te janās te tava na bhavanti sarvato-bhāvena tvayy ātmānām
na samarpayanti | samarpite cātmani teṣāṁ rāgādayo'pi tvan-niṣṭhā eveti rāgādīnām
prākṛtatvābhāvān na caurādīvaṁ pratyuta paramānanda-rūpatvaṁ (page 71) evety
arthaḥ | tathaiva prārthitaṁ śrī-prahlādena –

yā prītir avivekānām viṣayeṣv anapāyinī |
tvām anusmarataḥ sā me hṛdayān nāpasarpatu || [ViP 1.20.19] iti |

ato yadi sādhakānām evaṁ vārtā tadā kim vaktavyaṁ, nityam eva tādṛśa-priyatvena
satām śrī-gokula-vāsinām evam iti | ittham evoktam –

iti nandādayo gopāḥ kṛṣṇa-rāma-kathāṁ mudā |
kurvanto ramamānās ca nāvindan bhava-vedanām || [BhP 10.11.58] iti |

bhavanty asminn iti bhavaḥ prapañcaḥ | yadyapi prapañca-janeṣv abhivyaktās te
tathāpi tat-sambandhinī yā vedanā viṣaya-duḥkhādi-jñānām tām nāvindann ity arthaḥ
| [vedanā jñāna-pīḍayoḥ](#) iti koṣajñāḥ |

[143]

tarhi kathaṁ gokule prapañcavad bhānaṁ lokānām bhavati tatrāha –

prapañcaṁ niṣprapañco'pi viḍambayasi bhūtale |
prapanna-janātānanda- sandohaṁ prathituṁ prabho || [BhP 10.14.37]

prapañcād atīto'pi tvaṁ bhūtale sthitaṁ prapañcaṁ viḍambayasi (janmādi-lilayā
mamāyaṁ pitā mameyaṁ mātā ity ādi bhāva-liṅgataḥ) svayam anena prastutena
gokula-rūpeṇānukaroṣi | vastutas tu śrī-gokula-rūpam idaṁ tava svarūpam
prapañcavad eva bhāti na tu prapañca-rūpam eveti tātparyam | tadvac ca bhānaṁ kim
arthaṁ tatrāha prapanneti | etādṛśa-laukikākāra-lilayaiva hi prapanna-jana-vṛndasya
paramānando bhavatīty etad artham | tasmāt sādhuḥktam [aho bhāgyam](#) ity ādi |

|| 10.14 || brahmā śrī-bhagavantam || 138-143 ||

[144]

ataevāha –

tāsām aviratam kṛṣṇe kurvatinām sutekṣaṇam |
na punaḥ kalpate rājan saṁsāro'jñāna-sambhavaḥ || [BhP 10.6.40]

tāsām śrī-gopa-pura-strīṇām saṁsāraḥ saṁsāritvaṁ prāpañcikatvaṁ na punaḥ
kalpyate na tu ghaṭate, kintu aprāpañcikatvaṁ eva ghaṭata ity arthaḥ | yato'sāv ajñāna-
sambhavaḥ | tāsām tu kathambhūtānām ? ajñāna-tamaḥ-sūryasya jñānasyopari-
virājamāno yaḥ premā tasyāpy upari vartamānaṁ yat sutekṣaṇam putra-bhāvo
vātsalyābhidaḥ premā tad eva tatrāpy aviratam nityam anādita eva śrī-kṛṣṇe
kurvatinām iti ||

[Vr. here adds: iti sthite tan-nāma-siddha-śrī-kṛṣṇa-nāma-viśeṣāṅkita-viditānām śrī-kṛṣṇena
sahāntaraṅgatayā tan-mahā-yoga-pīṭha-dhyeyānām tadvad anyāsv api lilāsu tādrīsatayā darśayitavyānām
tāsām śrī-kṛṣṇa-preyasīnām tu kiṁ vaktavyam | Vr. section ends.]

|| 10.6 || śrī-śukaḥ || 144 ||

[145]

yasmād evam śrī-gopādīnām tadiya-nitya-parikaratvaṁ (page 72) tasmād etat
prakaraṇatva-siddha-dehānām sādḥaka-carīṇām kāsāṁcid apekṣayā | yad vā etad
abhiprāyaṁ tac ca antar-gr̥ha-gatā [BhP 10.29.9] ity ādikam, na caivam vismayaḥ
kāryaḥ [BhP 10.29.16] ity ādy-antam |

[Sarva-saṁvādinī: --

antar-gr̥ha-gatāḥ kāścid gopyo 'labdha-vinirgamāḥ |
kṛṣṇam tad-bhāvanāyuktā dadhyur mīlita-locanāḥ ||
duḥsaha-preṣṭha-viraha-tīvratāpa-dhutāsubhāḥ |
dhyānaprāptācyutāśleṣa-nirvṛtyā kṣīṇamaṅgalāḥ ||
tam eva paramātmānaṁ jāra-buddhyāpi saṅgatāḥ |
jahur guṇamayam deham sadyaḥ prakṣīṇa-bandhanāḥ ||
rājovāca --

kṛṣṇam viduḥ param kāntam na tu brahmatayā mune |
guṇa-pravāhoparamas tāsām guṇa-dhiyām katham ||
śrī-śuka uvāca --

uktaṁ purastād etat te caidyāḥ siddhim yathā gataḥ |
dviṣann api hṛṣikeśam kim utādhokṣaja-priyāḥ ||
nṛṇām niḥśreyasārthāya vyaktir bhagavato nṛpa |
avyayasyāprameyasya nirguṇasya guṇātmanaḥ ||
kāmarṁ krodham bhayaṁ sneham aikyaṁ sauhṛdam eva ca |
nityam harau vidadhato yānti tan-mayatām hi te ||

na caivam vismayah kāryo bhavatā bhagavaty aje |
yogeshvareśvare kṛṣṇe yata etad vimucyate || [BhP 10.29.9-16] End SS addition.]

[Vr. replaces above paragraph with the following: tad evam eva tāsām śrī-kṛṣṇavad ānanda-vigrahānām tair eva vigrahaiḥ śrī-kṛṣṇa-saṅgaḥ proktaḥ | uktam ca tāsām vigraha-māhātmyam tatrātiśuśubhe tābhir bhagavān devakī-sutaḥ [BhP 10.33.6] ity ādibhiḥ | śrīmad-uddhavana ca tām namasyatā prathamam etāḥ param tanu-bhṛtaḥ [BhP 10.47.58] ity anena tāsām eva parama-tanu-bhṛtatvam pradarśya madhye kvemāḥ striyaḥ [BhP 10.47.59] ity anena paramatam anūdyā tat khaṇḍayatā nāyam śriyo'ṅga [BhP 10.47.60] ity anena lakṣmīto'pi vilakṣaṇam tāsū tat-preyasī-rūpatvam pradarśya parama-nityatvam sthāpayitvā tatra ca yaḥ prasāda udagāt ity anena tat-prasādasya sadāntarbhūya sthāyitvam sūcayitvā punaḥ āsām aho caraṇa [BhP 10.47.61] ity ādinā svīya-parama-puruṣārtha-caraṇa-reṇutvam darśitam | yatra bhejur mukunda-padavīm śrutibhir vimṛgyām [BhP 10.47.61] ity anena yad eva puruṣārthatayā sthāpitam | yatra vṛndāvane ity ādinā vṛndāvanasya ca tādr̥ṣatvam sthāpitam | tad etad vyatirekeṇa draḍhayitum anyāsām āgantukānām asiddha-dehānām vigraha-tyāgenaiva tat-saṅga-prāptir ity āha antar-gr̥ha-gatā [BhP 10.29.9] ity ādikena, na caivam vismayah kāryaḥ [BhP 10.29.16] ity ādy-antena | antar-gr̥ha-gatāḥ śuśrūṣantyaḥ patīm kāścit ity atrotkā ity arthaḥ | viśeṣa-vyākhyā ca krama-sandarbhe darśayisyate | Vr. section ends.]

atra antar iti sphuṭam eva | aśubham [BhP 10.29.10] śrī-kṛṣṇa-prāptāv antarāya-rūpam guru-bhayādikam | maṅgalam śrī-kṛṣṇa-prāptau sādhanam sakhyādi-sāhāyya-cintanam | na karma-bandhanam janma vaiṣṇavānām ca vidyate [PadmaP 6.229.58] iti hy uktam eva | dṛṣyate cānyatrāpi tad-asambhava-sthale tac-chabda-prayogaḥ vatsyaty urasi me bhūtir bhavat-pāda-hatāmhasaḥ [BhP 10.89.11] ity ādau | tatra yathā śrī-bhagavad-vākya-yāthārthyāyārthāntaram anusandheyam tadvad ihāpīti |

paramātmānam [BhP 10.29.11] iti brahma-stambānta-nirdiṣṭa-siddhānta-rītyā śrī-kṛṣṇasya svabhāvata eva parama-premāspadatvam darśitam | jāra iti yā buddhis tayāpi tan-mātrenāpi saṅgatāḥ na tu sāksād eva jāra-rūpeṇa prāptir iti | tad-bhāva-puraskāreṇa bhajanasya prābalyam vyañjitam | jāra-śabdena nirdeśāt loka-dharma-maryādātikramam darśayitvā tathāvidha-bhāvasyātinirargalatvam darśitam | bandhanam śrī-kṛṣṇa-prāpti-virodhi-guru-jana-madhyā-vāsādi-rūpam |

atra guṇa-mayam deham jahur ity atra rājñah sandehaḥ kṛṣṇam vidur [BhP 10.29.12] iti | he mune, tāḥ śrī-kṛṣṇam param kevalam kāntam nigūḍha-vallabham vidur na tu brahmeti | tarhi katham tāsām guṇa-pravāhasyoparamaḥ sambhavati ? yasya brahma-bhāvanā syāt tatra tasya nirguṇasyaivodayād bhavet prācīna-māyika-guṇa-pravāhoparamaḥ | tāsū tu kāntatayaiva bhāvayantīṣu prākṛta-guṇātīta-guṇasyaiva tasyodayāt prākṛta-guṇābhāve'pi tad-guṇānubandha-guṇatvāt parama-puruṣārthānugātānām teṣām guṇānām katham uparama ity arthaḥ | yad vā tāsām guṇa-pravāhaḥ katham uparamaḥ pāramarthiko na bhavati, yena tato muktīm kathayasīti bhāvaḥ | brahmatayā vedanā-vailakṣaṇyam pratipādayati guṇa-dhiyam brahma-niṣṭhāyā api tyājake tasya parama-saundaryādi-guṇe dhīs cetō yāsām | tatrottara-muktīm iti | puraṅjaneti-hāsādivad durūhatvāt svayam uktasya vyākhyānam idam |

evam hi dṛṣṭānta-balena labhyate | yathā caidyā-śabdenātra kāruṣo'pi gr̥hītaḥ tau ca jaya-vijayau tayoś ca –

dehendriyāsu-hīnānām vaikuṅṭha-pura-vāsinām |
deha-sambandha-sambaddham etad ākhyātum arhasi || [BhP 7.13.34]

iti śrī-yudhiṣṭhira-praśna-dṛṣā tv aprākṛta-vigrahatvenānaśvara-vigrahayor eva satoḥ --

bhagavān anugāv āha yātaṁ mā bhaiṣṭam astu śam |
brahma-tejaḥ samartho 'pi hantuṁ necche mataṁ tu me || [BhP 3.16.29]

iti bhagavad-ukty-anusāreṇa | itthaṁ jaya-vijayau sanakādi-śāpa-vyājena kevalaṁ
bhagavato līlārthaṁ saṁsṛtāv avatīrya iti pādmottara-khaṇḍa-gadyānusāreṇa ca sva-
bhakta-cittākaraṣa-vinodāya yuddhādi-krīḍā-nimittatayā tasya durghaṭa-ghaṭanā-
kāriṇyecchayā eva vāra-trayaṁ svīyasya aṇimādi-siddhi-maya-parama-jyotir-dehasya
guṇamaya-pārthiva-dehāntara-praveśaḥ |

ataeva saptame kṛṣṇa-cakra-hatāmhasau [BhP 7.1.45] ity atra tīkā ca – kṛṣṇa-cakreṇa
(page 73) hatam aṁho yayos tau | tayoḥ pāpam eva hatam na tu tau ity eṣā |

tathā tad-artham eva śrī-kṛṣṇecchayaivātrāpi tāsām aprākṛta-vigrahāṇām eva tad-
abhisāra-pratirodha-samaye –

nāsūyan khalu kṛṣṇāya mohitās tasya māyayā |
manyamānaḥ svapārsvasthān svān svān dārān vrajaukasah || [BhP 10.33.37] itivat |

tātkālīka-kalpito yo guṇamayo dehas tatra praveśaḥ | imam evāpekṣya dārṣṭāntike'py
uktam jahur guṇamayam deham [BhP 10.29.11] iti, viśeṣaṇa-vaiyarthyaṁ na tu svam
ity arthaḥ | tatra ca yathā tayoḥ saha dveśābhāsas tasyāpy anusmaraṇasya (sad-
veśasyāpy anusmaraṇasya) prabhāvena tādrśopādhi-parityāgāt tato'ntardhāya
bhagavat-prāptis tathā sutarām eva saprītes tasya prabhāvena tat-prāptiḥ | atra ca
bhakta-cittākaraṣaṇam evaṁ sambhavati – aho tādrśo'sau śrī-kṛṣṇe madhurimā yena
tāḥ sva-sākṣātkārāya prāṇān api tyājyante smeti |

nṛṇām [BhP 10.29.14] iti sāmānyato jīvānām eva niḥśreyasāya vyaktau satyām
bhaktānām tu sutarām evety āyātam | anyathā tasya vyaktir eva na sambhaved ity āha |
avyayasyeti | nirguṇasya prākṛta-guṇa-rahitasya guṇātmanaḥ | tatra ye caśvāryādayo
guṇās te ātmanaḥ svarūpāṇy eva yasya tasya |

tarhy etādrśa-līlayā katham nṛṇām niḥśreyasaṁ bhavati | ucyate | etad-bodhanena
bhavatīty āha kāmam [BhP 10.29.15] iti | atra tan-mayatā-śabdena tat-pracuratocyate |
tatra kāma-snehādiṣu tad-anuraktātmateti paryavasānaṁ strīmayo jālma itivat |
krodha-bhayaikyeṣu te prāyas tat-pralīnateti dugdha-mayaṁ jālma itivat | ekasyaiva
śabdasya viśeṣaṇa-vaśād artha-bhedaś ca yujyate syāc caikasya brahma śabdavad [Vs.
2.3.4] iti nyāyena | krodha-bhayayor atra paṭhanam anyeṣu kaimutyāpādanāyaiva na
tu tad-upadeśa-vivakṣayā | na ca śrī-gopikādīnām ye kāmādayo bhāvās tad-

anusaraṇenānye kṛtārthā bhavantīti citram ity āha | na ceti | kim vaktavyam ekeṣāṁ
vimuktir jagato'pi sambhavadīty āha yata iti |

[Vr. adds: eke tu prakāṣa-lilāyām ārādhana-pākād āgantukasya evaitā na tu nitya-siddhavad sac-cid-
ānanda-deham prāptāḥ | tato na doṣa iti varṇayanti | [\[end Vr. addition.\]](#)]

|| 10.29 || śrī-śukaḥ || 145 ||

[146-150]

atha pūrvavad ihāpi śrī-vrajeśvarādīnām prācīna-janmādikāṁ vyākhyeyam | tathā hi –

trayyā copaniṣadbhīś ca sāṅkhya-yogaiś ca sātvatāiḥ |
upagīyamāna-māhātmyam hariṁ sāmānyatātmajam || [BhP 10.8.45] ity etat,

nemaṁ viriṅco na bhavaḥ [BhP 10.9.20] iti vakṣyamāṇānusāri-mahā-māhātmyam
śrutvā vismita-manāḥ śrī-rājovāca –

nandaḥ kim akarod brahman śreya evaṁ mahodayam |
yaśodā ca mahā-bhāgā papau yasyāḥ stanam hariḥ ||
pitarau nānvavindetām kṛṣṇodārārbhakehitam |
gāyanty adyāpi kavayo yal loka-śamalāpaham || [BhP 10.8.46-7]

yayoḥ prasanno'vatīrṇas tau pitarāv api | tad evaṁ praśnam avadhārya śrī-śuka uvāca –

droṇo vasūnām pravaro dharayā bhāryayā saha |
kariṣyamāṇa ādeśān brahmaṇas tam uvāca ha || [BhP 10.8.48]

ādeśān go-pālanādi-lakṣaṇān | kim uvāca tad āha --

jātayor nau mahādeve bhuvi viśveśvare harau |
bhaktiḥ syāt paramā loke yayāñjo durgatiṁ taret || [BhP 10.8.49]

(page 74)

spaṣṭam | tataś ca --

astv ity uktaḥ sa eveha vraje droṇo mahā-yaśāḥ |
jajñe nanda iti khyāto yaśodā sā dharābhavat ||
tato bhaktir bhagavati putrī-bhūte janārdane |
dampatyor nitarām āsīd gopa-gopiṣu bhārata || [BhP 10.8.50-51]

anyeṣāṁ yaḥ putro nāsīt tasmims tu tayoy putratām prāpta iti cvi-pratyayārthaḥ |
bhakti-viśeṣa-mātrenaivodaya-viśeṣa-niyamāt | vātsalyābhidha-prema-viśeṣeṇaiva śrī-
kṛṣṇaḥ putratayodeti, na tu sva-dehādāv āvirbhāvena, hiraṇyakaśipu-sabhā-stambhe
śrī-nṛsimhasya brahmaṇi śrī-varāhasya ca piṭṛtvāprayogāt | na ca garbha-praveśena
parikṣid-rakṣaṇārtham tat-praviṣṭasyāpi tasyottarā-māṭṛtvāśravaṇāt | tādrśa-premā tu

śuddhaḥ samudriktaś ca śrī-vrajeśvarayor eva | ataeva garbha-praveśādikaṁ vināpi
tayoh putratayā tasya prasiddhiḥ | yathā [nandas tv ātmaja utpanna](#) [BhP 10.5.1] ity
ādau, tathopāsanā ca yathā – [sakala-loka-maṅgalo nanda-gopa-tanayaḥ](#) ity ādau | na tv
evam stambhādeḥ |

kiṁ ca – śrīmad ānakadundubhi-prabhṛtiṣv āvirbhāvo’pi na prākṛtavat tadīya-carama-
dhātv-ādau praveśaḥ | kiṁ tarhi, sac-cid-ānanda-vigrahasya tasya tan-manasy āveśa
eva | tad uktam --

[tato jagan-maṅgalam acyutāmśam](#)
[samāhitam śūra-sutena devī |](#)
[dadhāra sarvātmakam ātma-bhūtam](#)
[kāṣṭhā yathānanda-karam manastaḥ ||](#) [BhP 10.2.18] iti |

tataḥ śrī-nārada-prahlāda-dhruvādiṣu darśanāt sarva-sammatatvāt tādrśa-prema-
viṣayatvena sāksāt śrī-bhagavad-āvirbhāvavyavahita-pūrva-pracura-kālam vyāpya
santatas tad-āveśaḥ śrī-vrajeśvarayor apy avaśyam eva kalpyate | brahma-vara-
prārthanayāpi tad eva labhyata iti samāna eva panthāḥ | vātsalyam tv atrādhikam, yena
vinā tasya putra-bhāvo na sambhavatīty atraiva putratām manyāmaha iti putrībhūta ity
asya bhāvaḥ | idam prakāṣṭhāyām eva līlāyām samāhitam, aprakāṣṭhāyām tu tayor nitya-
siddhatve eva purato’vadhārayiṣyamāṇe lakṣmī-viṣṇor anāditayā ādi-rasa-siddha-
dāmpatyavat śrī-vrajeśvarayos tasya cānādito vatsala-rasa-siddha-pitr-putra-bhāvo
vidyata eva | ataḥ putra-bhūta iti ca kvacit pāṭhaḥ |

[Vr. adds here: [prāg ayam vasudevasya kvacij jātas tavātmajaḥ](#) [BhP 10.8.14] ity atra satya-vacasaḥ śrī-
gargasyāpy ayam abhiprāyaḥ | śrī-devakyām [upasaṁhara viśvātmann ado rūpam alaukikam](#) [BhP
10.3.30] iti prārthitavatyām śrī-bhagavān śrī-devakī-manasi sphurita-caram samprati bahiś cāvirbhūtam
caturbhujatvam antarbhāvya śrī-vrajeśvari-manasi sphuritam dvibhujatvam tatrāvirbhāvitavān | tasyās
tvarayā manasi sphūrta-bhedaś ca tathā tathāvirbhāva-bhedād gamyate | [phalena phala-kāraṇam](#)
[anumīyate](#) iti | End Vr. addition.]

ataeva – [na hy asyāsti priyaḥ kaścid](#) [BhP 10.46.37] ity ādi prakaraṇe, --

[yuvayor eva naivāyam ātmajo bhagavān hariḥ |](#)
[sarveṣām ātmajo hy ātmā pitā mātā sa īśvaraḥ ||](#) [BhP 10.46.42]

ity etat śrī-vrajeśvarau prati śrīmad-uddhava-vākyam tad-audāsīnya-prakāṣṭhānenāpāta-
sāntvana-mātra-tātparyaka-bāhyārtham api vāstavam artham tv evam vahati |
pūrvokta-prakāreṇāyam priyāpriyādi-mātāpitrādi-([page 75](#))-rahito’pi bhagavān hariḥ
yaḥ so’yam kṛṣṇa-rūpatvena viśeṣākāraḥ san yuvayor evātmajo naiva sarveṣām | sa
eveśvara-rūpatvena sāmānyākāras tu sarveṣām ātmajādi-sarva-rūpaḥ syāt | kintu
paratra māyāmayatvāt nāsmākam ādaraḥ | pūrvatra tu mumukṣu-mukta-bhakta-
ślāghya-premamayatvād atyādara iti bhāvaḥ | tathoktam prāg eva --

[tayor ittham bhagavati kṛṣṇe nanda-yaśodayoh |](#)
[vikṣyānurāgam paramam nandam āhoddhavo mudā ||](#)

yuvām ślāghyatamau nūnam dehinām iha māna-da |
nārāyaṇe 'khila-gurau yat kṛtā matir īdr̥śī || [BhP 10.46.29-30] iti |

tathā --

sa pitā sā ca janani yau puṣṇītām sva-putra-vat |
śīsūn bandhubhir utsṛṣṭān akalpaiḥ poṣa-rakṣaṇe || [BhP 10.45.22]

iti śrī-vrajeśvaram prati śrī-kṛṣṇa-rāmābhyām sāntvanam ca | śrī-rāmasyaiva para-
putram apekṣyeti jñeyam | yathoktam tatraiva tena --

yāta yūyam vrajam tāta vayam ca sneha-duḥkhitān |
jñātīn vo draṣṭum eṣyāmo vidhāya suhr̥dām sukham || [BhP 10.45.23] iti |

draṣṭum eṣyāmaḥ | mama tatrāgamanasya bhavad-darśanam eva puruṣārtha ity anena
yuṣmān apaśyanta eva sthāsyāma ity arthaḥ |

[Vr. addition: yad vā tathāpi bhūman mahimā-guṇasya te viboddhum arhati [BhP 10.14.6] ity atra
viboddhum bodha-gocarī-bhavitum itivad draṣṭum darśana-gocarī-bhavitum ity arthaḥ | tatra hetuḥ --
jñātīn iti | End Vr. addition.]

tasmād anayor eva mukhyam putratvam śrī-kṛṣṇe virājate iti siddham | prakṛtam
anusrāmāḥ | gopa-gopīnām api tasmin premāsīd eva | dampatyos tayos tu tāsṅ api
nitarām āsīd iti | upasamharati --

kṛṣṇo brahmaṇa ādeśam satyam kartum vraje vibhuḥ |
saha-rāmo vasamś cakre teṣām prītim sva-līlayā || [BhP 10.8.52]

sveṣu bhakta-jana-viśeṣeṣu yā līlā tad-bhakti-viśeṣa-vaśa-līlā-viśeṣas tayaiiva teṣām
sarveṣām api prītim cakre | dvāv api tau prati tena vara-dānād iti bhāvaḥ | yadyapy
evam tathāpi brahmaṇa ādeśam satyam kartṛ mahad-āsīr anyathā na syād iti
darśayitum apīty arthaḥ | yad vā sva-līlayā teṣām prītim kartum vraje vasan brahmaṇa
ādeśam satyam cakre | tad anuṣāngataḥ svayam ādr̥tya sarvatrāvyabhicāriṇam cakāreti
|

|| 10.8 || śrī-śukaḥ || 146-150 ||

[151-152]

tad etat kāraṇam tad-ābhāsam eva manyamānas tayor brahmādibhyo'pi
saubhāgyātīśayasya khyāpanārtham anantaram eva ekadā gṛha-dāsīṣu [BhP 10.9.1] ity
ādy-adhyāyam ārabdhavān | tatraiva ca sāksāc chrī-bhagavad-bandhana-rūpa-mahā-
vaśikaraṇa-kāraṇa-vātsalyam api viditam, tena brahmaṇo'pi śiva-lakṣmībhyām api
durlabham bhagavat-prasāda-bharam āha --

nemaṁ viriṅco na bhavo na śrīr apy aṅga-saṁśrayā |
prasādam lebhire gopī yat tat prāpa vimuktidāt || [BhP 10.9.20]

sa ādidevo jagatām puro gurur [BhP 2.9.5] ity ukteḥ viriṅcis tāvad bhaktādi-guruḥ |
(page 76) sa ca bhavas tu vaiṣṇavānām yathā śambhuḥ [BhP 12.13.16] ity ādi-darśanāt
tato'py utkarṣavān | sā ca śrīs tu tayor api bhagavad-bhakti-śikṣā-nidarśana-prathama-
rūpatvāt paramotkarṣavatī | tad evam uttarottara-vinyāsenā yathottara-mahimānaṁ
sūcayitvā śrīs tu na kevalaṁ bhakti-mātreṇa tādrśy eva | kiṁ tarhi parama-sakhyena
tato'py anirvacanīya-māhātmyety āha | aṅga-saṁśrayeti | evambhūtāpi sā ca prasādam
lebhire eva | kasmāt ? vimuktidāt –

astv evam aṅga bhajatām bhagavān mukundo
muktim dadāti karhicit sma na bhakti-yogam | [BhP 5.6.18]

ity ukta-rītyā prāyo vimuktim eva dadāti na tu tathābhūtaṁ prasādam, tasmāt śrī-
bhagavata eva kintu gopī śrī-gopeśvarī yat tad anirvacanīyaṁ prasāda-śabdenāpi
vaktum śaṅkanīyaṁ, tasmāt prāpa, tad-rūpa-prasādam viriṅcis ca bhavaś ca śrīs ca na
lebhire na lebhire ne lebhire ity arthaḥ | lebhire ity asya pratyekaṁ nañ-trayeṇānvayaḥ
| nañas trir-āvṛttiś ca niṣedhasyātiśayārthā | pūrvottarādhyāya-dvaye śr-bādarāyaṇer
vivakṣitam idam | droṇa-dharayos tāvat sādharmaṇa-devatātvaṁ cet tarhi tayoh śrī-
śivādi-durlabha-caraṇāravinda-sphūrti-leśasya śrī-kṛṣṇasya tathā prāptau svataḥ
sambhāvanā nāsti | na ca tayos tādrśa-gādha-bhajanādikaṁ kutracid varṇyate | anyathā
tad evāham ākhyāsyam | na ca tābhyām yad idrśam phalaṁ labdham tad brahmaṇi
pūrvam prārthitaṁ, kintu durgati-taraṇa-hetutvenottama-bhakti-mātram | na ca
brahmāpi śrī-kṛṣṇasya mahā-bhaktair api durlabha-putratvādikam viśiṣya tābhyām
varam dattavān | na ca nemaṁ viriṅciḥ ity ādinocyamāna-tādrśa-prasādāpti-rāhityasya
brahmaṇo varas tādrśa-phala-dāne bhavati samarthaḥ | vakṣyate ca tat-prasādāpti-
rāhityātiśayaḥ | tad bhūri-bhāgyam iha janma kim apy aṭavyām yad gokule'pi
katamāṅghri-rajo'bhīṣekam [BhP 10.14.34] ity ādinā | tasmāt tayos tādrśa-mahodaye
kāraṇam nāsti kintu niṣkāraṇatvena tayor nityām eva tādrśīm sthitim vijñāya mayā śrī-
bhagaval-līlayaiva [Vr. adds: sva-bhakti-viśeṣa-pracāra-kāraṇaka-śrī-bhagavad-icchayaiva end
addition.] droṇa-dharā-rūpeṇāmsenaivāvātirṇayor aikya-vivakṣayā yathā kathaṅcit
kāraṇābhāsa evopanyasta iti | kiṁ ca śrīmad-bhāgavate'smin śrī-bhagavat-premaiva
sarva-puruṣārtha-śiromaṇitvenodghuṣyate | tasya ca paramāśraya-rūpaṁ śrī-gokulam
eva | tatrāpi śrī-vrajeśvarau | tatas tat paramāśraya-nityatve siddha eva tādrśa-grantha-
prayatnaḥ sakalaḥ syāt | yata eva śrī-brahmādibhis tatra yat kiṅcij janma prārthyate iti |
tasmāt svābhāviky eva tayos tādrśī sthitiḥ iti pratipādayaṁs tat-sambandhenaiva
bhajatām sukhāpo nānyeṣām ity āha --

nāyam sukhāpo bhagavān dehinām gopikā-sutaḥ |
jñāninām cātma-bhūtānām yathā bhaktimatām iha || [BhP 10.9.21]

sukhenāpyata iti sukhāpaḥ | ayam śrī-gopikā-sutaḥ bhagavān dehinām
dehābhimaninām tapa-ādinā na sukhāpaḥ na sulabhaḥ kintu tair aticireṇaiva tena
śuddhe'ntaḥkaraṇe kathaṅcid (page 77) bhaktāvalokana-leśena jāta-sad-buddhibhis

tad eva tapa-ādikam tasminn arpayadbhiḥ kathaṅcid evāsau labhyate | tathā ātma-
bhūtānām āvirbhūtādvaita-vṛttinām nivṛtta-dehābhimānānām jñāninām api tādr̥ṣena
jñānena na sukhāpaḥ kintu pūrveṇaiva karaṇena jāta-tad-āsattibhis tena jñānena yad
brahma sphurati tad evāyam iti cintayadbhis taiḥ kathaṅcid evāsau labhyate | tataś ca
dvayor api tayor sādhanayor hīnatvāt tal-lābhaś ca na sāksāt kintu kenacid am̐sena
vyañjitam [te prāpnuvanti mām eva sarva-bhūta-hite ratāḥ](#) [Gītā 12.4], [kleśo'dhikataras
teṣām avyaktāsakta-cetasām](#) [Gītā 12.5] iti śrī-bhagavad-ukteḥ | [śābde pare brahmaṇi
dharmato vrataiḥ snātasya me nyūnam alam vicakṣva](#) [BhP 1.5.7] iti śrī-vyāsa-
praśnāntarāt |

[bhavatānudita-prāyam yaśo bhagavato 'malam |
yenaivāsau na tuṣyeta manye tad darśanam khilam ||](#) [BhP 1.5.8]

iti śrī-nārada-prativacanāc ca | sukhāpas tu keṣām ity apekṣāyām nidarśanam āha – iha
gopikā-sute bhaktimatām yathā [[Vr edition here adds](#): tathā ca śrī-brahmokitḥ – [jñāne prayāsam
udapāsyā](#) [BhP 10.14.3] ity ādi, śrī-nāradoktiś ca [yajate yajña-puruṣam sa samyag-darśanaḥ pumān](#)
[BhP 1.5.38] iti [[Vr addition ends](#).] sukhāpa iti śrī-gopikāyās tu sukhāpa iti kim vaktavyam
| tasyāḥ suta evāyam bhagavān ity ato gopikā-suta iti viśeṣanam dattam |

sukham āpayatīti vā sukhāpaḥ | yataś cāyam na dehābhimāninām sukhāpaḥ yato
gopikāsutas tat-sutatva-līlāyāḥ sva-sādhāraṇa-dṛṣṭyānādarāt | tathā jñāninām api na
sukhāpaḥ yato gopikāsutaḥ sarvātmaika-vṛtty-udayena bhagavat-svarūpānanda-
vaicitrī-sāroparicara-tal-līlā-tattvānubhavāt | yatheha śrī-gopikā-sute bhaktimatām iti
nidarśanam |

sukhenāpyate jñāyate iti vā sukhāpaḥ subodhaḥ | tataś cāyam dehābhimānibhis [[Vr.
addition](#)] tarkādīnā na subodhaḥ | tathā jñānibhir api jñānena na subodhaḥ | tatra pūrvavad dhetur
gopikā-suta iti | dehebhiḥ dehābhimānibhir api | [[end Vr. addition](#)] tat-tad-alaukika-karma-
liṅgakāt tarkāt jñānibhir apy anāvṛta-brahmatvāvagamāt subodha eva | satyam tathāpi
yatheha śrī-gopikā-sute bhaktimadbhiḥ subodhas tathā na | te hi śrī-kṛṣṇa-bhaktāḥ
[sva-sukha-nibhrta-cetās tad-vyudastāny abhāvo'py ajita-rucira-līlākṛṣṭa-sārah](#) [BhP
12.12.69] ity ādi-darśanāt tādr̥ṣa-līlānubhavyaiva parama-puruṣārthatvam
avagacchantīti bhāvaḥ | atrārtha-trayo'piha-padena śrī-paravyoma-nāthādi-
bhaktimanto'pi vyāvṛttāḥ | gopikā-suta iti viśeṣaṇena ca traikālika-tad-bhaktānām tat-
sambandhi-sukhāpatvam prati tat-sutatvāyoga-tad-anythingva-yogau vyavacchidyete | ity
ato vidvad-anubhava-yāthārthyena nitya eva tat-sambandho vivakṣitaḥ | [\(page 78\)](#)

ataevāyam gopikā-suta iti svayam api sāksād āngulyā nirdīśyate | tasmād api
sādhūktam nitya eva śrī-vrajeśvarayos tat-sambandha iti | atra [ekadā gr̥ha-dāsīṣu](#) [BhP
10.9.1] ity ādikam, [nemaṁ viriñcaḥ](#) [BhP 10.9.20] ity ādi padya-dvayāntam idam
uttara-vākyaṁ, [droṇo vasūnām pravaraḥ](#) [BhP 10.8.48] ity ādikasya pūrva-vākyaṁ
bādhakatvenaivoktam, pūrva-virodha-dharmāntara-pratipādanād ayuktatvāc ca
pūrvasya [asad-vyapadeśān neti cen na dharmāntareṇa vākya-śeṣād](#) [Vs 2.1.17] itivat |
tatra ca yathivāsac-chabdasya gaty-antarām cintyate tathātrāpi | tac ca pūrvam eva
darśitam pūrvottarādhyāya-dvaye bādarāyaṇe vivakṣitam idam ārabhya prakaraṇena |

tad evaṁ śruti-purāṇādi-nigamokty-anusāreṇa śrī-kṛṣṇasya nityābhivyaktitvaṁ dvārakādiṣu nitya-vihāritvaṁ nitya-yādavādi-parikaratvaṁ ca darśitam | ittham eva ca [kṛṣṇas tu bhagavān svayam](#) iti susiddham | athāśaṅkate – yadi nityam eva tathāvidhaḥ śrī-kṛṣṇākhyāḥ svayaṁ bhagavān tatra tatra etair nija-parikaraiḥ sārddham viharati tarhi brahmādi-prārthanayā śrī-nārāyaṇa etāvataatāreti śrūyate | tasya yadi śrī-kṛṣṇe praveśaḥ tarhi ca katham nityam eva dvārakādiṣu virājamānaṁ svayaṁ bhagavantaṁ parityajya te tasmai nivedayitum gatāḥ | katham vā janmādi-līlayā krameṇa mathurāṁ gokulaṁ punar mathurāṁ dvārakāṁ ca tyaktvā vaikuṅṭham ārūḍhavaṁ iti |

atredam ucyate -- yo dvārakādaṁ nityaṁ viharati sa śrī-kṛṣṇākhyāḥ svayaṁ bhagavān parātparaḥ brahmādiṣv aprakāṭa eva prāyaśaḥ | yas tu kṣīrodādi-līlā-dhāmā nārāyaṇādi-nāmā puruṣaḥ sa eva viṣṇu-rūpaḥ sāksād vā nijāmsena vā teṣu prakāṭaḥ san brahmāṇḍa-pālanādi-kartety uktam eva | tatra brahmāṇḍādhikāriṇo brahmādayo'pi brahmāṇḍa-kāryaṁ tasmā eva nivedayitum arhanti | tatas tadāpi tasmā eva pṛthivī-bhārāvatarāya niveditavantaḥ | anantaram so'pi puruṣas tān prati keśa-darśanena [sa yāvad urvyāṁ bharam īsvareśvaraḥ](#) [BhP 10.1.22] ity ādi-vākyena ca svayaṁ bhagavata evāvatāra-samayo'yam iti sūcayitvā svayaṁ apy avatitīrṣāṁ cakāra | sā cāvatiīrṣā pūrva-yuktyā prakāṭibhavati svayaṁ bhagavati praveśāyaiva | tadedam vaikuṅṭhādy-ārohaṇam api tat-tad-āmsenaiva | svayaṁ tu tatra tatraiva punar nigūḍham līlayate | atrodāhṛtaṁ [tantra-bhāgavatā](#)di-vākyāṁ [vārāhādi](#)-vākyāṁ cānusandheyam | udāhariṣyate ca [nityaṁ sannihitas tatra bhagavān madhusūdanaḥ](#) [BhP 11.31.24] ity ādikam | eṣa cābhisandhir na sarvair evāvabudhyateti |

yatha sva-sva-dṛṣṭam eva munibhis tādṛg varṇyate | yathā [samudra-tīra-stha-dṛṣṭyaiva adbhuto vā eṣa prātar udety apaḥ sāyaṁ praviśati](#) iti [śrutih](#) | pravartate na tu vastuta iti prāñcaḥ | yadi tatra sumeru-parikramādi-vākyenānyathā gatiḥ kriyate tadātrāpi svayaṁ bhagavattā-nitya-vihāritādi-pratipādaka-vākyena katham nāma na kriyatām | tathā mathurādi-parityāgādy-uktir avatāre prāpañcika-jana-prakāṭa-līlāpekṣayaiva | tad-aprakāṭā tu līlā nityam eva vidyate eva | tasmān nityatvena janmādimayatvena ca līlā-pratipādakānāṁ vākyānāṁ samanvaya-svārasyaād idaṁ labhyate | yathā ya eva śrī-kṛṣṇas tatra tatra nityam aprakāṭo viharati sa eva svayaṁ janmādi-līlayā prakāṭo bhavati | tatra nārāyaṇādayo'pi praviśantīti sarvaṁ śāntam |

tad evaṁ tatra śrī-kṛṣṇa-līlā dvividhā aprakāṭa-rūpā prakāṭa-rūpā ca | prāpañcika-lokāprakāṭatvāt tat-prakāṭatvāc ca | tatrāprakāṭā –

(page 79)

[yatrāsau samsthitāḥ kṛṣṇas tribhiḥ śaktyā samāhitaḥ |](#)
[rāmāniruddha-pradyumnai rukmiṇyā sahito vibhuḥ || \[GTU 2.36\] iti |](#)

mathurā-tattva-pratipādaka-śrī-gopāla-tāpany-ādau – cintāmaṇi-prakara-sadmasu-
kalpa-vṛkṣa [BhP 5.40] ity ādi vṛndāvana-tattva-pratipādaka-brahma-saṁhitādau ca
prakṛta-līlātaḥ kiñcid vilakṣaṇatvena dṛṣṭā, prāpañcika-lokaiḥ tad-vastubhiḥ cāmiśrā,
kālavad-ādi-madhyāvasāna-pariccheda-rahita-sva-pravāhā, yādavendratva-vraja-
yuvarājatvādy-ucitāharahar-mahā-sabhopaveśa-gocāraṇa-vinodādi-lakṣaṇā | prakṛta-
rūpā tu śrī-vigrahavat kālādibhir aparicchedyaiḥ satī bhagavad-icchātmaka-svarūpa-
śaktyaiḥ labdhārambha-samāpanā prāpañcika-prāpañcika-loka-vastu-saṁvalitā tādīya-
janmādi-lakṣaṇā |

tatrāprakṛtā dvividhā | mantropāsanaṁ mayī svārasikī ca | prathamā yathā tat-tad-
ekatara-sthānādi-niyata-sthitikā tat-tan-mantra-dhyāna-mayī | yathā bṛhad-dhyāna-
ratnābhiṣekādi-prastāvaḥ **krama-dīpikāyām** | yathā vā --

atha dhyānaṁ pravakṣyāmi sarva-pāpa-praṇāśanam |
pītāmbara-dharaṁ kṛṣṇaṁ puṇḍarīka-nibheṣaṇam || ity ādi **gautamīya-tantre** |

yathā vā –

veṅuṁ kvaṇantam aravinda-dalāyatākṣam-
barhāvataṁsam asitāmbuda-sundarāṅgam |
kandarpa-koṭi-kamaṇīya-viśeṣa-śobhaṁ
govindam ādi-puruṣaṁ tam ahaṁ bhajāmi ||

ālola-candraka-lasad-vanamālya-vamśi-
ratnāṅgadam praṇaya-keli-kalā-vilāsam |
śyāmaṁ tri-bhaṅga-lalitāṁ niyata-prakāśaṁ
govindam ādi-puruṣaṁ tam ahaṁ bhajāmi || iti **brahma-saṁhitāyām** [5.39-40] |

homas tu pūrvavat kāryo govinda-prītaye tataḥ ity-ādy-anantaram –

govindam manasā dhyāyet gavāṁ madhye sthitam śubham |
barhāpīḍaka-saṁyuktam veṅu-vādāna-tat-param ||
gopī-janaīḥ parivṛtam vanya-puṣpāvataṁsakam || iti **bodhāyana-karma-vipāka-
prāyaścitta-smṛtau** |

tad u hovāca hairaṅyo gopa-veśam abhrābham taruṇam kalpa-drumāśritam | tadiha
ślokā bhavanti --

sat-puṇḍarīka-nayanam meghābham vaidyutāmbaram |
dvi-bhujam mauna-mudrāḍhyam vanamālinamīśvaram ||
gopa-gopī-gavāvitam sura-druma-talāśritam |
divyālaṅkaraṇopetaṁ rakta-paṅkaja-madhyagam ||
kālindī-jala-kallola-saṅgi-māruta-sevitam |
cintayamś cetasā kṛṣṇam mukto bhavati saṁsrteḥ ||

iti [śrī-gopāla-tāpanyām](#) [1.11-15] – [govindam gokulānandaṁ sac-cid-ānanda-vigrahaṁ](#) [GTU 1.37] ity ādi ca |

yā tu tat-tat-kāmanātmaka-prayoga-mayī pūtanā-vadhādi-rūpā [yad-yad-dhiyā ta urugāya vibhāvayanti tat-tad-vapuḥ prañayase sad-anugrahāya](#) [BhP 3.9.11] ity uktānusāreṇādyāpi sādḥaka-hṛdi kadācit sāmpratīva sphurati sā khalu mantropāsanāmayīve'pi svārasikyām eva paryavasyati atītatvena sarvatra nirdiṣṭatvāt |

atha svārasikī ca yathodāhṛtam eva [skānde](#) --

[vatsair vatsatārībhiś ca sadā krīḍati mādḥavaḥ |](#)
[vṛndāvanāntaragataḥ sa-rāmo bālakaiḥ saha ||](#) ity ādi |

tatra ca-kārāt śrī-gopendrādayo gr̥hyante | rāma- ([page 80](#)) -śabdena rohiṇy api | tathā tenaiva krīḍatīty ādinā vrajāgamana-śayanādi-līlāpi | krīḍā-śabdasya viharārthatvād viharasya nānā-sthānānusāraṇa-rūpatvād eka-sthāna-niṣṭhāyā mantropāsanāmayyā bhidyate'sau | yathāvasara-vividha-svecchāmayī svārasikī | evaṁ [brahma-saṁhitāyām](#) -

[cintāmaṇi-prakara-sadmasu kalpa-vṛkṣa-](#)
[lakṣāvṛteṣu surabhir abhipālayantam](#)
[lakṣmī-sahasra-śata-sambhrama-sevyamānaṁ](#)
[govindam ādi-puruṣaṁ tam ahaṁ bhajāmi ||](#) [BrahmaS 5.28] iti |

atra [kathā gānaṁ nātyaṁ gamanam api vaiśī](#) [BrahmaS 5.52] ity atrānusandheyam | tatra nānā-līlā-pravāha-rūpatayā svārasikī gaṅgeva | ekaika-līlātmatayā mantropāsanāmayī tu labdha-tat-sambhava-hrada-śreṇir iva jñeyā | kim ca mantropāsanāmayyām api vraja-rājādi-sambandhaḥ śrūyate kim uta svārasikyām iti na kutrāpi tad-rahitatā kalpanīyā | tad etat sarvaṁ mūla-pramāṇe'pi dr̥ṣyate | tatra prakāṣa-rūpā vispaṣṭaiva |

athāprakāṣyām mantropāsanā-mayīm āha --

[mām keśavo gadayā prātar avyād](#)
[govinda āsaṅgavam ātta-veṇuḥ |](#) [BhP 6.8.2] iti |

ātta-veṇur iti viśeṣeṇa govindaḥ śrī-vṛndāvana-mathurā-prasiddha-mahā-yoga-pīṭhayos tan-nāmaiva sahitaḥ prasiddhau | tau ca tatra tatra prāpañcika-loka-dr̥ṣṭyām śrīmat-pratimākāreṇābhātaḥ svajana-dr̥ṣṭyām sāksād-rūpa-vṛnda-prakaraṇa eva etau paṭhitau | tataś ca nārāyaṇa-varmākhyā-mantropāsyā-devatātvena (śrī-gopāla-tāpanyādi-prasiddha-svatantra-mantrāntaropāsyā-devatātvena) ca mantropāsanā-mayyām idam udāhṛtam ||

[154]

vaksyamāṇa-bhagavad-abhiprāyānusāreṇa spaṣṭārthatvena ca vastutaḥ svārasikīm āha
–

mā khidyataṁ mahā-bhāgau drakṣyathaḥ kṛṣṇam antike |
antar hṛdi sa bhūtānām āste jyotir iva idhasi || [BhP 10.46.36]

he mahā-bhāgau śrī-vrajeśvarau mā khidyataṁ yataḥ śrī-kṛṣṇam drakṣyathaḥ | katham
yataḥ so'ntika evāste | tasyāntika-sthiter avyabhicāre drṣṭāntaḥ | bhūtānām antar-hṛdi
paramātma-lakṣaṇam jyotir iva edhasi cāgni-lakṣaṇam jyotir iveti | tatra nirantaras tat-
sphūrtir eva bhavatām pramāṇam iti bhāvaḥ | arthāntare tūttarārdhasya
hetuvāspaṣṭatvāt paramātma-rūpeṇāntarhṛdi-sthitasyāpi darśanānīyamāt |

|| 10.46 || uddhavaḥ śrī-vrajeśvarīm || 154 ||

[155]

evam śrī-bhagavān uvāca – bhavatīnām viyogaḥ sa sarvātmanā kvacit || [BhP
10.47.29]

ye mayā saha bhavatīnām yo'yaṁ viyogaḥ sa sarvātmanā sarveṇāpi prakāśena na
vidyate | kim tarhy ekena prakāṣa-līlāyām virājamānena prakāśena viyogaḥ | aprakāṣa-
līlāyām tv anyena (page 81) prakāśena saṁyoga evety arthaḥ | atraitad uktaṁ bhavati
na cāntar na bahir yasya ity ādi dāmodara-līlā-praghaṭṭaka-drṣṭyā mṛd-bhakṣaṇa-
līlādau śrī-vrajeśvary-ādīnām tathānubhūtyā ca śrī-vigrahasya madhyamatva eva
vibhutvaṁ drṣyate | tac ca paraspara-virodhi-dharma-dvayam ekatrācintya-vibhutva-
śaktimati tasmīn āsambhavaṁ śrutes tu śabda-mūlatvād ity etan nyāyena ity evam
bhagavat-sandarbhē praghaṭṭakena vivṛtam asti |

tad evam vibhutve sati yugapad aneka-sthānādy-adhiṣṭhānārtham rūpāntara-sṛṣṭiḥ
piṣṭa-peṣitā | kintu yugapan-madhyamatva-vibhutva-prakāśikayā tathāivācintya-śaktyā
tad-icchānusāreṇaika eva śrī-vigraho'nekadhā prakāśate | bimba iva svacchopādhibhiḥ
| kintu atropādhi-mātra-jīvanatvena sāksāt sparsādy-abhāvena vaiparītyodaya-
niyamena bimbasya paricchinnatvena ca pratibimbatvam | atra tu svābhāvaika-śakti-
sphuritatvena sāksāt-sparsādi-bhāvena yatheccham udayena śrī-vigrahasya vibhutvena
ca bimbatvam eveti viśeṣaḥ | evam eva sarveṣām api prakāśānām pūrṇatvam āha śrutiḥ
–

pūrṇam adaḥ pūrṇam idaṁ pūrṇāt pūrṇam udacyate |
pūrṇasya pūrṇam ādāya pūrṇam evāvaśisyate || [BAU 6.5.4] iti |

tatra ca teṣām prakāśānām tathāivācintya-śaktyā pṛthak pṛthag eva kriyādīni bhavanti |
ataeva yugapad āvirbhūtānām prakāśa-bhedāvalambinīnām nimeṣonmeṣaṇādi-
kriyānām avirodhaḥ | ateva vibhor api paraspara-viruddha-kriyā-gaṇāśrayasyāpi tat-

tat-kriyā-kartṛtvam yathārtham eva | tad-yathārthatve bahuśaḥ śrī-bhāgavatādi-
varṇitam viduśām tu tad-udbhavam sukham nopapadyata iti tad-anyathānupapattis
cātra pramāṇam | ittham evābhipretya śrī-nāradena [citraṁ bataitad ekena vapuṣā
yugapat pṛthak](#) [BhP 10.69.1] ity ādau vapuṣā ekatve'pi pṛthak-prakāśatvam teṣu
prakāśeṣu pṛthak pṛthak kriyādhiṣṭhānāditvam tādrśa-śaktis tv anyatra muni-janādau
na sambhavadīti svayaṁ citratvam cōktam | eṣa eva prakāśaḥ kvacid ātma-
śabdenocyate kvacid rūpādi-śabdena ca | yathā tatraiva [na hi sarvātmanā kvacid](#) iti,
anyatra [kṛtvā tāvantam ātmānam](#) [BhP 10.33.19] iti, [tāvad-rūpa-dharo'vyayaḥ](#) [BhP
10.59.42] iti, [kṛṣṇeneccā-śarīriṇā](#) [BhP 10.30.40] iti ca |

tatra nānā-kriyādy-adhiṣṭhānatvād eva līlā-rasa-poṣāya teṣu prakāśeṣv abhimāna-
bhedaṁ parasparam ananusandhānam ca prāyaḥ svecchayorīkarotīty api gamyate |
evam tac-chaktimayatvāt tat-parikareṣv api jñeyam | tatra teṣv api prakāśa-bhedaḥ,
yathā kanyāśoḍaśa-sahasra-vivāhe śrī-devaky-ādiṣu | uktam hi ṭikā-kṛdbhiḥ – [anena
devakyādi-bandhu-jana-samāgamo'pi prati-gṛham yaugapadyena sūcita](#) iti | teṣu śrī-
kṛṣṇe ca prakāśa-bhedād abhimāna-kriyā-bhedo yathā śrī-nārada-dṛṣṭa-yogamāyā-
vaibhave tatra hy ekatra --

[dīvyantam akṣais tatrāpi priyayā coddhavana ca |
pūjitaḥ parayā bhaktyā pratyutthānāsanādibhiḥ ||](#) [BhP 10.69.20] iti |

mantrayantam ca kasminścin mantribhiś coddhavādibhiḥ | [BhP 10.69.27] tatrānyatra
iti bhāva-bhedād abhimāna-bhedo lakṣyate | ayam eva tad-avastho'ham atrāsmīti |
evam ṣoḍaśa-sahasra-vivāhe kutracit śrī-kṛṣṇa-samakṣam māṅgalikam karma kurvatyā
devakyās tad-darśana-sukham bhavati | tat-parokṣam tu tad-darśanotkanṭheti | tathā
yoga-māyā-vaibhava-darśana eva kvacid [\(page 82\)](#) uddhavana samyogaḥ kvacid viyoga
iti vicitratā |

tad evam tatra prakāśa-bhede sati tad-bhāvenābhimāna-kriyā-bhede ca sthite tadānīm
vṛndāvana-prakāśa-viśeṣe sthitena śrī-kṛṣṇasyāprakāṣa-prakāśena tāsām aprakāṣa-
prakāśātmikānām samyogas tat-prakāśa-viśeṣe prak-sthitena samprati mathurām
gatena tat-prakāṣa-prakāśenaiva svikṛtena sthāna-traye'pi saparikara-śrī-kṛṣṇa-
nityāvasthāyitā-vākyam anupahataṁ syāt | prakāṣa-līlāyām anyatra sa-parikarasya
tasya kadācid gamane'pi prakāśāntareṇāvasthānād iti | tasmāt sādḥuktaṁ [bhavatīnām
viyogo me](#) [BhP 10.47.29] ity ādi |

seyam ca nitya-samyogitā parama-rahasyeti brahma-jñāna-sādṛśya-bhaṅgyā
samācchādyavopadiṣṭā | dṛśyate cānyatrāpi rahasyopadeśe'rthāntara-samācchannoktiḥ
| yathā mahābhārate jatu-gṛhe gacchataḥ pāṇḍavān prati vidurasya | yathā vā ṣaṣṭhe
haryāśvādīn prati śrī-nāradasya |

tad evam punar api tathavopadiṣati --

yathā bhūtāni bhūteṣu kham vāyv-agnir jalam mahī |
tathāham ca manaḥ-prāṇa- bhūtendriya-guṇāśrayaḥ || [BhP 10.47.29]

yathā khādīni kāraṇa-rūpāni bhūtāni vāyv-ādiṣu sva-sva-kārya-rūpeṣu bhūteṣv
avasthitāni, tatrākāśasya sthītir vāyau vāyor agnāv ity ādi | tathā bhavatiṣv aham bahir-
anupalabhyamāno'pi nityam tiṣṭhāmy evety arthaḥ | kathambhūto'ham ? bhavatīnām
mad-eka-jīvātūnām mana-ādy-āśrayaḥ | anyathā nimeṣam api mad-viyogena tāny api
na tiṣṭheyur iti bhāvaḥ |

yad vā, kim-rūpas tiṣṭhasīty ākāṅkṣāyām āha, bhavatīnām mana-ādy-āśraya-bhūto yo
dvibhuja-śyāmasundara-veṇu-vinodi-rūpas tad-rūpa eveti |

[157]

nanv ittham prakāśa-vaicitrī katham syāt yayā viraha-samyogayor yugapad eva sthītir
ity āśaṅkyāha –

ātmany evātmanātmānam sṛje hanmy anupālaye |
ātma-māyānubhāvena bhūtendriya-guṇātmanā || [BhP 10.47.30]

ātmani ananta-prakāśa-maye śrī-vigraha-lakṣaṇe svasmin ātmanā svayam ātmānam
prakāśa-viśeṣam sṛje abhivyañjayāmi | kena ? nimitta-bhūtena ātmā-māyānubhāvena
acintyāyāḥ svarūpa-śakteḥ prabhāvena | svarūpa-bhūtayā nitya-śaktyā māyākhyayā
yuta iti madhva-bhāṣya-dhṛta-caturveda-śikhātaḥ | kīdrśena ? bhūtendriya-guṇātmanā
bhūtāni paramārtha-satyāni yāni mamendriyāni ye ca guṇā rūpa-rasādayas teṣām
ātmanā prakāśakenety arthaḥ | buddhīndriyetyi pāṭhe ātmanety asya viśeṣaṇam |
buddhayo'ntaḥ-karaṇāni, indriyāni bahiḥ-karaṇāni, guṇā rūpādayaḥ, tāni sarvāṇy api
ātmā svarūpaṁ yatra, teneti |

tad evam āvirbhūya anu paścāt kadāpi hanmi, tato'nyatra gacchāmi | han himsā-
gatayoḥ | kadāpy anu paścāt punaḥ pālaye svayam āgatya pālayāmi nija-viraha-dūnān
iti śeṣaḥ | etat-kāraṇam tu yat tv aham bhavatīnām vai [BhP 10.47.34] ity ādau
vakṣyate | hanter arthāntare trayāṇām eka-karma-kartṛtve'pi tam ātmānam prakāśam
kadācit tirodhāpayāmi | tasmāt tam prakāśam ākṛṣya prakāśa-vaividhyam ekīkaromīty
arthaḥ |

evam eva daśama-saptatimamādhyāye svāmibhir api vyākhyātam – evam sarva-
gṛhebhyaḥ pṛthak pṛthak nirgatyānantaram eka eva sudharmām prāviśat [10.70.17] iti
| yathā ca mādava-bhāṣya-dhṛta-(page 83) –svāmi(?) -vacanam –

sa devo bahudhā nirguṇaḥ puruṣottamaḥ |
ekībhūyaḥ punaḥ śete nirdoṣo harir ādikṛt || iti |

śrutīś ca śaṅkara-bhāṣya-dhṛtā – sa ekadhā bhavati, dvidhā bhavati ity ādyā | tad-
anantaram punar api tam ātmānam pālaye punar abhivyañjya nija-śreṣṭha-janaiḥ saha

krīdayā sambhūtānandaṁ karomīty arthaḥ | evaṁ hantir aślilo'pi sva-viyogi-jana-
viṣaya-kāruṇya-kṛta-bhāvāntareṇa svayam eva prayukta iti na doṣa āsaṅkyāḥ –
[chindyām sva-bāhum api vaḥ pratikūla-vṛttim](#) [BhP 3.16.6] itivat |

[158]

nanu prakāṣam eva mathurāyām vikrīdasi tarhy atrāpy adhunā virkīdasīty atrāsmākaṁ
sambhāvanā kathāṁ jāyatām ity āsaṅkyā tāsām evānubhavaṁ pramāṇayati –

[ātmā jñāna-mayaḥ śuddho vyatirikto 'guṇānvayaḥ |](#)
[susupti-svapna-jāgradbhir māyā-vṛttibhir iyate](#) || [BhP 10.47.31]

yad vā āstām tāvad aprakāṣa-līlāyām mad-viyogābhāva-vārtā | prakāṣa-līlāyām api
tayānusandhīyatām ity āha ātmā jñāna-maya ity ādi | arthaś cāyam – ātma-śabdo'sminn
asmac-chabda-paraḥ | tataś ca ātmāhaṁ śrī-kṛṣṇa-lakṣaṇo bhavatīnām susupty-ādi-
lakṣaṇābhir mano-vṛttibhir iyate anubhūyata eva | kīdṛśaḥ ? jñāna-mayo nānā-vidyā-
vidagdhaḥ | śuddho doṣa-rahitaḥ | vigato'tirikto yasmād iti vā viśeṣeṇātirikta iti vā
vyatiriktaḥ sarvottamo guṇānvayaḥ sarva-guṇa-śālī |

ataeva sa ca sphūrṭi-rūpo'yam anubhavaḥ kadācit sāṅskāra-dvārāpi kalpyate iti cira-
kāla-virahe'pi tāsām sandhukṣaṇa-kāraṇaṁ jñeyam | atra susupte'pi tat-sphūrṭi-
nirdeśaḥ sarvadaiva sphurāmīti-mātra-tātparyakaḥ | yad vā tatra tāsām svapna-jāgrator
ananya-vṛttitvaṁ siddham eva | vṛtṭy-antarāsambhavāt tu śrī-kṛṣṇa-samādhi-lakṣaṇe
susupte'pi tasminn eva svapna-jāgrad-gatānām vṛtṭi-vaicitrīṇām tad-anubhāvitā-
mātrāvaśeṣatayā praveśo bhavati | tad uttara-kāle prakṛtaiḥ sukham aham asvāpsam
itivat tābhiḥ sa iti evānusandhīyate iti tathoktam |

tathā hi [gāruḍe](#) –
[jāgrat-svapna-susuptiṣu yogasthasya ca yoginaḥ |](#)
[yā kācin manaso vṛtṭiḥ sa bhavaty acyutāśrayaḥ](#) || iti |

[159]

nanu tathāpy asmākaṁ viraha eva sarvopamardakaḥ sphurati | kim kurma ity āsaṅkyā,
hanta yadi mad-viyogitābhīmāni-mano-vṛttim kathāṁ api roddhum śaknutha tadā
svata eva nitya-saṁyogitvam uddeśyatīty evam upadeśena vaktum yoga-śāstra-
prakriyām āha dvābhyām –

[yenendriyārthān dhyāyeta mṛṣā svapna-vad utthitaḥ |](#)
[tan nirundhyād indriyāni vinidraḥ pratyapadyata](#) || [BhP 10.47.32]

utthitaḥ pumān yathā mithyābhūtam eva svapnaṁ dhyāyati evaṁ bādhitān api
indriyārthān śabdādīn yena manasā dhyāyeta cintayet, dhyāyamś ca yenedriyāni
pratyapadyata prāpa, tan mano vinidro'nalasaḥ san nirundhyān niyacched iti | yadyapi
svapnādivat tad-virahas tāsu nājñānādhyastāḥ, prakāṣa-līlāyām tasyāprāptes tāsām

evānubhava-siddhatvāt tathāpy aprakaṭa-lilāyām nitya-saṁyogam anusandhāpayitum
tasya tādr̥ṣatvenaivopadeśo bhagavatā yogya iti tathoktam | ekāmśe'pi saṁyoge viyogo
nāsty eveti vā |

[160]

taṁ mano-nirodham eva stauti –

etad-antaḥ samāmnāyo yogaḥ sāṅkhyam manīṣiṇām |
tyāgas tapo damaḥ satyam samudrāntā ivāpagāḥ || [BhP 10.47.33] (page 84)

eṣa mano-nirodho'ntaḥ samāptiḥ phalam yasya saḥ | samāmnāyo vedaḥ | sa tatra
paryavasyatīty arthaḥ | mārga-bhede'py ekatra prayavasāne dr̥ṣtāntaḥ | samudrāntā
āpagatā nadya iva iti | yasmāt sarvair eva vedādividbhiḥ praśasyate mano-nirodhas
tasmād yūyam api mad-viyogābhimāni-mano-vṛttiṁ niyacchatheti pada-dvayena
dhvanitam |

[161]

nanu, aho yadi tad-virahēṇa vayam atiduhkhitā ity ataḥ kṛpālu-citta eva tvam
asmabhyam nija-prāpti-sādhanam upadiśasi | tarhi svayam kim u prakāṭam eva nāyāsi,
tasmāt kaitavam evedaṁ tava kṛpālutvam ity āsaṅkyāha –

yat tv aham bhavatīnām vai dūre varte priyo dr̥śām |
manasaḥ sannikarṣārtham mad-anudhyāna-kāmyā || [BhP 10.47.34]

sāmprataṁ bhavatīnām dr̥śām priyo'py aham yad dūre varte, tad-bhavatīnām mad-
anudhyānecchayā yo manasaḥ sannikarṣas tad-artham mama bhavan-nikaṭa-shtitau
mad-artham bhavatīnām dr̥śye vāveśaḥ syād, bhavad-dūre tu manasy eveti tatra mama
sannikarṣaḥ syād ity etad-arthaḥ |

[162]

tad eva nidarśayati --

yathā dūra-care preṣṭhe mana āviśya vartate |
strīṇām ca na tathā cetaḥ sannikṛṣṭe 'kṣi-gocare || [BhP 10.47.35]

ca-kārāt strīṣu preṣṭhasya ca |

[163]

manaḥ-sannikarṣe kim syāt śrīghram eva labdho bhavṣyāmīti jñāyatām ity āha --

mayy āveśya manaḥ kṛtsnam vimuktāśeṣa-vṛtti yat |

anusmarantyo mām nityam acirān mām upaiṣyatha || [BhP 10.47.36]

vimuktā aśeṣā viraha-tat-kāraṇa-bhāvanā-rūpā vṛttayo yena tan-mano mayi kṛṣṇa-rūpe
āveśya mām kṛṣṇa-rūpam evānusmarantyo mām kṛṣṇa-rūpam evācirād eva samīpa
evaiṣyatha, ananya-vedyatayā prāpsyatha |

[164]

tarhi katham prakāṣam nāgacchasi tatrāha – tasya jhaṭiti prāpter vṛndāvana eva
līlāntara-nityāstitāyāś ca pratīty-artham nidarśanam apy āha --

yā mayā krīḍatā rātryām vane 'smin vraja āsthitāḥ |
alabdha-rāsāḥ kalyāṇyo māpur mad-vīrya-cintayā || [BhP 10.47.37]

tad bahir-vighna-vañcanārtham ity arthaḥ | tā hi tad-rātri-prakāṣa-rāsa-mātram
alabdhavatyop'py asmin vṛndāvana eva sarva-vighnāsprṣṭāḥ prakāṣa-vicitra-krīḍā-
nidhānam mām āpur eveti | tathā ca vāsana-bhāṣya-dhṛtam **mārkaṇḍeya**-vacanam –

tadānīm eva tam prāptāḥ śrīmantam bhakta-vatsalam |
dhyānataḥ paramānandam kṛṣṇam gopāla-nāyikāḥ || iti |

tatrāpi he kalyāṇyaḥ sarva-vighna-rahitāḥ | arthāntare sa-śarīrā eva ca | [Vr. adds: sa-
śarīrā iti tat-tad-deha-tyāgena bhavatinām mat-prāptir na syāt, kintv anenaiva dehena mat-prāptiḥ syād
iti bhāvaḥ | [end. Vr. addition]

tāsām śarīra-parityāgādikaṁ tu māyikam eveti bhāvaḥ | tasmāt tāsām vraje
prakāṣyenanupalambhāt tathā **mayi bhaktir hi bhūtānām** [BhP 10.82.44] ity ādi
vakṣyamānānusāreṇa mārkaṇḍeya-vacanānusāreṇa ca tadīyābhīpsita-rūpa-vilāsasyaiva
mama prāpteḥ siddhatvāc ca vidyata eva prakāṣyā asyā līlāyā pṛthak tasminn anyā
līlā, tasyām ca mameva yuṣmākam api sthitiḥ adhyavasīyatām | yām eva līlām madīya-
vrajāgamanāsakṛt-pratijñānusāreṇa (**page 85**) śīghram eva yadu-puryāḥ sakāśād-
bhavat-prema-yantritayā samāgatīyāham (sarva-samañjasatayā bhavatinām tat-tad-
vighna-nivāraṇa-pūrvakam) sarvebhya eva vraja-vāsibhyaḥ santatam darśayīṣyāmīti
bhāvaḥ | asminn iti nirdeśāt tadānīm api svasya vṛndāvana-sthatvam sūcayati |
prakaraṇe'sminn idam uktaṁ bhavati | na hy atra tāsām adhyātma-vidyā śreyaskarī
bhavati |

tasmān mad-bhakti-yuktasya yogino vai mad-ātmanah |
na jñānam na ca vairāgyam prāyaḥ śreyo bhaved iha || [BhP 11.20.31]

iti śrī-bhagavatā | jñāne prayāsam udapāsyā namanta eva jīvanti [BhP 10.14.3] iti
brahmaṇā ca sādharmaṇa-bhaktānām apy anupādeyatvenoktatvāt | na ca tac-chravaṇena
tāsām viraha-jvālā śāmyati | tam śyāmanam manoharam vinā sādharmaṇa-bhaktānām api
svargāpavarga-narakeṣv api tulyārtha-darśinah [BhP 6.17.18] ity ukta-diśā,
nātyantikam vigaṇayanty api te prasādam [BhP 3.15.48] ity-ādy-ukta-diśā vā heya-

rūpatvenaivānubhavāt | tāsām tu sva-rasasya parama-virodhy eva tat | pūrvam ca śrūyatām priya-sandeśo bhavatīnām sukhāvahaḥ [BhP 10.47y.28] ity evoktam |

ata uktam tāsām evābhiprāya-kathane śrī-svāmibhir api – nanu kim anyānivāsmān ātma-vidyayā lobhayasi ? vyaṁ tu sarva-sundara-sarvālaṅkaraṇena tvayā virahaṁ naiva sahāmahe [Bhāvārtha-dīpikā to 10.47.34] iti | tasmād vidurasyeva kūṭoktir iyam ity ukta evārthī bhavaty antaraṅgaḥ | sa ca yudhiṣṭhirasyeva tāsām eva gamya iti |

|| 10.47 || śrī-bhagavān śrī-vraja-devīḥ || 155-164 ||

[165]

pūrva-vyākhyānusāreṇaivāha –

evam priyatamādiṣṭam ākarṇya vraja-yoṣitaḥ |
tā ūcur uddhavam prītās tat-sandēśāgata-smṛtiḥ || [BhP 10.47.38]

tat-sandēśenāgatā smṛtir nitya-samyogānusandhāna-rūpā yāsām tādrśyaḥ | ataeva prītāḥ | itaḥ param kadācit prakāṣa-līlānubhave sati tāsām santoṣaḥ prakāṣa-līlā-darśanatas tu viraha eveti bhāva-dvaitam lakṣyate |

[166]

tac ca santoṣam āha –

tatas tāḥ kṛṣṇa-sandēśair vyapeta-viraha-jvarāḥ |
uddhavam pūjayām cakrur jñātvātmānam adhokṣajam || [BhP 10.47.53]

tathā tena sandiṣṭam tathāivātmānam anubhūyādhokṣajam cānubhūyety arthaḥ |

|| 10.47 || śrī-śukaḥ || 165-166 ||

[167]

sva-virahaṁ vyañjayanti --

apy eṣyatiha dāsārhas taptāḥ sva-kṛtayā śucā |
sañjīvayan nu no gātrair yathendro vanam ambudaiḥ || [BhP 10.47.44]

sva-nimittena śokena taptāḥ no'smān gātraiḥ kara-sparśādibhiḥ sañjīvayan kim nu ihaiṣyatīti ||

|| 10.47 || śrī-vraja-devya uddhavam || 167 ||

[168]

evam tathā śrīmad-uddhava-dvāropadiṣṭam tathā kurukṣetre sāksād api svayam upadiṣṭam | (page 86)

[Vr. adds:] kurukṣetra-yātrāyām api --
api smaratha naḥ sakhyaḥ svānām artha-cikīrṣayā |
gatāmś cirāyitān chatru- pakṣa-ksapaṇa-cetasah || [BhP 10.82.41]
ity anena svāgamana-vilambe kāraṇam vijñāpya punaś ca | [Vr. ends.]

mayi bhaktir hi bhūtānām amṛtatvāya kalpate |
diṣṭyā yad āsīn mat-sneho bhavatīnām mad-āpanaḥ || [BhP 10.82.44]

ity atra tādrśīnām sāksād eva tat-prāptiḥ phalam nānyeṣām ivāmṛtatva-mātram ity etat tāsām āsvāsana-rūpa-bhagavad-vacanānantaram | nanu tvaṁ dvārakāyām eva sadā krīḍasi vyaṁ tu vṛndāvana-vāsinyaḥ katham prāpsyāma ity āśānkya yuṣmābhir nitya-samyukta evāham asmīti tathāvidham ātmānam upadiṣati dvābhyām –

[Vr. reads instead of the above paragraph: ity anena tāsām sva-prāptim avāsyambhāvinīm procya tatrāpi tāsām kāla-vilambākṣamatvaṁ vilokya jhaṭīti sāntvanārtham uddhava-dvārā prahita-cara-sandeśavad eva svena nitya-samyogam upadiṣati – End Vr. reading.]

ahaṁ hi sarva-bhūtānām ādir anto 'ntaram bahiḥ |
bhautikānām yathā kham vār bhūr vāyur jyotir aṅganāḥ ||
evam hy etāni bhūtāni bhūteṣv ātmātmanā tataḥ |
ubhayaṁ mayy atha pare paśyatābhātam akṣare || [BhP 10.82.45-46]

yathāham ahaṅkāro bhūtādiḥ sarveṣām bhūtānām khādīnām ādyantādi-rūpaḥ |
ahaṅkārantargatāny eva khādīnīty arthaḥ | yathā ca khādīni bhūtāni bhautikānām
śarāva-saindhavādīnām ādy-antādi-rūpaṇi, khādīnām antargatāny eva tānīty arthaḥ |
evam etāni prakāṣa-līlāyām anubhūyamānāni yuṣmākaṁ mamatāspadāni bhūtāni
paramārtha-satya-vastūni śrī-vṛndāvanādīni bhūteṣv aprakāṣa-līlā-gateṣu paramārtha-
satya-vastuṣu teṣu vartante | yuṣmākaṁ prakāṣa-līlābhīmāny-ahantāspadam ātmā
cāprakāṣa-līlābhīmāny ahantāspadenātmanā tato vyāptaḥ | evam idantāhantāspadam
yad ubhayaṁ tac ca punaḥ pare prakāṣam atra dṛśyamāne'pi tasyām vṛndāṭavyām
viharamāṇe'kṣare nityam eva yuṣmat-saṅgini mayy āśraya-rūpe ābhātam virājamānām
paśyateti | tasmāt prakāṣa-bhedād eva tat-tad-vastv-ādi-bheda-vyapadeśo viraha-
samyoga-vyavasthā cetīdam atrāpi vyaktam |

[169]

śrī-bhagavac-chikṣānurūpam eva śrī-ṛṣir uvāca --

adhyātma-sikṣayā gopya evam kṛṣṇena śikṣitāḥ |
tad-anusmaraṇa-dhvasta-jīva-kośās tam adhyagan || [BhP 10.82.47]

adhyātma-sikṣayā tad-upadeśena ātmānam śrī-kṛṣṇam adhikṛtya yā śikṣā tayā vā |
tathāvidham yad upadiṣṭam tad-anusmaraṇena nitya-siddhāprakāṣa-līlāyāḥ punar

anusandhānena dhvastas tyakta-prāyo jīva-koṣaḥ prapañcas tatra prākṛtyābhiniveśo
yābhis tāḥ | tam svayam upadiṣṭam nitya-samyukta-rūpaṁ śrī-kṛṣṇam adhyagan
praṇihitavatyah | tatrāpi pūrva-darśita-śruti-purāṇādi-gata-nityatā-vākyam [mayi
bhaktir hi](#) [BhP 10.82.44] iti | phala-bheda-vākyam ca [na jñānam na ca vairāgyam](#)
[BhP 11.20.31] ity ādy-ayuktatā-vyañji-vākyam cānusandhāya parokṣa-vādārtha-
prayuktam arthāntaram na prameyam |

[170]

atha jñāna-rūpaṁ prakṛtārtham asvikurvāṇā nitya-lilā-rūpaṁ rahasyārtham
svikurvāṇā api pūrvavat punaś ca prakṛta-lilābhiniveśena viraha-bhītāḥ parama-
dainyottaram evaṁ prārthayāmāsur ity āha –

[āhuś ca te nalina-nābha padāravindam
yogeśvarair hr̥di vicintyam agādha-bodhaiḥ
saṁsāra-kūpa-patitottaraṇāvalambam
geham juṣām api manasy udiyāt sadā naḥ](#) || [BhP 10.82.48]

āstām tāvad durvidhi-hatānām asmākaṁ tvad-darśana-gandha-vārtāpi | he nalina-
nābha tava padāravindam tvad-upadeśanusāreṇāsmākaṁ manasy udiyāt |

nanu [\(page 87\)](#) kim ivātrāsambhāvyam ? tatrāhuḥ – yogeśvarair eva hr̥di vicintyam na
tv asmābhis tvat-smaraṇārambha eva mūrccā-gāminībhīḥ | tad uktam uddhavam
prati svayam bhagavatā –

[mayi tāḥ preyasām preṣṭhe dūra-sthe gokula-striyaḥ |
smarantyo 'nga vimuhyanti virahautkaṅṭhya-vihvalāḥ](#) || [BhP 10.46.5] iti |

tad evopapādayanti agādha-bodhaiḥ sāksād-darśane'py akṣubhita-buddhibhīḥ | na tv
asmābhir iva tvad-darśaneccayā kṣubhita-buddhibhīḥ | caraṇasyāravindatā-rūpakam
ca tvat-sparśenaiva dāha-sāntir bhavati na tu tathā tvat-smaraṇeti jñāpanāya |

nanu tathā nididhyāsanam eva yogeśvarāṇām saṁsāra-duḥkham iva bhavatīnām
viraha-duḥkham dūrīkṛtya tad-udayam kariṣyatīti āśaṅkyāha saṁsāra-kūpa-patitānām
evottaraṇāvalambam na tv asmākaṁ viraha-sindhu-nimagnānām | tvac-cintanārambhe
duḥkha-vṛddher evānubhūyamānatvād iti bhāvaḥ |

nanv adhunaivāgatya muhur mām sāksād evānubhavata, tatrāha – geham juṣām para-
gṛhiṇīnām asvādhinānām ity arthaḥ | yad vā geham juṣām iti tava saṅgatīś ca tvat-
pūrva-saṅgama-vilāsa-dhāmni tat-tad-asmat-kāma-dughe svābhāvīkāsmat-prīti-nilaye
nija-gehe gokula eva bhavatu, na tu dvārakādāv iti sva-manoratha-viśeṣeṇa tasminn
eva prītimatīnām ity arthaḥ | [yaḥ kaumāra-haraḥ sa eva hi varaḥ](#) ityādivat | tasmād
asmākaṁ manasi bhavac-caraṇa-cintana-sāmarthyābhāvāt svayam
āgamanasyāsāmarthyād anabhirucer vā sāksād eva śrī-vṛndāvana eva yady āgacchasi
tadaiva nistāra iti bhāvaḥ |

[Vr edition adds here:

tam etam eva bhāvaṁ śrī-bhagavān aṅgīcakāra | yathoktam etad-anantaram –
ta evaṁ loka-nāthena pariprṣṭāḥ su-sat-kṛtāḥ |
pratyūcur hr̥ṣṭa-manasas tat-pādeksā-hatāmhasaḥ || [BhP 10.83.2] [end Vr addition]

|| 10.82 || śrī-śukaḥ || 168-170 ||

[171]

tad evaṁ svārasikya-prakaṭa-lilā darśitā | athāprakaṭa-līle dve apy artha-viśeṣeṇāha –

gopīnām tat-patīnām ca sarveṣāṁ eva dehinām |
yo 'ntaś carati so 'dhyakṣaḥ kṛḍaneneha deha-bhāk || [BhP 10.33.35]

antar-antaḥ-sthitam aprakaṭam yathā syāt tathā gopīnām tat-patīnām ca tat-patīm-
manyānām kṛḍana-deha-bhāk san teṣāṁ eva gokula-yuvarājatayā adhyakṣaś ca san
yaś carati kṛḍati sa eva prakāṭa-lilā-gato'pi bhūtvā sarveṣāṁ viśva-vartinām dehinām
api kṛḍana-deha-bhāk san teṣāṁ pālakatvenādhyakṣo'pi san carati | tasmād anādita
eva tābhiḥ kṛḍā-śālitvena svikṛtatvāt tac-chakti-rūpānām tāsāṁ saṅgame vastuta eva
para-dāratā-doṣo'pi nāsti |

tatas teṣāṁ tat-patitvaṁ ca | nāsūyan khalu kṛṣṇāya [BhP 10.33.37] ityādi-
vakṣyamāna-disā, teṣāṁ tāsāṁ ca prātītika-mātraṁ na tu daihikam | tādr̥ṣa-pratīti-
sampādanam ca tāsāṁ utkanṭhāpoṣārtham iti tat-prakaraṇa-siddhāntasya parākāṣṭhā
darśitā ||

|| 10.33 || śrī-śukaḥ || 171 ||

(page 88)

[172]

evaṁ tat-tal-lilā-bhedenaikasyāpi tat-tat-sthānasya prakāśa-bhedaḥ śrī-vigrahavat | tad
uktam – vṛṣṇaḥ paramam padam avabhāti bhūri iti śrutya | tatra tv itara-lilāntaḥ-
pātibhiḥ prāyaśa itara-lilāvakāśa-viśeṣo nopalabhyate | dr̥ṣyate ca prakāṭa-lilāyām apy
asaṅkarībhāvenaiva vicitrāvakāśatvam | yathā dvādaśa-yojana-mātra-pramitāyām eva
dvārakāntaḥ-puryām krośa-dvaya-pramita-gr̥ha-koṭi-prabhṛti-vastūni | yathā svalpe
govardhana-garte tad-asaṅkhyā-gokula-praveśaḥ | yathā brahmaṇā dr̥ṣṭyā
vṛndāvanasya sa-vṛkṣa-tr̥ṇa-pakṣyādy-avakāśatā brahmāṇḍādy-ananta-vastv-avakāśatā
ca | yathā ca śrī-nārada-dr̥ṣṭa-yoga-māyā-vaibhave sama-kālam eva dvārakāyām
prātastya-mādhyāhnika-sāyantana-lilā ity ādi | tad evaṁ vṛndāvanasya tāvat prakāśa-
bheda udāhriyante | tatrāprakaṭa-lilānugato yathā yāmāle rudra-gaurī-saṁvāde –

vīthyām vīthyām nivāso'dhara-madhu-suvacas tatra santānakānām
eke rākendu-koṭy-ātapā-viśada-karās teṣu caike kamante |
rāme rātrer virāme samudita-tapana-dyoti-sindhūpameyā

ratnāṅgānām suvarṇācīta-mukura-rucas tebhya eke drumendrāḥ ||

yat kusumaṁ yadā mṛgyaṁ yat phalaṁ ca varānane |
tat tadaiva prasūyante vṛndāvana-sura-drumāḥ ||

arthaś ca – he adhara-madhu-suvacaḥ adhara-madhu-tulyāni suvacāmsi yasyāḥ
tathābhūte he gauri ! tatra śrī-vṛndāvane rathāṅgānām santānakānām madhye eke
drumendrā rākendu-koty-ātapa-vīsada-karāḥ | he rāme, teṣu santānakeṣu ca eke rātrer
virāme samudita-tapana-dyoti-sindhūpameyāḥ kamante virājante | tebhyaś tān
atikramya eke kamante | kathambhūtāḥ suvarṇācīta-mukura-ruca iti | tatra ca yadā yat
kusumaṁ mṛgyaṁ bhavati yadā ca yat phalaṁ mṛgyaṁ bhavati tadaiva tad vṛndāvana-
sura-drumāḥ prasūyanta iti |

evam **brahma-saṁhitāyām** api ādi-puruṣa-govinda-stotra eva --

śriyaḥ kāntāḥ kāntāḥ parama-puruṣaḥ kalpa-taravo
drumā bhūmiś cintāmaṇi-gaṇa-mayī toyam amṛtam |
kathā gānaṁ nāṭyaṁ gamanam api vaṁśī priya-sakhi
cid-ānandaṁ jyotiḥ param api tad āsvādyam api ca ||

sa yatra kṣīrābdhiḥ sravati surabhībhyas ca su-mahān
nimeṣārdhākhyo vā vrajati na hi yatrāpi samayaḥ |
bhaje śvetadvīpaṁ tam aham iha golokam iti yaṁ
vidantas te santaḥ kṣīti-virala-cārāḥ katipaye || [BrahmaS 5.56] iti |

jyotir laukika-līlā-mādhuryāya mahā-pralaye'py anaśvara-sūryādi-rūpaṁ yat tatra
vartate tathā teṣāṁ āśādyam api yat kiñcit tat cidānanda-rūpaṁ param api parama-
tattvam eva na tu prākṛtam | candrārkayoḥ sthitiś ca tatra vilakṣaṇatvenaiva
gautamīya-tantre kathitā **samānodita-candrārkam** iti hi vṛndāvana-viśeṣaṇam |
samānatvam ca rātro rātrau rākā-candra-mayatvād iti | api ceti pareṇānvayaḥ | (page
89) rasāveśena tad-ajñānād eva samayo na vrajatīty uktam | anyathā paurvāparyābhāve
sati ceṣṭātmikāyā līlāyāḥ svarūpa-hāniḥ syāt | śvetam śubhram doṣa-rahitam ity arthaḥ
| dvīpaṁ tad ivānyāsaṅga-śūnyaṁ sarvataḥ param ity arthaḥ | tad uktam **śrutya –yathā
hi sarasi padmaṁ tiṣṭhati tathā bhūmyāṁ tiṣṭhati** [GTU 2.30] iti | kim ca **brahma-
saṁhitāyām** eva tat-stavādau – **cintāmaṇi-prakara-sadmasu kalpa-vṛkṣa-lakṣāvṛteṣu**
[BrahmaS 5.29] ity ādi |

evam **nārada-pañcarātre** ca śruti-vidyā-saṁvāde –

tataḥ śveta-mahā-dvīpaś catur-dikṣu vidikṣu ca |
adhaś cordhvaṁ ca diṅ-nāthās toyam kṣīrāmṛtārṇavaḥ ||
mahā-vṛndāvanaṁ tatra keli-vṛndāvanāni ca |
vṛkṣāḥ sura-drumās caiva cintāmaṇi-mayī sthālī ||
krīḍā-vihaṅga-lakṣaṁ ca surabhīnām anekāśaḥ |
nānā-citra-vicitra-śrī-rāsa-maṇḍala-bhūmayāḥ ||

keli-kuñja-nikuñjāni nānā-saukhya-sthalāni ca |
prācīna-cchatra-ratnāni phaṇāḥ śeṣasya bhānty aho ||
yac-chiro-ratna-vṛndānām atula-dyuti-vaibhavam |
brahmaiva rājate tatra rūpaṁ ko vaktum arhati || iti |

ittham śrī-vṛndāvanasyāprakāṣa-lilānugata-prakāśa eva goloka iti vyākhyātam |
tatrāprakāṣa-lilāyā dvaividhye mantropāsānamayyām kiñcid vilakṣaṇaḥ | sa ca tat-tan-
mantreṣu yathādarśita-pratiniyata-lilā-sthāna-sanniveśaḥ | yathā pūrva-tāpanyām,
yathā ca skānde śrī-nārada-vākyam –

yasmin vṛndāvane puṇyam govindasya nīketanam |
tat-sevaka-samākīrṇam tatraiva sthīyate mayā ||
bhūvi govinda-vaikuṇṭham tasmin vṛndāvane nṛpa |
yatra vṛndādayo bhṛtyāḥ santi govinda-līlasāḥ || iti |

atha prakāṣa-lilānugata-prakāśaḥ śrī-**viṣṇu-purāna-harivamśā** dau prasiddhaḥ | sa eṣa
eva prakāśas tadānīm prākṛtair api kaiścid bhāgya-viśeṣodayavadbhir dadṛṣe sampraty
asmābhir api tad-amśo dṛśyate | atra tu yat prākṛta-pradeśa iva rītayo'valokyante tat tu
śrī-bhagavatīva svecchayā laukika-lilā-viśeṣāṅgikāra-nibandhanam iti jñeyam | śrī-
bhagavad-dhāmnām teṣām sarvathā prapañcātītatvādi-guṇaiḥ śruti-smṛtibhyām kṛta-
pramāṇatvāt | ataevoktam **ādivārāhe** –

vasanti ye mathurāyām viṣṇu-rūpā hi te khalu |
ajñānās tām na paśyanti paśyanti jñāna-caḥṣaḥ || iti |

tad etan-mūla-pramāṇe'py aprakāṣa-lilānugataḥ prakāśaḥ śrī-vṛndāvanasya – **te**
cautsukya-dhiyo rājan matvā gopās tam īśvaraḥ [BhP 10.28.11] ity ādau darśita eva |
prakāṣa-lilānugato yathā –

aho amī deva-varāmarārcitaṁ
pādāmbujam te sumanaḥ-phalārhaṇam |
namanty upādāya śikhābhir ātmanas
tamo'pahatyai taru-janma yat-kṛtam || [BhP 10.15.5] ity ādi |

ātmanah sumanaḥ phala-rūpam arhaṇam upādāyātmana eva śikhābhir namanti | yad
yaiḥ | śṛṇvatām paśyatām ca saṁsāriṇām tamo'pahatyai taru-janmaitat-kṛtam iti | yat-
kṛtam iti tṛtīyā-tat-puruṣo vā ||

|| 10.15 || śrī-bhagavān śrī-baladevam || 172 ||

[173]

yathā ca –

sapady evābhitaḥ paśyan diśo 'paśyat puraḥ-sthitam |

vṛndāvanam janājīvyā- drumākīrṇam samā-priyam ||
yatra naisarga-durvairāḥ sahāsan nṛ-mṛgādayaḥ |
mitrāñivājītāvāsa- druta-ruṭ-tarṣakādikam || [BhP 10.13.59-60] ity ādi |

(page 90)

samānām ātmārāmāṇām api samasya saha-carasya śrī-bhagavato'pi vā | ā
sarvatobhāvena sarvāmśenaiva priyam iti | tatrāsad-amśatvam niśidhya sarvato'py
ānandātiśaya-pradatvam pradarsitam ||

|| 10.13 || śrī-śukaḥ || 173 ||

[174]

tad evam śrī-kṛṣṇa-lilāspadatvena tāny eva sthānāni darśitāni | tac cāvadhāraṇam śrī-
kṛṣṇasya vibhutve sati vyabhicāri syāt | tatra samādhiyate teṣām sthānānām nitya-tal-
lilāspadatvena śrūyamānatvāt tad-ādhāra-śakti-lakṣaṇa-svarūpa-vibhūtitvam
avagamyate – sa bhagavaḥ kasmin pratiṣṭhita iti sve mahimni [ChāU 7.24.1] iti śruteḥ
| sāksād brahma-gopāla-purī [GTU 2.26] ity ādeś ca |

tatas tatraivāvyavadhānena tasya lilā | anyeṣām prākṛtatvāt na sāksāt tat-sparśo'pi
sambhavati dhāraṇa-śaktis tu natarām | yatra kvacid vā prakāṣa-lilāyām tad-
gamanādikam śrūyate | tad api teṣām ādhāra-śakti-rūpāṇām sthānānām āveśād eva
mantavyam | vaikuṅṭhāntarasya tv aprākṛtatve'pi śrī-kṛṣṇa-vilāsāspadatākara-nija-
yogyatā-viśeṣābhāvān na tādrśatvam iti jñeyam |

athāprakāṣa-prakāṣa-lilayoḥ samanvayas tv evam vivecanīyaḥ | tatra yadyapi tasya
(mantropāsānāmāy)-aprakāṣa-lilāyām bālyādikam api vartate tathāpi (svārasika-
lilāmāyā)-kiśorākāryaiva mukhyatvāt | tam āśrityaiva sarvaṁ pravartate iti prakāṣa-
lilāpi tam āśrityaiva vaktavyā | yad vā dvārakāyām api mathurāyām api vṛndāvane'pi
yugapad eka eva kiśorākṛtiḥ śrī-kṛṣṇākhyo bhagavān śrīmad-ānakadundubhi-vraja-
rāja-nandana-rūpeṇa prāpañcika-lokāprakāṣam nityam eva lilāyamāna āste |

atha kadācit bhakti-yoga-vidhānārtham katham paśyema hi striyaḥ [BhP 1.8.20] ity
ādy-ukta-diśā saty apy ānusaṅgike bhū-bhāra-haraṇādike kārye, sveṣām ānanda-
camatkāra-poṣāyaiva loke'smiṁs tad-rīti-sahayoga-camatkṛta-nija-janma-bālya-
paugaṇḍa-kaiśorātmaka-laukika-lilāḥ prakāṣayan tad-artham prathamata evāvatārīta-
śrīmad-ānakadundubhi-gr̥he tad-vidha-yadu-vṛnda-saṁvalite svayam eva bāla-rūpeṇa
prakāṣibhavati |

atha ca tatra tatra sthāne vacana-jāta-siddha-nija-nityāvasthita-kaiśoraādi-vilāsa-
sampādanāya tair eva prakāśāntareṇāprakāṣam api sthitaiḥ parikaraiḥ sākaṁ nija-
prakāśāntareṇāprakāṣam api viharaty eva |

atha śrīmad-ānakadundubhi-gr̥he'vatīrya ca tadvad eva prakāśāntareṇāprakāṣam api
sthityaiva svayam prakāṣibhūtasya sa-vraja-śrī-vraja-rājasya gr̥he'pi tadīyam anādita

eva siddhām sva-vātsalya-mādhurīm jāto'yaṁ nandayati | bālo'yaṁ ringati |
paugaṇḍo'yaṁ vikrīḍatīty-ādi-sva-vilāsa-viśeṣaiḥ punaḥ punar navīkartuṁ samāyāti |
tatra ca sakala-mādhurī-śiromaṇi-mañjarīm ākaiśora-bālya-keli-lakṣmīm ullāsyā
gokula-janān nitarām ātma-vaśīkṛtāntar-bahir-indriyāṇy āpadya punar api teṣām
samadhikām api prema-rddhiṁ samvardhayan | śrīmad ānakadundubhi-prabhṛtīn api
nandayan bhūbhāra-rājanya-saṅgham api samharan mathurāyām prayāti | tatas ca
dvārakākhyāṁ sva-dhāma-viśeṣaṁ prakāśayituṁ samudraṁ gatvā tat-tal-lilā-
mādhurīm pariveśayati |

atha siddhāsu nijāpekṣitāsu tat-tal-lilāsu ca tatra tatra nitya- (page 91) siddham
aprakāṭatvam evorīkṛtya tāv aprakāṭa-lilā-prakāśau prakāṭa-lilā-prakāśābhyām ekīkṛtya
tathāvidha-tat-tan-nija-vṛndam apratyūham evānandayatīti | tatra pūrṇa-kaiśora-
vyāpiny eva vraje prakāṭa-lilā jñeyā – kva cātisukumārāṅgau kiśorau nāpta-yauvanau
[BhP 10.44.8] iti |

nāsmatto yuvayos tāta nityotkaṅṭhitayor api |
bālya-paugaṇḍa-kaiśoraḥ putrābhyām abhavan kvacit || [BhP 10.45.3] iti |

manāmsi tāsām aravinda-locanaḥ
pragalbha-lilā-hasitāvalokaiḥ |
jahāra matta-dviradendra-vikramo
dṛṣām dadac chrī-ramaṇātmanotsavam || [BhP 10.41.27] ity api hi śrūyate |

ataeva ekādaśa-samās tatra gūḍhārciḥ sabalo'vasad [BhP 3.2.26] ity atraikādaśa-samā
vyāpya gūḍhārcir ity eṣa evārthaḥ | athavā ekādaśabhir eva samābhis tasya pūrṇa-
kaiśoratvaṁ jñeyam |

kālenālpēna rājarṣe rāmaḥ kṛṣṇaś ca gokule |
aghrṣṭa-jānubhiḥ padbhir vicakramatur añjasā || [BhP 10.8.26]

[Vr. reads here: gūḍhārcir iti | yathā gūḍhārciḥ kutrāpy agniḥ prāptam prāptam indhanam dahati, tathā
gopa-lilāyā gūḍha-prabhāva eva san prāptam prāptam asuraṁ dahann ity arthaḥ | ekādaśa-paryantaṁ
gūḍhārciḥ | tataḥ param pañcadaśa-paryantaṁ prakāṭārcir iti sādhyāhāraṁ vyākhyānam tv
aghaṭamānam ca | ekādaśābhyantare tat-tat-prabhāvāsya madhye madhye prasṛtatvāt | [Vr. addition
ends.]

tad evaṁ sthite lilā-dvaya-samanvaye tv aprakāṭa-lilāikānubhāva-samanvayaś caivam
anusandheyaḥ | prathamam śrī-vṛndāvane tato dvārakā-mathurayor iti | sarva-prakāṭa-
lilā-paryavasāne yugapad eva hi dvārakā-mathurayor lilā-dvayaikyam mathurā-
prakāṭa-lilāyā eva dvārakāyām anugamanāt | ataeva rukmiṇī-prabhṛtīnām mathurāyām
aprakāṭa-prakāśaḥ śrūyate | vṛndāvane tv iyaṁ prakriyām viśiṣya likhyate | tatra
prathamam śrī-vṛndāvāna-vāsinām tasya prāṇa-koṭi-nirmaṇchānīya-darśana-leśāsya
virahas tataḥ śrīmad-uddhava-dvārā sāntvanam | punaś ca pūrvavad eva teṣām mahā-
vyākulatāyā mudritāyām śrī-baladeva-dvārāpi tathaiva samādhānam |

atha punar api paramotkaṅṭhā-koṭi-visphuṭa-hṛdayānām sūryoparāga-vrajyā-vyājayā tad-avalokana-kāmyayā kurukṣetra-gatānām teṣām gharmānte cātakānām iva nijāṅga-nava-ghana-saṅghāvaloka-dānena tādr̥ṣa-samlāpa-mantra-garjiteṇa ca punar jīvana-saṅcāraṇam |

atha dina-katipaya-sahavāsādinā ca tām atikṣiṇatarān annena durbhikṣa-duḥkhitān iva saṁtarpya taiḥ saha nija-vihāra-viśeṣaṇām ekam eva ramyam āspadam śrī-vṛndāvanam praty eva pūrvavat sambhāvitayā nijāgamanāśvāsa-vacana-racanayā prasthāpanam | sūryoparāga-yātrā tv iyaṁ dūrataḥ prastutāpi kaṁsa-vadhān nātibahusaṁvatsarān antarā śiśupāla-sālva-dantavakra-vadhāt prāg eva jñeyā | śrī-baladeva-tīrtha-yātrā hi duryodhana-vadhaika-kālīnā | tasmin tasyām kurukṣetram āgate khalu duryodhana-vadhaḥ | sā ca sūryoparāga-yātrāyāḥ pūrvam paṭhitā | sūryoparāga-yātrā ca śrī-bhīṣma-droṇa-duryodhanādy-āgamana-mayīti |

tatrāyam kramah – prathamam sūryoparāga-yātrā | tataḥ śrī-yudhiṣṭhira-sabhā | tasyām śiśupāla-vadhaḥ, tataḥ kuru-pāṇḍava-dyūtam, tadaiva sālva-vadho vana-parvaṇi prasiddhaḥ | dantavakra-vadhaś ca tataḥ | tataḥ pāṇḍavānām vana-gamanam, tataḥ śrī-baladevasya tīrtha-yātrā, tato duryodhana-vadha iti | tasmād uparāga-yātrā kaṁsa-vadhān nātikāla-vilambenābhavad iti lakṣyate | yat tu tasyām eva āste'niruddho rakṣāyām (page 92) kṛtavarmā ca yūthapaḥ [BhP 10.82.6] iti | tad api śrī-pradyumnāniruddhayaḥ alpa-kālād eva yauvana-prāptyā sambhavati | yathoktam – nātidīrghena kālena sa kārṣṇo rūḍha-yauvanaḥ [BhP 10.55.9] iti |

athavā aniruddha-nāmā kaścit kṛṣṇa-nandana eva yo daśamānte'ṣṭādaśa-mahārathamadhye gaṇitaḥ | tathaiva ca vyākhyātām tatra tair iti | ataḥ kurukṣetra-yātrāyām eva śrīmad-ānakadundubhinā śrī-kuntī-devīm praty uktam --

[kaṁsa-pratāpitāḥ sarve vyaṁ yātā diśam diśam |
etarhy eva punaḥ sthānam daivenāsāditāḥ svasaḥ || \[BhP 10.82.21\] iti |](#)

ataḥ prathama-darśanād eva draupadī-śrī-kṛṣṇa-mahiṣiṇām paraspara-vivāha-praśno'pi saṅgacchate | atra āgamiṣyaty atidīrghena kālena vrajam acyutaḥ [BhP 10.46.34] ity ādikam api padyam sahāyam bhavet |

prakṛtam anusarāmaḥ | atha vṛndāvanam prasthāpitānām api teṣām punar api nijādarśanena mahā-santāpa-vṛddhim atīvotkaṅṭhābhiḥ śrī-govindaḥ sasmāra | yām eva sākṣād dṛṣṭavān paramotkaṅṭhaḥ śrīmad uddhavaḥ | tam avasaram labdhā prasāvāntare gāyanti --

[gāyanti te viśada-karma gr̥heṣu devyo
rājñām sva-śatru-vadham ātma-vimokṣaṇam ca |
gopyaś ca kuṅjara-pater janakātmajāyāḥ
pitroś ca labdha-śaraṇo munayo vyaṁ ca || \[BhP 10.71.9\] iti vyañjayāmāsa |](#)

tataś ca rājasūya-samāpty-anantaram śālva-dantavaktra-vadhānte jhaṭiti svayam
gokulam eva jagāma | tathā ca **pādmottara-khaṇḍe** gadya-padyāni –

atha śisupālam nihataṃ śrutvā dantavaktraḥ kṛṣṇena yoddhum mathurām ājagāma |
kṛṣṇas tu tac chrutvā ratham āruhya tena yoddhum mathurām āyayau | dantavaktra-
vāsudevayor ahorātram mathurā-pura-dvāri yamunā-tīre saṅgrāmaḥ samavartata
kṛṣṇas tu gadayā taṃ jaghāna | sa tu cūrṇita-sarvāṅgo vajra-nirbhinna-mahīdhara iva
gatāsura avani-tale papāta | so'pi hareḥ sāyujyam yogi-gamyam nityānandasukham
śāśvataṃ paramaṃ padam avāpa | itthaṃ jaya-vijayau sanakādi-śāpa-vyājena kevalam
bhagavato līlārtham saṃśṛtāv avatīrya janma-traye 'pi tenaiva nihatau janma-
trayāvasāne muktim avāptau |

kṛṣṇo'pi taṃ hatvā yamunām uttīrya nanda-vrajaṃ gatvā prāktanau pitarāv abhivādya
āśvāsya tābhyāṃ sāsrukaṅtham āliṅgitaḥ sakala-gopa-vṛddhān prañamyāśvāsya
ratnābharaṇādibhis tatrasthān santarpayāmāsa |

kālindyāḥ puline ramye puṇya-vṛkṣa-samāvṛte |
gopa-nārībhir anīśam kṛṇḍayāmāsa keśavaḥ ||
ramya-keli-sukhenaiva gopa-veśa-dharo hariḥ |
baddha-prema-rasenātra māsa-dvayam uvāsa ha || [PadmaP 6.252.19-27]

ity atredaṃ jñeyam | dantavaktrasya mathurāyām āgamaṃ rājasūyānantaram
indraprasthe śrī-kṛṣṇāvasthānaṃ jñātvā jarāsandha-vadhārtham śrīmad-uddhava-
yukti-cchāyām avalambya gadā-kuśalaṃ manyatvenaikākinam dvandva-yuddhāya tam
āhvayitum tad artham eva tad-rāṣṭraṃ tad upadrāvayitum ca | punaś ca dvārakā-gataṃ
taṃ śrutvā prasthitasya tasya mathurā-dvāra-gatena saṅgamaḥ | yat-sthānam adyāpi
dvārakā-dig-gataṃ datiheti prasiddham vartate | sarvam etat śrī-nāradasya śrī-
bhagavad-rathasya ca manomayatvāt sambhavati | ataḥ śrī-bhāgavatenāpi virodho
nāstīti alam kalpa-bheda-kalpanayā | ataeva jhaṭiti tasya śālva-vadha-śravaṇam api
tatroktaṃ sampadyate | tathā śrī-kṛṣṇasya (page 93) gokula-gamaṃ ca śrī-
bhāgavata-saṃmatam eva –

tās tathā tapyatīr vīkṣya sva-prasthāne yadūttamaḥ |
sāntvayām āsa sa-premair āyāsya iti dautyakaiḥ || [BhP 10.39.35] iti |

yāta yūyam vrajaṃ tāta vayam ca sneha-duḥkhitān |
jñātūn vo draṣṭum eṣyāmo vidhāya suhrdām sukham || [BhP 10.45.23] iti |

hatvā kaṃsam raṅga-madhya pratīpaṃ sarva-sātvatām |
yad āha vaḥ samāgatya kṛṣṇaḥ satyam karoti tat || [BhP 10.46.35] iti |

āgamiṣyaty atidīrghena kālena vrajam acyutaḥ |
priyam vidhāsyate pitror bhagavān sātvatām patīḥ || [BhP 10.46.34] iti ca |

tasya śrī-mukhena bhakta-jana-mukhena ca bahuśaḥ saṅkalpānām anyathānupapatteḥ
satya-saṅkalpaḥ [MaitrU 1.1] iti hi śrutih | īśvarāṅām vacaḥ satyam [BhP 10.33.31] iti
svayam śrī-bhāgavatam ca |

na kevalam etāvad eva kāraṇam, tasya vrajāgamanam api sphuṭam evety āhuḥ -- yarhy
ambujākṣāpasasāra bho bhavān kurūn madhūn vātha suhr̥d-didṛkṣayā [BhP 1.11.9] iti
| atra madhūn mathurām veti vyākhyāya tadānīm tan-maṇḍale suhr̥do vrajasthā eva
prakatā iti tair apy abhimatam | tatra yoga-prabhāvena nītvā sarva-janam hariḥ [BhP
10.50.51] ity atra sarva-śabdāt |

[The Vr edition here adds:

balabhadraḥ kuru-śreṣṭha bhagavān ratham āsthitah |

suhr̥d-didṛkṣur utkaṅṭhaḥ prayayau nanda-gokulam || [BhP 10.65.1] ity atra prasiddhatvāt |

Vr addition ends.]

|| 1.11 || dvārakā-vāsinaḥ śrī-bhagavantam || 174 ||

[175]

tad etad-āgamanam dantavaktra-vadhānantaram eva śrī-bhāgavata-sammataṁ, yataḥ
jñātīn vo draṣṭum eṣyāmo vidhāya suhr̥dām sukham [BhP 10.45.23] iti kamsa-
vadhānte –

api smaratha naḥ sakhyaḥ svānām artha-cikīrṣayā |

gatām cirāyitān chatru- pakṣa-kṣapaṇa-cetasah || [BhP 10.82.41]

iti kurukṣetra-yātrāyām ca śrī-bhagavad-vākyena tad-āgamane dantavaktra-vadhāntam
tac-chatru-pakṣa-kṣapaṇa-lakṣaṇam sukhādānam evāpekṣitam āsīt | tad evam māsa-
dvayam prakatam krīḍitvā śrī-kṛṣṇo'pi tām ātma-virahārti-bhaya-pīḍitām avadhāya
punar eva mābhūd iti bhū-bhāra-haraṇādi-prayojana-rūpeṇa nija-priya-jana-
saṅgamāntarāyeṇa samvalita-prāyām prakāṭa-līlām tal-līlā-bahiraṅgeṇāpareṇa janena
durvedyatayā tad-antarāya-sambhāvanā-leśa-rahitayā tayā nija-santatā-prakāṭa-
līlayaikīkr̥tya pūrvoktāprakāṭa-līlavakāśa-rūpam śrī-vṛndāvanasyaiva prakāśa-viśeṣam,
tebhyaḥ kṛṣṇam ca tatra chandobhiḥ stūyamānam [BhP 10.28.18] ity ādy-ukta-dīśā
svena nāthena sa-nātham śrī-gokulākhyam padam āvirbhāvayāmāsa | ekena prakāśena
ca dvāravatīm ca jagāmeti | tathā pādmottara-khaṇḍa eva tad-anantaram gadyam –

atha tatrasthā nandādayaḥ sarve janāḥ putra-dāra-sahitāḥ paśu-pakṣi-mṛgādayaś ca
vāsudeva-prasādena divya-rūpa-dharā vimānam ārūḍhā parama-vaikuṅṭha-lokam
avāpur iti | kṛṣṇas tu nanda-gopa-vrajaukasām sarveṣām paramam nirāmayaṁ sva-
padam dattvā divi deva-gaṇaiḥ samstūyamāno dvāravatīm viveśa || [PadmaP 6.252.28-
29] iti ca |

ittham māthura-hari-vamśe'pi prasiddhir astīti śrūyate | tatra nandādayaḥ putra-dāra-
sahitāḥ ity anena putrāḥ śrī-kṛṣṇādayaḥ | dārāḥ śrī-yaśodādaya ity labdhe putrādi-
rūpair eva śrī-kṛṣṇādibhiḥ saha tat-prāpteḥ kathanāt | prakāśantareṇa tatra teṣām

sthitiś ca tair api nāvagateti (page 94) labhyate | vāsudeva-prasādenākasmāt āgamana-rūpeṇa parama-prasādena divya-rūpa-dharās tadānandotphullatayā pūrvato'py āścarya-rūpāvīrbhāvaṃ gatā ity arthaḥ | vimānam āruḍhā iti golokasya sarvopari-sthiti-dṛṣṭy-apekṣayā vastutas tv ayam abhisandhiḥ | kṛṣṇo'pi taṃ hatvā yamunām uttīrya iti gadyānusāreṇa yamunāyā uttara-pāre eva vraja-vāsas tadānīm ity avagamyate | sa ca teṣāṃ vṛndāvana-darśanākṣamatayā eva tat-parityāgena tatra gatavāt | tataś ca vimāna-śiromaṇinā svenaiva rathena punaḥ tasyāḥ dakṣiṇa-pāra-prāpaṇa-pūrvakam śrīmad-gopebhyaḥ śrī-vṛndāvana eva pūrvam golokatayā darśite tat-prakāśa-viśeṣa eva nigūḍham niveśanam vaikuṇṭhāvāptir iti | [akke cen madhu vindeta kim artham parvatam vrajed](#) iti nyāyena | samīpārthe'vyayam akke-śabdaḥ | [na veda svām gatim bhramann](#) [BhP 10.28.14] iti vadatā śrī-bhagavatā teṣāṃ gatitvenāpi vibhāvito'sau lokaḥ | tasmād vṛndāvane nigūḍha-praveśa eva samañjasaḥ | atra vṛndāvana-nitya-līlā-vākya-vṛndam cādrikam apy asti pramāṇam |

[[Vr adds](#)] evam eva śrī-garga-vākyam kṛtārtham syāt –
eṣa vaḥ śreya ādhāsyad gopa-gokula-nandanah |
anena sarva-durgāṇi yūyam añjas tariṣyatha || [BhP 10.8.16] iti | [[Vr addition ends.](#)]

atha gadyānte dvāravatīm viveśa iti ca śālva-vadhārtham nirgataiḥ śrī-bhagavat-pratyāgamanam pratīkṣamāṇaiḥ yādavaiḥ sahaiveti śrī-bhāgavatavad eva labhyate | taṃ vinā svayam gr̥ha-praveśānaucityāt | [kṣaṇārdham menire'rbhakāḥ](#) [BhP 10.14.43] itivād alpa-kāla-bhāvanena vā | tad evam punaḥ śrī-gokulāgamanābhi-prāyeṇaiva śrī-vṛndāvana-nāthopasanā-mantre nihata-kāmsatvena tad-viśeṣaṇam dattam | yathā bodhāyanokteḥ –[govindam manasā dhyāyed gavām madhye sthitam śubham](#) iti dhyānānantaram, [govindam gopī-jana-vallabheśa kamsāsura-ghna tridaśendra-vandya](#) ity ādi | anyatra ca [govinda gopī-jana-vallabheśa vidhvasta-kamsa](#) ity ādi |

[[Vr adds](#)] evam eva [gautamiye](#) śrīmad-daśākṣaropāsanāyām vaiśya-viśeṣa-gopāla-līlāya tasmai yajña-sūtra-samarpaṇam vihitam – [yajña-sūtram tato dadyād athavā svarṇa-nirmitam](#) | [[Vr addition ends.](#)]

ittham eva punaḥ prāpty-abhiprāyeṇoktam – [anusmarantyo mām nityam acirān mām upaiṣyatha](#) [BhP 10.47.36] iti, [diṣṭyā yad āsīn mat-sneho bhavatīnām mad-āpanaḥ](#) [BhP 10.82.44] iti | [athānuḡṛhya bhagavān gopīnām sa gurur gatiḥ](#) [BhP 10.83.1] iti ca | tathaiva [kevalena hi bhāvena](#) [BhP 11.12.8] ity-ādi-padya-dvaya-kṛtena sādha-carīṇām gopīnām prathamam tat-prāpti-prastāvena nitya-preyasīnām api tan-mahā-viyogānantara-prāptim tasya viyogasyātītava-nirdeśād draḍhayati dvābhyām --

rāmeṇa sārdham mathurām praṇīte
śvāphalkinā mayy anurakta-cittāḥ |
vigāḍha-bhāvena na me viyoga-
tivrādhayo 'nyam dadṛṣuḥ sukhāya ||

tās tāḥ kṣapāḥ preṣṭhatamena nītā
mayaiva vṛndāvana-gocareṇa |
kṣaṇārdha-vat tāḥ punar aṅga tāsām
hīnā mayā kalpa-samā babhūvuḥ || [BhP 11.12.10-11]

atra vigādha-bhāvena viyoga-tīvrādhayaḥ satyo matto'nyam nija-sakhy-ādikam api na sukhāya dadṛśuḥ | tataś cādhunā tu sukhāya paśyantīti viyogo nāstīty arthaḥ | evam tās tāḥ (page 95) kṣapāḥ mayā hīnāḥ satyaḥ kalpa-samā babhūvur adhunā tu tādrśyo na bhavantīti nāsty eva viyoga ity arthaḥ |

[Vr adds] pūrvam tv etam evoddhavam prati –
mayi tāḥ preyasām preṣṭhe dūra-sṭhe gokula-striyaḥ |
smarantyo 'nga vimuhyanti virahautkaṅṭhya-vihvalāḥ ||
dhārayanty ati-kṛcchreṇa prāyaḥ prāṇān kathañcana |
pratyāgamana-sandēśair ballavyo me mad-ātmikāḥ || [BhP 10.46.5-6]
ity atra vartamāna-prayoga eva kṛta iti so'yam arthaḥ spaṣṭa eva pratipattavyaḥ | [Vr addition ends.]

[176]

tataś ca prakāṭāprakāṭa-līlayoḥ pṛthaktvāpratipattyaivāprakāṭa-bhāvam āpadya sva-nāma-rūpayor eva tāḥ sthitā ity āha –

tā nāvidan mayy anuṣaṅga-baddha-
dhiyaḥ svam ātmānam adas tathedaṁ |
yathā samādhau munayo 'bdhi-toye
nadyaḥ praviṣṭā iva nāma-rūpe || [BhP 11.12.12]

tās tathābhūta-virahautkaṅṭhyātīśayenābhiviyakta-durdhara-mahā-bhāvāḥ satyaḥ,
(tathā āgamiṣyaty atidīrghena kālena vrajam acyutaḥ [BhP 10.46.34] iti bhagavad-
ukty-anusāreṇa yarhy ambujākṣāpasasāra bho bhavān kurūn madhūn vā [BhP 1.11.9]
iti dvārakā-vāsi-prajā-vacanānusāreṇa ca,) kadācit tāsām darśanārtham gate mayi
labdho yo'nuṣaṅgo mahā-modana-bhāvābhiviyakti-kārī punaś ca samyogas tena
baddhā dhīr yāsām tathābhūtāḥ satyaḥ svam mamatāspadam ātmānam
ahañkāraspadam cādaḥ aprakāṭa-līlānugatatvenābhimatam vā tathedaṁ prakāṭa-
līlānugatatvenābhimatam vā yathā syāt tathā nāvidan, kintu dvayor aikyenaivāvidur
ity arthaḥ |

prakāṭāprakāṭatayā bhinnam prakāśa-dvayam abhimāna-dvayam līlā-dvayam
cabhedenaivājānann iti vivakṣitam | tataś ca nāma ca rūpam ca tasmin tat-tan-nāma-
rūpātmani aprakāṭa-prakāśa-viśeṣe praviṣṭā iva, na tu praviṣṭā vas tv abhedād ity
arthaḥ | nāma-rūpa iti samāhāraḥ |

tatra prakāṭāprakāṭa-līlā-gatayor nāma-rūpayor abhede dṛṣṭāntaḥ – yathā samādhau
munayaḥ iti | samādhīr atra śuddha-jīvasyeti gamyam | tayor līlayor bhedāvedane
dṛṣṭāntas tv ayam līlābde āvedanāñśa eva, na tu sarvāvedanāñśe lokavat tu līlā-
kaivalyam [Vs. 2.1.33] itivat |

[177]

tad evaṁ prakatāprakata-līlayor dvayor api tāsāṁ sva-prāptau bhāva eva kāraṇaṁ darśitam | tataś cāprakata-līlāyāṁ pravīṣṭā api yādṛśaṁ tasya svarūpaṁ prāptās tad-darśayann anyad apy anuvadati –

mat-kāmā ramaṇaṁ jāram asvarūpa-vido 'balāḥ |
brahma mām paramaṁ prāpuḥ saṅgāc chata-sahasraśaḥ || [BhP 11.12.13]

[B reads here: ayam arthaḥ – yathā bhīṣmam udāraṁ darśanīyaṁ kaṭam karoti ity atra kriyā khalu viśeṣasya kṛtīm pratyāyantī viśeṣaṇānām api pratyāyayati | kaṭam karoti taṁ ca bhīṣmam ity ādi-rītyā | tathātrāpi pratiyate viśeṣyaṁ cātra brahmaiva | sarva-viśeṣaṇāśrayaṇīya-parama-vastutayā teṣu viśeṣaṇeṣu tasyābhedenānugamāt **ekam evādvītiyaṁ brahma** [ChāU 6.1.1] iti **śruteḥ** | param ity ādīni tu viśeṣaṇāni tad-abhinnatve'pi prisvasaṁ bhedakatvāt **sa ekadhā bhavati dvidhā bhavati** ity ādi **śruteḥ** | tad evaṁ sthite kramo'py atrārthika eva gṛhyate **pacyantām vividhāḥ pākāḥ** [BhP 10.24.26] ity ādau, sarva-dohaś ca gṛhyatām itivat agni-hotraṁ juhoti yavāgam pacati ity ādivac ca | tataś ca [end Vr. addition]

(page 96)

evaṁ pūrvokta-rītyā tā abalā brahma prāpus tac ca paramaṁ bhagavad-rūpaṁ prāpuḥ | **brahmaṇo hi pratiṣṭhāham** [Gītā 14.27] ity ādeḥ | tad evaṁ sthite tāsāṁ mad-amśa-bhūtānām nitya-priyaṇām saṅgād anyā api tadānīm eva gokula-bhājaḥ śata-sahasraśaḥ prāpuḥ | saṅgasya tat-prāpakatvaṁ ca jhaṭiti samāna-bhāva-janakatvāt | yathoktam etat pūrvam eva **kevalena hi bhāvena gopyo gāvaḥ** [BhP 11.12.8-9] ity ādi | evaṁ gavādiṣv api dvididhatvaṁ gamyam | kim ākhyam prāpus tatrāha – mām kṛṣṇākhyam eva narākṛti param brahmeti purāṇa-vargāt | **yo'vatārāṇām madhye śreṣṭho'vatāraḥ ko bhavitā katham asyāvatārasya brahmatā bhavati** [GTU 2.13] **tāpanibhyaś** ca |

kīdṛśa-sambandhaṁ tvām prāpus tatrāha ramaṇaṁ jāram iti | ramaṇaḥ patir nandana-śabdavad yaugikatva-bādhāt | yathā mitrā-putro mitrā-nandana evocyste, na tu mitrā-patiḥ | mitrā-patir api mitrā-ramaṇa evocyste, na tu mitrā-putra iti |

tataś cāyam arthaḥ | yathā bhīṣmam udāraṁ darśanīyaṁ kaṭam karoti ity atra kriyā khalu viśeṣasya kṛtīm pratyāyantī viśeṣaṇānām api pratyāyayati | kaṭam karoti taṁ ca bhīṣmam ity ādi-rītyā | tathātrāpi prāptaṁ brahma prāpus tac ca paramaṁ bhagavad-rūpaṁ tac ca mām śrī-kṛṣṇākhyam svayaṁ bhagavad-rūpaṁ ity ādi-rītyā | kintu jāram ity ukter eva ramaṇa-viśeṣatve labdhe ramaṇa-padam adhikaṁ syād ity akṣarādhikyenārthādhikyam iti nyāyād adhikārtham eva bodhayati | tatra cādhika-padasyaivārthaḥ paryavasyatīti prayatne nopādānāj jāratvaṁ ca prātītika-mātram | **gopīnām tat-patīnām** cety ādeḥ | kintu sādharmaṇiṣv api para-brahmaṇaḥ sarvāmśitvāt sarva-pātrtvāc patitvam eva | yathoktam piṅgalayā **ātmanā ramaṇena vai** [BhP 11.8.39] iti, **reme'na yathā ramā** [BhP 11.8.34] iti | lakṣmī-devyā ca, **sa vai patiḥ syād akutobhayaḥ** (page 97) **svayaṁ samantataḥ pāti bhayāturaṁ janam** [BhP 5.18.20] iti | tasmāt pūrvam yaṁ jāratvena pratītam prāpuḥ paścān nija-rūpaṁ eva taṁ prāpur iti | tathā jāram ity evokte paryavasitaṁ na siddhyed iti (page 98) ramaṇam ity ucyste | ramaṇam ity evokte bhagavattvaṁ śrī-kṛṣṇa-rūpatvaṁ ca na siddhyati, mām ity evokte brahmatvaṁ bhagavattvaṁ ca pramaṇāntara-sākāṅkṣaṁ bhavati iti sāksād eva tat tad ucyste | pūrva-pratītatvād ramaṇa-padenāpi jāratvam eva pratīyete tan-nirāsārtham tat-tad-anuvādaś cāvaśyaṁ kāryaḥ | (page 99) brahma mām paramam ity eṣu padeṣu

pāṭha-kramasyāvivakṣitatvāj jāra-bhāvāsya ca pūrvatvād ārthika eva kramo labhyate | eṣa eva ca sarvatra balīyān | tato na viparyayenārthaś ca kāryaḥ | kiṃ cāprāpte hi śāstram arthavad iti nyāyena | dadhnā juhotīty ādivad aprāpte ramaṇa-pade eva tātparyam na tu pūrva-pūrva-prāpte brahmādi-jāra-paryante | [nanda-gopa-sutaṃ devi patiṃ me kuru te namaḥ](#) [BhP 10.22.4] iti kṛta-japānām kumārīṇām tu pati-bhāvanā-pūrteti cet tarhi tāsām anavadya-bhāvānām saṅkalpa-siddhir eva śrī-bhagavatā sutarām kāryā | tatraiva ca svayam aṅgikṛtaṃ [yātābalā](#) [BhP 10.22.21] ity ādau siddhā iti mayā iti ca |

[The above section starting with “[brahmaṇo hi pratiṣṭhāham](#)” up to “iti mayeti ca” is not found in Vr. It reads as follows:

[paramam yo mahad brahma](#) iti sahasra-nāma-stotrāt | [śubhāśrayaḥ sva-cittasya sarvagasya tathātmanaḥ](#) [ViP 6.7.75] iti [viṣṇu-purāṇāc](#) ca | tādrśam taṃ ca mām kṛṣṇākhyam eva prāpuḥ [kṛṣṇakṛti param brahma](#) iti purāṇa-vargāt | [brahmaṇo hi pratiṣṭhāham](#) [Gītā 14.27] iti śrī-gītopaniṣadbhyaḥ | [tad-rūpasyaiva svasya prāptis tāsū svayam eva śrī-bhagavatā proktā](#) [BhP 10.4.36] |

[mayy āveśya manaḥ kṛtsnam vimuktāśeṣa-vṛttir yat | anusmarantyo mām nityam acirān mām upaiśyatha ||](#) [BhP 10.47.36] iti |

[mayi bhaktir hi bhūtānām amṛtatvāya kalpate | diṣṭyā yad āsīn mat-sneho bhavatīnām mad-āpanaḥ ||](#) [BhP 10.82.44] iti ca |

atha tādrśam ca mām bhāva-viśeṣa-samvalitam eva prāpur ity āha, [mat-kāmā ramaṇam jāram asvarūpa-vidaḥ](#) iti, ramaṇa-śabdena patir evocyate, nandana-śabdena putra iva rūḍhyā yaukītatva-bādhāt | yathā mitrā-nandana-śabdenātra mitrā-putra evocyate na tu mitrā-patiḥ | mitrā-ramaṇa-śabdena ca mitrā-patiḥ | na tu mitrā-putraḥ tadvad atrāpi | [koṣa-mate ca ramaṇa-śabdaḥ patyāv eva rūḍhaḥ |](#) [paṭola-mūle ramaṇam syāt tathā ramaṇaḥ priye ŚRĪ-stri-jāti-sambandhe sati ramaṇa-stri-jāti-sambandhe sati ramaṇa-śabdavat priya-śabdena patir evocyate tathaiva prasiddheḥ |](#) [dhavaḥ priyaḥ patir bhartā](#) ity [amara-koṣāc](#) ca | patitvaṃ tūdvāhena kanyāyāḥ svikāritvam iti loka eva bhagavati tu sva-bhāvenāpi dr̥ṣyate parama-vyomādhipasya mahā-lakṣmī-patitvaṃ hy anādi-siddham iti |

jāra-śabdena sarvatropapatir evocyate [jāras tūpapatih samau](#) ity [amara-koṣāt](#) | upapatitvaṃ cādharmaṇa pratīyamānatvam | yathopadharmaṇaṃ dharme dharmīyamānatvam iti | ubhayatrāpi ([page 97](#)) veda-viruddhatvāt | tad eva [jāraḥ pāpa-patiḥ samau](#) iti [trikaṇḍa-śeṣaḥ](#) | tatas ca jāratvaṃ ramaṇe nāsti, ramaṇatvaṃ jāre nāsti | dharmopadharmanya iva dravyāsya svāmi-caurayor iva ca viruddha-vastutvād iti sthite brahma mām paramam itivan naikādhikaraṇatvaṃ jāratva-ramaṇatvayoḥ sambhavati | tasmād adhikāriṇīnām tāsām viśeṣaṇa-bhedena tad-dvayaṃ samādadhāt tad-arthaṃ caikasya vāstavatvam anyasya tv avāstavatvaṃ darśayati mat-kāmā ramaṇam iti jāram asvarūpavidaḥ ity ābhyān tatra jāratvasyaiva prātītika-mātratvād avāstavatvaṃ svāmibhir aṅgikṛtaṃ nānyasya | jāra-buddhi-vedyam api ity uktatvāt | sthāpayiśyate ca tad idam asmābhir uttaratra |

tatas cāyam arthaḥ | svarūpaṃ man-nitya-preyasī-rūpatvam ajānantyo janmādi-lilā-śaktyā vismarantyo mām jāram prāpuḥ dharmaviruddhatayā pratītvā api rāgātīśayena jāratayāpi svikṛtaṃ prāpur ity arthaḥ | tathā tat-prāptāv api [mat-kāmāḥ](#) iti [yat paty-apaty-suhr̥dām anuvṛttir aṅga](#) [BhP 10.29.32] ity-ādi-rītyā mayi kāmō'bhilāṣa-viśeṣaḥ katham anyatra patitvaṃ svapnavad viliyate | śrī-kṛṣṇa eva patitvaṃ jāgradvad āvirbhaved ity evamrūpo yāsām tādr̥śyaḥ satyo ramaṇa-rūpam eva mām prāpur iti | etad artham eva pṛthak-kṛtya tāsām viśeṣaṇābhyān saha sva-viśeṣaṇa-dvayaṃ mat-kāmā ramaṇam iti |

jāra-svarūpa-vidaḥ iti yathā-yogaṃ ca paṭhitam | na tu brahma mām paramam ity ebhiḥ saha kṛtam | tad idam sveṣu tadīya-svīyātvaṃ prakāṣayitum api tāsām prārthanāpi dr̥ṣyate | yasmāt [api bata madhu-](#)

puryām ārya-putro'dhunāste [BhP 10.47.21] ity atra tadīyātva eva svāmi-matiṁ vyajya tatra ca kiṅkarīṇām ity anena dainyāt punas tad apalāpya punar utkaṅṭhayā [bhujam aguru-sugandham](#) [BhP 10.47.21] ity ādinā spaṣṭatayaiva svīyātvena sveṣu tadīya-svikārasyābhikāṅkṣā-vyañjanā śrī-rādhā-devyā kṛteti hi gamyate | dainyaṁ cātra patitva-kāmanāyām api [śyāmasundara te dāsyah](#) [BhP 10.22.15] itivad gamyam | spaṣṭam ca tat-svikaraṇa-prārthanā ca |

yadyapi [mām eva dayitaṁ preṣṭham ātmnānaṁ manasā gatāḥ](#) [BhP 10.46.4] ity anena [ballavyo me mad-ātmikāḥ](#) ity anena cāsmāsu svīyātva-bhāvas tasyāpi manasi vartate eva, tathāpi dhārayanty atikṛcchreṇa ityādi svābhīprāyeṇa yady āgatya spaṣṭam eva svīkriyāmahe tadaivāsmākaṁ nistāraḥ syād iti tasyābhīprāyaḥ | tasmāt sādhu eva tathā vyākhyātaṁ mat-kāmā ramaṇam iti |

atha prastutam evānūsarāmaḥ | jāratayā pratītatvena ramaṇatvena ca prāptau hetuḥ abalā iti | etat-padena hi tāsu nija-kāruṇyaṁ vyañjitam | tena ca tasya kāraṇaṁ rāmeṇa sārddham ity ādy uktaṁ tāsām mahā-prema smāritam | tasmāt tathā mat-prāptau tādrśa-mahā-premaiva hetur ity arthaḥ | tad evam ubhayathā-prāptāv api mat-kāmā ity anena ramaṇatayā prāptāv eva paryāptiḥ darśitā | tad yathā tu [aham bhakta-parādhīnaḥ](#) [BhP 9.4.63] iti, [svecchāmayasya](#) [BhP 10.14.2] iti, [ye yathā mām prapadyante](#) [Gītā 4.11] iti ca pratijñā-hāniḥ syāt | tatra ye yathā iti yena kāmanā-prakāreṇety arthaḥ tat-kratu-nyāyāt |

tad evam tāsām abhīṣṭa-pūraṇaṁ kaimutyenaivāyātam | tataś cāstām tāsām tadīya-parama-lakṣmī-rūpāṇām vārtā | tat-saṅgād anyā api śata-sahasraśas tathā mām prāpur ity āha saṅgād iti | atraivaṁ vivecanīyaṁ tāsām nitya-preyasīnām tasmin jāratvaṁ na sambhavaty eva | śrīmad-dasārṇādau hi tan-nāmnā tāsām patitvenaivāsāv abhidhīyate [vallabho dayite'dhyakṣe](#) iti viśva-prakāśādi-gata-vallabha-śabdasya dvy-arthatve'pi dayitatvasya tāsāv arhatvāt | [gautamīya-tantre](#) ca tan-mantra-vyākhyāyām patitvenaiva tad-vyākhyā dṛśyate | tan-nāmaḥ khalu brahmatveśvaratva-yogena vyākhyā-dvayaṁ vidhāyottara-pakṣatvenābhīṣṭaṁ vyākhyānam āha [gautamīya-tantre](#) dvitīyādhyāye dasārṇa-vyākhyāyām –

[aneka-janma-siddhānām gopīnām patir eva vā |](#)
[nanda-nandana ity uktas trailokyānanda-varḍhanaḥ ||](#) iti |

atrāneka-janma-siddhatvam anādi-kalpa-paramparā-prādurbhūtatvam evocyate [bahūni me vyatītāni janmāni tava cārjuna](#) [Gītā 4.5] itivat | vaivasvata-manvantarāntargatāvaśyambhāvam tat-prādurbhāvam vinā kalpābhāvāt | anādi-siddha-veda-prāpta-tad-upāsanā-siddhānādītāt | tad-eka-patitvaṁ ca tat-tan-mantropāsanā-śāstre ([page 98](#)) tāsām kālānavacchedena tad-ārādhana-tat-paratayā sthītānām dhīyātum vidhīyamānatvāt, paty-antara-sambandha-gandhasyāpy āsravaṇāt | tathā ca brahma-samhitāyām –

[ānanda-cin-maya-rasa-pratibhāvitābhis](#)
[tābhir ya eva nija-rūpatayā kalābhiḥ |](#)
[goloka eva nivasaty akhilātmabhūto](#)
[govindam ādi-puruṣaṁ tam aham bhajāmi ||](#) [BrahmaS 5.48] iti |

lakṣmī-sahasra-śata-sambhrama-sevyamānam ity ukta-rītyāmantratas tac-chabda-prāptyā ca gopī-rūpābhiḥ saha goloka eva nivasati iti prakāṣa-līlāyām iva parakīyātva-prapañcam niśiddham | kalātvenaiva nija-rūpatve prāpte nija-rūpatayety asya tathaiva sārthakatvāt |

tathaivoktaṁ – [śriyaḥ kāntāḥ kāntāḥ parama-puruṣaḥ](#) [BrahmaS 5.56] iti | atra śrī-parama-puruṣayor aupapatyam na sambhavatīti yuktaṁ ca darśitavān | [tapanyām](#) tāḥ prati durvāsaso vacanaṁ, [sa vo hi svāmi](#) [GTU 2.27] iti | pati-ramaṇa-vallabha-śabdavat svāmi-śabdaś ca tathā prasiddhaḥ [svāmīno devy-devarau](#) ity [amara-koṣāt](#) | te ca śabdā eka-niṣṭhatvena prayogād anyonyam anyārthatām nirasanti [kṛṣṇāya vāsudevāya devakī-nandanāya ca](#) [BhP 1.8.21] ity ādivat | āstām aprakāṣa-līlāyā vārtā gupta-tādrśatāyām prakāṣa-līlāyām api rasa-prasaṅge śrī-sukenāpi sukhāveśād aguptam eva [kṛṣṇa-vadhvaḥ](#) [BhP 10.33.7] ity uktaṁ | [ṛṣabhasya jaguḥ kṛtāni](#) ityatra svāmīnāpi [ṛṣabhasya patyuh](#) iti vyākhyātam | [gopī-patir ananto 'pi vaṁśa-dhvani-vaśam gataḥ](#) iti [saṅgita-śāstre](#) | [śrī-yamunā-stave](#) śrī-saṅkarācārya-

vacanair apy uktam, [vidhehi tasya rādhikā-dhavānghri-pankaje ratim](#) iti | śrī-gīta-govinde śrī-jayadeva-
caraṇaiś ca [patyur manaḥ kīlita](#) iti |

tasmāt svayaṁ bhagavatā sādhu eva darśitam – [jāram asvarūpa-vidaḥ](#) iti [mat-kāmā ramaṇam](#) iti ca |
pūrvam yayaiva lilā-śaktyā tāsām uktaṅhātīśaya-prakāṣanārtham tan-nitya-preyasītva-
svarūpānusandhānāvaraṇa-pūrvakam śrī-kṛṣṇe jāratvam pratyāyitam ātyām api tathaiva punas tasmin
svābhāvika-patitva-prakāśamaya-sukha-camatkāra-kara-tādṛśa-svarūpānusandhānam kriyate iti bhāvaḥ |
āstām nitya-preyasīnām tāsām vārtā | tat-saṅgāt prāptavatinām anyāsām api tasmin ramaṇatvam eva
sidhyati, na tu jāratvam |

tad eva vyañjitam – [mat-kāmā](#) ity anena [brahma mām paramam prāpuḥ](#) ity anena ca parama-brahmaṇaḥ
sarvāṁśītvāt sarva-pāṭṛtvāc ca sarvādhipatyam eva sidhyati na tu paratvam | tatra ca sati tāsu tādṛśa-
mat-kāmāsu patitvam eva syān na jāratvam ity abhiprāyāt | tad uktaṁ dattātrayeṇāpi pāramārthika-tad-
viveka-ślāghā-garbha-gurutvena matayā piṅgalayā [ātmanā ramaṇena vai](#) [BhP 11.8.40] iti, [reme'nena
yathā ramā](#) [BhP 11.8.35] iti | ramā-devyā ca [sa vai patiḥ syād akutobhayaḥ svayaṁ samantataḥ pāti
bhayāturam janam](#) [BhP 5.18.20] iti | tasmād vāstava-vastuna eva phalatva-paryavasānāj jāra-buddhyāpi
prāpte tasmin ramaṇatayā prāpter eva lālasā-viśayatvāc ca patitvam eva paryavasyati |

tad evam evoktam –

[tam eva paramātmānam jāra-buddhyāpi saṅgatāḥ
jahur guṇamayaṁ dehaṁ sadyaḥ prakṣīṇa-bandhanāḥ](#) || [BhP 10.29.11]

atra [jighāmsayāpi haraye stanam dattvāpa sad-gatim](#) [BhP 10.6.35] iti yathā vigītārthena jighāmsayā-
padena saṁsajann api-śabdo jighāmsayās tatrāpravartanīyatvam vyanakti, tathāpi puruṣārthaḥ siddha iti
viśayasya śaktim eva sthāpayati, tathā vigītārthena jāra-padena saṁsajana-jāratvasya tathātvaṁ
viśayasya ca tām gamayati ramaṇatvam tu na tathā vigītam, pratyuta –

[yāḥ samparyacaran premṇā pāda-saṁvāhanādibhiḥ |
jagad-gurum bhartṛ-buddhyā tāsām kim varṇyate tapaḥ](#) || [BhP 10.90.27]

ity ādinā suṣṭhu stutam eva na ca [āsām aho caraṇa-reṇu-juśām](#) [BhP 10.47.61] ity ādinā jāratvam api
stutam, kintu tāsām rāga eva stutaḥ | yena jāratvenāpy asau svikṛta iti | jāra-buddhyā saheti yā jāra-
vādināḥ kalpanā sā [\(page 99\)](#) tv asatyaiva | anarhatvāj jāra-pada-saṁsaktasyāpi-śabdasyānyathā
pratyāyakatvena darśītvāt | saha-pada-sāpekṣatvena kaṣṭatvāt | [upapada-vibhakteḥ kāraka-vibhaktir
baliyasi](#) iti nyāyāt | sādhatamasyānyasya kalpanīyatvāc ca |

[te sarve strītvam āpannāḥ samudbhūtās ca gokule |
hariṁ samprāpya kāmena tato muktā bhavārṇavāt](#) ||

iti [pādmottara-khaṇḍa](#)-śravaṇād etāḥ khalu tadāpi na siddha-dehā iti paryavasīyate | tataś ca tasya
dehasya patyus ca tyāgena śrī-kṛṣṇa-prāptau parakīyātvānupapattiḥ | kim uta māyā-mātreṇa
parakīyātvena pratiyamānānām nitya-preyasīnām | evam eva ca svayaṁ bhagavatāpi darśitam – [yā mayā
krīḍatā rātryām](#) [BhP 10.47.30] ity ādinā | kintu jāra-padam etādṛg aślīlam | yat khalu jāratayā
bhajantībhīr api na jāram prativacana-viśayīkriyate | kintu ramaṇādi-padam eveti tad abhidheyam
katham iva phalāya kalpate |

tad evam jāram iti brahmety-ādy anūdyā-vargāntaḥ-pāty eva | kintu bhramamayātvān nindītvāc ca
jāratvasya heyatvam | ramaṇam iti tu vidheyam iti yad uktam | tat khalu prakāṣa-līlāyām pūrvasya
spāṣṭatayā varṇītatvena śrotari prasiddhatvād uttarasya tadvad avarṇītatvenāpi prasiddhatvād api
sidhyati | prasiddhatvāprasiddhatve eva tayoh pravṛtti-hetuḥ brāhmaṇyo'yaṁ paṇḍitaḥ itivat | na ca
anuvādam anuktvā tu na vidheyam udīrayet iti sarvatropalabhyate | yasya parṇamayī juhur bhavati iti
atra vaiparītya-darśanāt, aprāpte hi śāstram arthavat iti nyāyena ca dadhnā juhوتي ity ādivad aprāpte

ramaṇatva eva tātparyam | na ca pūrva-pūrva-prasiddhe brahmatvādi-jāratva-paryante anadhigatārtha-gaṅṭr-pramāṇam iti ca vṛddhāḥ |

kiṁ ca jāratvasya vāstavatve'slilatā durnivārā | avāstavatve vyabhicāritvam eveti | sarvathā tad-vidheyam na bhavaty eva vety alam ativistareṇa | atra brahmety evokte bhagavantaṁ, śruta-nirviśeṣa-brahma-vādasya kasyacit sandeḥa-viśayo bhavatīti paramam ity uktam | paramam ity ukte śrī-kṛṣṇa-rūpatvaṁ na pratīyate iti mām ity uktam | mām ity evokte brahmatvaṁ paramatvaṁ ca pramāṇāntara-sāpekṣam bhavatīti tat tad ucyate | tathā jāram ity evokte paryavasitaṁ na sidhyatīti ramaṇam ity uktam | ramaṇam ity evokte pūrva-pratītatvād ramaṇa-padenāpi kathañcij jāratvam eva lakṣyeteti tan-nirāsārthaṁ jāram iti cānūdyate | paramābhīṣṭatvād api ramaṇatvasyaiva vidheyatvaṁ, na tu jāratvasya | [\[end Vr. reading.\]](#)

tathāpi sarvatra paryavasāna-nirupadraveṣṭa-prāptir eva khalu siddhānta-rasa-śāstrayoḥ sammatīḥ | prācīnair ādhunikaiś ca laukikālaukia-varṇakaiḥ kavibhis tathaivopākhyāyate | śrīmad-asmad-upajīvyā-caraṇair api lalita-mādhava-pūrṇa-manoratha-nāmany anke tathaiva samārpitam tad evojjvala-nīlamaṇau pramāṇīkṛtya sarva-rasa-pūrakāḥ samṛddhimayaḥ sambhoga udāhṛtaḥ | śrī-bhagavatā ca [yat tv ahaṁ bhavatīnām vai](#) [BhP 10.47.34] ity ādinā, [yā mayā kṛdatā rātryām](#) [BhP 10.47.37] ity ādy-antena tathaivābhīpretam | jāra-bhāva-mayaḥ saṅgamaś ca sadaiva sopadravas tasmād asau paryavasāna-puruṣārthatve tat-tac-chāstra- [\(page 100\)](#) –sammato na syāt | tathā para-koṭi-saṅkhyānām [nija-padābja-dalaiḥ](#) [BhP 10.35.16] ity-ādi-yugale, [kuja-gatiṁ gamitā na vidāmaḥ kaśmalena kavaraṁ vasaṁ vā](#) [BhP 10.35.17] iti cetyādirītīnām udbhaṭa-mahā-bhāvānām tāsām vraje bhāva-saṅgopanaṁ pūrvam api duṣkaram āsīt |

mahā-virahe tu jāte [nivārayāmaḥ samupetya mādhavaṁ kiṁ no'karīṣyan kula-vṛddha-bāndhavāḥ](#) [BhP 10.39.28] iti, [visṛjya lajjām ruruduḥ sma susvaraṁ govinda dāmodara mādhaveti](#) [BhP 10.39.31] ceti, [tā man-manaskā mat-prāṇā mad-arthe tyakta-daiḥikāḥ](#) [BhP 10.46.4] iti, [kṛṣṇa-dūte vrajāyāte uddhave tyakta-laukikāḥ](#) [BhP 10.47.9] iti, [gata-hriyaḥ](#) [BhP 10.47.10] iti, [kācin madhukaraṁ drṣṭvā](#) [BhP 10.47.11] iti, [yā dustyajāṁ svajanam ārya-patham ca hitvā](#) [BhP 10.47.61] iti, [gopyo hasantyaḥ papracchū rāma-darśanādr̥tāḥ](#) [BhP 10.65.9] iti,

[mātaram pitaram bhrātṛṇ patīn putrān svasṛṇ api | yad-arthe jahima dāśārha dustyajān sva-janān prabho ||](#) [BhP 10.65.11] iti ca śrūyate |

atra nivārayāma ity ādikam yathā saṅkṛpte tathaiva visṛjya lajjām ity ādinācaritam | tāsām lajjā-tyāgaḥ khalu bhāva-vyaktyaiva syāt, sarveṣām goikula-vāsinām rodanādisāmyāt | tatas tad-vyakti-pūrvaika-rodana-dvāreṇa tābhir nivāraṇam api योगyam iti |

evam tyakta-laukikā ity-ādiṣu ca suṣṭhv eva bhāva-vyaktir gamyate | kiṁ bahunā, mātaram ity ādau mātrādīn jahima ity uktam na tu pūrva-rāgavat [pati-sutānvaya-bhrātṛ-bāndhavān ativilaṅghya](#) [BhP 10.31.16] ity mātram uktam | [gopyo hasantya](#) iti tūnmāda-lakṣaṇam | tadānīm hāsāyogyatvāt, yathaiva [kācin madhukaraṁ drṣṭvā](#) ity ādāv unmāda eva dr̥śyate |

tad evaṁ tadānīm tu durdhara-mahā-bhāvenonmatta-ceṣṭānām nirapatrapa-vyañjita-bhāvānām tyakta-mātrādīnām tāsām asaṅkhyānām bhāvasya saṅgopanaṁ nopapadyata eva | kintu jñāto'py asau mahā-viraha-piḍayā sa-vaira-jñāta iva āsīt | anantaram tv anusandadha eva | sa tu bhāva-saṅgopanaiva kāla-katipayam svasya rasatām āvahati | vyaktatve tu svasya pareṣām api sarvatra vastuto dharma-mayatva-pratītau jātāyām eveti rasa-vidām matam | adharma-mayatva-pratīta tv aślīlatayā vyāhanyata eva rasaḥ | adharma-mayatvam ca dvidhām parakiyātvena para-sparśena ca | tasmād yathaisvarya-jñāna-mayyām śrī-parīkṣit-sabhāyām aiśvarya-jñāna-rītyaiva tat pariḥṛtya rasāvahatvam samāhitam | tathā lokaval-līlā-kaivalyāvalambane prema-mayyām śrī-gokula-sabhāyām loka-rītyaiva samādheyam | tathā hi –

nāsūyan khalu kṛṣṇāya mohitās tasya māyayā |
manyamānāḥ sva-pārśva-sthān svān svān dārān vrajaukaṣaḥ | [BhP 10.33.37]

iti yat śrūyate (page 101) tac cātrāpy avaśyam eva saṅgamaṇīyam tasyāpy asamarthaḥ | tasya māyayā mohitāḥ santo nāsūyan tasya sva-nitya-preyasī-svīkāra-lakṣaṇe katham asāv asmad-dhāmārtha-suhrta-priyātma-tanaya-prāṇāśaya-jīvātutamaḥ para-dāra-svīkāramaṅgalam aṅgīkarotīti doṣāropanā nākurvann ity arthaḥ | māyā-mohitatvam evāha manyeti | svarūpa-siddhānām bhagavad-dārānām apara-kartrka-balātkāra-parihārārtham tat-tad-ākāratayā māyā-kalpītā ye sve sve dārās tān sva-pārśva-sthān manyamānāḥ svamatyā niścinvānā ity arthaḥ |

tad evaṁ antar-gr̥ha-gatāḥ kāścit [BhP 10.29.9] ity atroktānām api samādhānam jñeyam | parama-samarthāyās tasyāḥ māyayā nija-prabhu-preyasīnām tad-ekānurāga-svabhāvānām maryādā-rakṣaṇārtham pariṇayam ārabhya sadaiva sāvadhānatayāḥ yogyatvāt tad-dinam upalakṣaṇam eveti |

[Vr. adds] śrūyate ca kūrma-purāṇe dvātrīṁśadhyāsyānte pati-vratāmātrasya parāt paribhavo na sambhavatīti kaimutyena śrī-sītā-devy-udāhṛtā –

pati-vratādharmā-parā rudrāṇy eva na saṁśayaḥ |
nāsyām parābhāvam kartum śaknotīha janaḥ kvacit ||
yathā rāmasya subhagā sītā trailoka-vīśrutā |
patnī dāsarather devī vijigye rākṣaseśvaram ||
rāmasya bhāryām vimalām rāvaṇo rākṣaseśvaraḥ |
sītām vīśāla-nayanām cakame kāla-coditaḥ ||
gr̥hītvā māyayā veśam carantīm vijane vane |
samāhartum matim cakre tāpasaḥ kila bhāvinīm ||
vijñāyā sā ca tad-bhāvam smṛtvā dāsarathim patim |
jagāma śaraṇam vahnim āvasathyam śuci-smitā ||
upasthe mahā-yogaṁ sarva-pāpa-vināśanam |
kṛtāñjali rāma-patnī sāksāt patim ivācyutam ||
namasyāmi mahāyogaṁ kṛtāntam gahanam param |
dāhakaṁ sarva-bhūtānām īśānam kāla-rūpiṇam || ity ādi |

iti vahnim pūjya japtvā rāma-patnī yaśasvinī |
dhyāyanti manasā tasthau rāmam unmilitekṣaṇā ||
athāvavasthyād bhagavān havya-vāho maheśvaraḥ |

āvirāsīt sudīptātmā tejasaiva dahann iva |
sṛṣṭvā māyāmayīm sītām sa rāvaṇa-vadhecchayā ||
sītām ādāya dharmiṣṭhām pāvako'ntaradhiyata |
tām drṣṭvā tādrṣīm sītām rāvaṇo rākṣaseśvaraḥ |
samādāya yayau laṅkāṁ sāgarāntara-saṁsṭitām |
kṛtvā ca rāvaṇa-vadham rāmo lakṣaṇa-saṁyutaḥ |
samādāyābhavat sītām śaṅkākulita-mānasaḥ |
sā pratyayāya bhūtānām sitā māyāmayī punaḥ |
viveśa pāvakaṁ dīptaṁ dadāha jvalano'pi tām |
dagdhvā māyāmayīm sītām bhagavān ugra-didhitih |
rāmāyādarśayat sītām pāvako'bhūt sura-priyaḥ |
praḡhya bhartuś caraṇau karābhyām sā sumadhyamā |
cakāra praṇatiṁ bhūmau rāmāya janakātmajā ||
drṣṭvā hr̥ṣṭa-manā rāmo vismayākula-locanaḥ |
nanāma vahniṁ śirasā toṣayāmāsa rāghavaḥ ||
uvāca vahne bhagavan kim eṣā vara-varṇinī |
dagdhvā bhagavatā pūrvaṁ drṣṭyā mat-pārśvam āgatā ||
tam āha devo lokānām dāhako hava-vaḥanaḥ |
yathā vṛttam dāśarathim bhūtānām eva sannidhau || [KūrmaP 32.513-530] ity ādi |

evam **agni-purāṇam** api dr̥ṣyam | tad evam api yat tu vālmikīnā nedam spaṣṭīkṛtaṁ tat khalu karuṇa-
rasa-poṣārtham eveti gamyate | seyam ca tasya paripāṭi kvacid anyenāpy upajīvyate iti jñeyam |

tad evam pativratā-mātrāṇām viśeṣataḥ śrī-bhagavat-preyasyā prabhāve sati –

ya etasmin mahā-bhāge prītiṁ kurvanti mānavāḥ |
nārayo 'bhibhavanty etān viṣṇu-pakṣān ivāsurāḥ || [BhP 10.26.21]

iti sāmānya-viṣaye garga-vacane ca sati tādr̥ṣīnām bhrame'pi tam nitya-kāntaṁ parityajantīnām nityam
tat-kāntaṁ paricaranti māyā śrī-rāmāvasathyāgnivad api kiṁ rakṣām na kurvīta kintu takiya līlā-nāṭya-
rakṣārtham [**Vr addition ends here.**]

tad evam ca tat-patiṁ-manyādiṣv eva vivāhādi-śayanādi-samayeṣv eva ca svarūpa-
siddhā āvavrire | anyeṣu cānyadā ca kalpitā eveti gamyate | tāvad eva ca yuktaṁ tāsū
maryādā-rakṣaṇotkanṭhā-vardhanaika-prayojanatvāt tasyāḥ | (**page 102**)

yathaiva hi **tava sutāḥ sati yadādhara-bimbe datta-veṇuḥ** [BhP 10.35.14] ity ādau,
śūsṛṣantyaḥ patīm kāścit [BhP 10.29.7] ity ādau, **tā vāryamāṇāḥ patibhiḥ** [BhP
10.29.8] ity ādau ca svarūpa-siddhānām eva darśanaṁ tatra tatrāvagamam | evam
anyatrāpy avagamyam | tāsām anya-kṛta-dhvaṁsābhāvasya kāraṇam prabhāvaś ca
sambhāvyate –

ya etasmin mahā-bhāgāḥ
prītiṁ kurvanti mānavāḥ |
nārayo 'bhibhavanty etān
viṣṇu-pakṣān ivāsurāḥ || [BhP 10.8.18] iti kaimutya-prāpteḥ |

atha tāsām apatya-śravaṇam ca yāṭṛ-māninī-prabhṛtīnām apatye tad-vyavahārāt |

[Vr. omits between *yathaiva hi* and *-prabhṛtīnām apatyē tad-vyavahārāt*: *atha tāsām apatyā-śravaṇām ca yātr-mānīnī-prabhṛtīn āpatyeṣu tad-vyavahārāt | sām̐ba-lakṣaṇā prayānāyane śrī-baladevam uddīśya sa-sutaḥ sa-snuṣaḥ prāyāt suhr̥dbhir abhinanditaḥ* itivat | End Vr. reading.]

svāpatyātve sati vibhāva-vaiguṇyena rasābhāsātvaṁ āpadyeta | tataś ca bhajate tādr̥ṣīḥ krīḍā yāḥ śrutvā tāt-paro bhavet [BhP 10.33.36] iti, *siṣeva* ity ādau *sarvāḥ śarat-kāvya-kathā-rasāśrayā* [BhP 10.33.26] iti ca virudhyate | para-putratva-pratipādanāyaiva hi pāyayantyaḥ śīsūn paya ity evoktaṁ na tu sutān stanam iti | ataeva *mātarāḥ pitarāḥ putrā bhrātarāḥ patayās ca vaḥ* [BhP 10.29.20] iti parihāsātvenaiva śrī-bhagavad-vākyaṁ rasāya sampadyate | vāstavatvena tu vairasyāyaiva syāt, tāsām aṅgīkariṣyamānatvāt | kvacit tābhir eva teṣu yat pati-śabdaḥ prayuktas tad-bahir-loka-vyavahārata eva nāntar-dr̥ṣṭitaḥ *yat-paty-apatya-suhr̥dām anuvṛttir aṅga* [BhP 10.29.32] ity ādinā tad-aṅgīkārāt | *mām eva dayitaṁ śreṣṭham ātmānaṁ manasā gatāḥ* [BhP 10.46.4] iti bhagavatā tāsām antaḥ-karaṇa-prakāśanāt |

[Vr. adds: *param saukhyam hi nairāśyam svairiṇy apy āha piṅgalā* [BhP 10.47.47] ity ādinā tābhiḥ sveṣām tad-eka-niṣṭhatā-vyañjanāt | End Vr. reading.]

gopyaḥ kim ācarayad ayam ity ādau *dāmodarādhara-sudhām api gopikānām bhunkte svayam* [BhP 10.21.9] ity anena *api bata madhu-puryām ārya-putro'dhunaste* [BhP 10.47.21] ity anena tābhiḥ svayam ukteś ca | tata etad uktaṁ bhavati rāsa-pañcādhyāyāyām *nāsūyan khalu kṛṣṇāya* [BhP 10.33.37] ity ukta-dīśā, *sa vo hi svāmī* [GTU 2.22] ity tāḥ prati *tāpanī*-sthita-durvāsaso vākyaivat | *kṛṣṇa-vadhva* ity-ukta-rītyā ca yāḥ khalu *yogamāyām upāśrītya* iti śravaṇāt tat-tad-artha-bhagavan-niyukta-yogamāyā-kalpitaḥ kalpitatayā yogamāyāika-viditāḥ svataḥ parataś ca pracchanna-dvividhāyamānā āsan, tās tu paścād yogamāyayaiva devyā prāpañcitābhyām maryādotkalitābhyām sva-pālitasya rasa-poṣataroḥ paryavasāna-nirupadrava-mahā-sukha-prāpti-rūpāya phalāya muny-ākāśādi-vāny-ādikaṁ dvāri-kṛtya vā svayam eva prakatībhūya eva vā śrī-gokula-vāsinaḥ prati tathaiva vyaktī-kṛtāḥ, *svarūpeṇa mām eva ramaṇam prāptāḥ, nāsūyan khalu kṛṣṇāya* ity ādy-uktāsūyā-parihārasya samyaktvāya tat-kalpitās tu sva-sva-patim ity eva śrī-bhagavantam | dr̥ṣyate ca samjñā-chāyādivat kalpanāyā vyaktatvam eva pariṇāmaḥ sarvatra | tad ittham eva mātā-pitr-ādīnām abhiṣṭam sidhyati ||

[Vr. adds here: *tasmīn eva teṣām vātsalyasya viśrānteḥ | na ca dāmpatyē prakate –*

bahu vāryate yataḥ khalu yatra pracchanna-kāmukatvaṁ ca | yā ca mitho durlabhatā sā paramā manmathasya ratiḥ || [UN 1.20]

iti bharatānusṛta-nivāraṇādy-abhāvād-rasa-niṣpattir na syād iti vācyam | tasya nivāraṇam khalu na bhaya-dānena bhavet sarvātīśāyi-sāmarthyāt, kintu lajjā-dānenaiva | lajjā tu kulīna-kumārānām sva-strī-gata-rahasya-vihāra-viśeṣasya pareṇānumitāv api jāyate, kim uta –

yatra hrīḥ śrīḥ sthitā tatra yatra śrīs tatra sannatiḥ | sannatir hrīs tathā śrīs ca nityam kṛṣṇe mahātmani || [HV 2.101.73 (96.72)]

iti *harivamśā*dy-uktānusāreṇa parama-lajjādi-guṇa-nidhānasya vraje nava-vayaḥ śrīlatām evābhivyañjatas tasya siddhe ca lajjālutve svayam eva nivāraṇādi-trayaṁ sidhyati | kintu lajjā dvividhā

saṅgopya nyāyā-karmaṇi saṅkoca-mātra-karī, anyāyā-karmaṇi nyakkāra-karī ca | atra pūrvavyājāntarācchannā nātivirodhinī uttarā yaśaḥ priyeṇa tena kṛtte'pi vyāje tasyānumitīś ced dviguṇibhūya virodhinī |

tad evaṁ sati [gopa-nārībhīr anīsaṁ krīḍayāmāsa keśavaḥ](#) [PadmaP 6.252.26] śrutānīśa-krīḍā pāradārye sarvathā na sambhavati, sva-dāratve tu tāsām asaṅkhyānām sva-svarūpa-paty-aprāptā jāta-parama-duḥkhānām gurubhir api sammataḥ sāntvanādi-rūpo ya āvaśyaka-dharmas tad-vidha-vyājena sambhavati | yac ca

[ramya-keli-sukhenaiva gopa-veśa-dharaḥ prabhuḥ](#) |
[bahu-prema-rasenātra māsa-dvayam uvāsa ha](#) ||

ity etat-padyam tad-anantaram ca sarveśām manoramatvaṁ bahu-prema-rasa-pradatvaṁ ca ittham eva saṅgacchate iti | na ca gopa-nārībhīr iti para-dāratvaṁ śabda-labdham | devahutyām [sā tvaṁ brahman nrpa-vadhūr](#) iti kardamaṁ prati bhagavad-vākyāj jāty-apekṣayāpi sambhavāt |

na ca nivāraṇādibhir aupapatyam eva bharata-mataṁ [ratnāvalī-nāṭikāyām yayāti-caritā](#)divad dāmpatyē'pi sambhavāt | [neṣṭā yad aṅgini rase kavibhir paroḍhā](#) [UN 5.3] iti virodhāt |

tad evaṁ gūḍhatayā māyayā praṇītānām ramaṇatayā tasya prāptau [mat-kāmā ramaṇam](#) iti padyam yojitam | [nanda-gopa-sutaṁ devī patiṁ me kuru te namaḥ](#) iti kṛta-japānām kumārītvena prasiddhānām parāsām api saṅkalpa-siddhir eva śrī-bhagavatā kṛtā | tatraiva hi svayam aṅgīkṛtam [yātābalā vrajaṁ siddhāḥ](#) iti | tad etat-pakṣe'pi pūrvavad eva gupta-patitvāj jāram iva jāram iti saṅgamanīyam | tasmāc ca [śrī-gopālottara-tāpanyām](#) tāḥ prati durvāsasā yad uktam tad eva nigamanīyam [janma-jarābhyaṁ bhinnam sthānur ayam ity ādau sa vo hi svāmī bhavati](#) iti | [\[end Vr. addition.\]](#)

|| 11.12 || śrī-bhagavān uddhavam || 175-177 ||

(page 103)

[178]

pūrvokta evāprakāṣa-līlā-praveśa-prakāṣa-līlāviśkāra-rūpo'rthas tad-anantara-praśnottarābhyaṁ apy abhipreto'sti | praśnas tāvat śrī-uddhava uvāca –

[saṁśayaḥ śṛṅvato vācam tava yogeśvareśvara](#) |
[na nivartata ātma-stho yena bhrāmyati me manaḥ](#) || [BhP 11.12.16]

tava vācam śṛṅvato'vadhārayato'pi mamātmasthaḥ saṁśayo mayoditeśv avahita ity ādikādhyāya-traya-gata-mahā-vākyārtha-paryālocanāsāmarthyam na nivartate | kutaḥ ? yena yata eva [rāmeṇa sārḍham mathurām praṇīte](#) [BhP 11.12.10] ity ādi lakṣaṇāt tava vākyān mama mano bhrāmyati | hanta tāsām anena saṅgamaḥ kutra katham vidyate iti cintayā na svastham vartate ity arthaḥ |

[179]

tathottaram tatra tasya saṁśayam apanetum dvābhyaṁ tāvat tac-cittam svasthayan śrī-bhagavān uvāca --

[sa eṣa jīvo vivara-prasūtiḥ](#)

prāṇena ghoṣeṇa guhām praviṣṭaḥ |
mano-mayaṁ sūkṣmam upetya rūpaṁ
mātrā svaro varṇa iti sthaviṣṭhaḥ || [BhP 11.12.17]

sa eva mal-lakṣaṇo jīvo jagato jīvana-hetuḥ viśeṣato vrajasya jīvana-hetur vā
parameśvaraḥ prāṇena mat-prāṇa-tulyena ghoṣeṇa vrajena saha vivara-prasūtir vivarād
aprakāṭa-līlātaḥ prasūtiḥ prakāṭa-līlāyām abhivyaktir yasya tathābhūtaḥ san punar
guhām aprakāṭa-līlām eva praviṣṭaḥ | (page 104) kīdṛṣaḥ san ? kim kṛtvā ? mātrā
mama cakṣur-ādīni svaro bhāṣā-gānādi-varṇo rūpaṁ iti itthaṁ sthaviṣṭaḥ sva-
parijanānām prakāṭa eva san anyeṣāṁ sūkṣmam adṛśyaṁ bahiraṅga-bhaktānām ca
manomayaṁ kathañcin manasy eva gamyāṁ yad-rūpaṁ prakāśas tad upetya |

[180]

prakāṭa-līlāviṣkāraṁ ca sa-dṛṣṭāntaṁ spaṣṭayati –

yathānalaḥ khe 'nila-bandhur uṣmā
balena dāruṇy adhimathyamānaḥ |
aṇuḥ prajāto haviṣā samedhate
tathaiva me vyaktir iyaṁ hi vāṇī || [BhP 11.12.18]

dṛṣṭānto'yaṁ garbhādi-krameṇāvīrbhāva-mātrāmśe | tṛtīye'pi tad uktaṁ śrīmad-
uddhavanaiva – ajo'pi jāto bhagavān yathāgniḥ [BhP 3.2.15] iti | vyaktir āvirbhāvaḥ |
hi yasmād iyaṁ svarahasyaika-vijñasya mamaiva vāṇī, nātrāsambhāvanā vidheyety
arthaḥ | tataś cānantaraṁ vakṣyamāṇa evaṁ gadir [BhP 11.12.19] ity ādi granthas tu
saṁśayāpattodane vyākhyeyaḥ | evaṁ pūrvokta-vākyaśyaivārtha-bhedena gadir
laukika-bhāṣaṇam iti jñeyam | tasyāpy utpattir jñeyety arthaḥ | sa ca sa-
tātparyako'rtha-bhedaḥ ṭīkāyām eva dṛśyate iti ||

|| 11.12 || śrī-śukaḥ || 179-180 ||

[181]

tad evaṁ śrīmad-bhāgavate punar vrajāgamanādi-rūpo'yaṁ artho bahudhā labdho'pi
pādmottara-khaṇḍavad yan na spaṣṭatayā varṇitas tat khalu niṣeṣṭa-devatvasya
bahirmukhān pratyācchādanecchayā antarmukhān pratyutkaṇṭhā-varadhanecchayeti
gamyate | ataevoktam – parokṣa-vādā ṛṣayaḥ parokṣaṁ ca mama priyam [BhP
11.21.35] iti | yad etat tu mayā kṣudreṇa taralāyitaṁ kṣamatām tat kṣamā-śīlaḥ śrīmān
gokula-vallabhaḥ |

tad etat śrīla-vṛndāvane līlā-dvayasya milanaṁ sāvasaram eva prastutam | dvārakāyām
tu prasiddham eva | tatra mauṣalādi-līlā māyiky eveti pūrvam eva darśitam | vastutas
tu dvārakāyām eva sa-parikarasya śrī-bhagavato nigūḍhatayā sthitiḥ yādavanām ca
nitya-parikaratvāt tat-tyāgena svayaṁ bhagavata evāntardhāne tair atikṣobheṇonmatta-

ceṣṭair upamarditā pṛthivy eva naśyed iti prathamam teṣām antardhāpanam |
ataevoktam –

bhū-bhāra-rāja-pṛtanā yadubhir nirasya
guptaiḥ sva-bāhubhir acintayad aprameyaḥ |
manye 'vaner nanu gato 'py agataṁ hi bhāram
yad yādavaṁ kulam aho aviśahyam āste || [BhP 11.1.3] iti |

atra teṣām adhārmikatayā tu pṛthivī-bhāratvaṁ na mantavyam |

brahmaṇyānām vadānyānām nityam vṛddhopasevinām |
vipra-śāpaḥ katham abhūd vṛṣṇinām kṛṣṇa-cetasām || [BhP 11.1.8] ity ādau

śayyāsanāṭanālāpa-
krīḍā-snānādi-karmasu |
na viduḥ santam ātmānam
vṛṣṇayaḥ kṛṣṇa-cetasah || [BhP 10.90.46] ity ādau ca parama-sādhutva-prasiddheḥ |

pṛthvī-bhāraś ca vyakti-bāhulya-mātreṇa neṣyate | parvata-samudrādīnām anantānām
vidyamānatvāt | tathā na vastavyam [BhP 11.7.5] ity ādi bhagavad-vākyasya tātparyam
idam | māyayāpi yadūnām tādrśatva-darśanam mamānanda-vaibhava-dhāmni madīya-
jana-sukhada-mad-vilāsaika-nidhau dvārakāyām nocitam, prabhāse tu tat-tad-yogād
ucitam iti |

atha ca jijīviṣubhiḥ [BhP 11.6.34] ity uktvā vṛjināni tariṣyāmaḥ [BhP 11.6.38] iti
coktvā vastutas tu teṣām tādrśatvaṁ na bhaviṣyatīty evoktam | (page 105) tatra
cāsmābhiḥ iti vayam iti coktvā svenaikya-sūcanayā svātmavad anyathābhāvatvam eka-
gatitvaṁ vyañjitam iti |

tad evam sthite taiḥ sākaṁ śrī-bhagavato dvārakāyām eva nityām sthitim āha --

dvārakām hariṇā tyaktām samudro 'plāvayat kṣaṇāt |
varjayitvā mahārāja śrīmad-bhagavad-ālayam ||
nityam sannihitas tatra bhagavān madhusūdanaḥ |
smṛtyāśeṣāsubha-haram sarva-maṅgala-maṅgalam || [BhP 11.31.23-24]

loka-dṛṣṭyaiva hariṇā tyaktām atyaktām iti vā, nityam sannihita iti vakṣyamāṇatvāt |
tataś cobhayathāpy āplāvanam parito jalena parikhāvad āvaraṇam taj-jala-majjanam ca
samudreṇaiva śrī-bhagavad-ājñayā tyakta-bhūmi-lakṣaṇasya hastināpura-prasthāpita-
bahirjana-grhādy-adhiṣṭhāna-bahir-āvaraṇasyaiva | tathā racanam viśva-karmaṇā
tasyaiva prakāṭa-līlāyāḥ prāpañcika-miśratvāt | ataḥ sudharmādīnām svargād
āgamanam ca yujyate | aprakāṭa-līlāyām tato'pi divyataram sabhāntarādikam api syāt |
śrīmān yādavādi-grha-vṛnda-lakṣaṇa-śobhopaśobhāvān yo bhagavad-ālayas tam
varjayitvā | tad evam adyāpi samudra-madhye kadācid asau dūrataḥ kiñcid dṛṣyate iti
tatratyānām mahatī prasiddhiḥ | atra mahārājeti sambodhanam dṛṣṭānta-garbhān | yad

vā mahānto rājāno yādava-lakṣaṇā yatra tathābhūtaṁ tad-ālayaṁ śrī-kṛṣṇa-nitya-
dhāma-rūpaṁ dvārakā-puram | na kevalaṁ pura-mātrāstitvaṁ tatra ca śrīmati
bhagavad-ālaye madhusūdanaḥ śrī-kṛṣṇo nityam eva sannihitaḥ | arthāt tatradyānām
kim vā na tatra sannihitaḥ | bhagavān yādavādi-lakṣaṇākhila-nijaiśvaryaṁ eva |

tad-ālayam eva viśinaṣṭi smṛtyeti | sāksād adhunā vyakta-tad-darśanābhāvāt smṛtyety
uktam | yaḥ svayam evambhūtas tasya tv anyathā sambhāvitatvam api nāstīti | evam
eva **viṣṇu-purāṇe** –

plāvayāmāsa tām śūnyām dvārakām ca mahodadhiḥ |
nityam sannihitas tatra bhagavān keśavo yataḥ ||
tad atīva mahā-puṇyaṁ sarva-pāpa-praṇāśanam |
viṣṇu-krīdānvitaṁ sthānaṁ dṛṣṭvā pāpāt pramucyate || [ViP 5.38.9-10] iti |

[**Vr. adds here:** tathaiva śrī-hari-vaṁśe yādavān pratīndra-preṣitasya nāradasya vākyam –

kṛṣṇo bhogavatīm ramyaṁ ṛṣi-kāntām mahā-yaśāḥ |
dvārakām ātmasāt kṛtvā samudraṁ gamayiṣyati || [HV 2.102.32]

ity atra ātmasāt kṛtvā iti na tu tyaktveti | **Vr. addition ends.**]

|| 11.31 || śrī-śukaḥ || 181 ||

[182]

tad evam aprakāṣa-prakāṣa-līlayoḥ samanvayo darśitaḥ | ete eva pādmottara-khaṇḍe
bhoga-līlā-śabdābhyāṁ ucyete – **bhoge nitya-sthitis tasya līlām samharate kadā** [BhP
6.226.9] ity ādinā | yām kadācit samharate sā līley arthaḥ | tatra prakāṣa-līlā-gata-
bhāvasya viraha-saṁyogādi-līlā-vaicitrī-bhara-vāhitvena balavattaratvāt ubhaya-līlāikī-
bhāvānantaram api tanmayas teṣām abhimāno’nuvartate eva | tatraiśvarya-jñāna-
samvalita-bhāvānām śrī-yādavānām sa tāvan nūnam evaṁ sambhavati | aho sarva-
daivānya-jīvātūnām asmākam īsitā śrī-kṛṣṇākhyo bhagavān ayaṁ nānā-līlāmṛta-
nirjharaiḥ sāndrānanda-camatkāram āsvādayitum yādava-śikhāmaṇer nityam eva pitṛ-
bhāva-saṁrddhasya śrīmad-ānakadundubher gṛhe sva-janmanā svān svān alaṁcakāra |
tataś ca sādhitāsmad-ānanda-satra-pradhāna-vividha-kāryaḥ parama-bāndhavo’sau
parameśvaras tat-tad-rūpān evāsmān punar brahmādyair api duradhigame śrī-
mathurā-nāmni śrī-dvārakā-nāmni vā parama-dhāmni nānā-mādhurī-dhurīṅābhir
ātma-līlābhir anuśīlita eva **(page 106)** vibhrājate iti | so’yam abhimānaḥ śrī-vṛndāvane
tu nija-nija-sambandha-sandhāyaka-premaikānusāriṇām śrī-vraja-vāsinām nūnam eva
samujjṛmbhate – aho’yo’sau gokula-kula-bhāga-dheya-puñja-mañjula-prakāśo
mādrśām dṛśām jīvana-saṁcaya-nirmaṇchaniya-pāda-lāñchana-leśo vāñchātīta-sukha-
santati-santānako mahā-vana-vraja-mahā-khanijaninī-ñīla-mañir āvirāsīt | yo’sau
duṣṭa-bhoja-rāja-visṛṣṭaiḥ pūtanādi-graha-samūhair uparako’pi muhur anukūlena
vidhinā teṣām svayam eva vināśa-pūrvakam cakorebhyāḥ candramā ivāsmabhyam
vitīrṇa evāsīt | yo’sau tādrśa-tadīya-mahā-guṇa-gaṇād eva parituṣyadbhir muni-devair
iva dattena kenāpi prabhāveṇa muhur api vipad-gaṇād ātma-kleśam agaṇayann eva

naḥ paritrātavān | yo'sau nija-śīla-lāvaṇya-rūpa-guṇa-vilāsa-keli-vinigūḍha-sauhr̥ḍya-prakaṭana-cāturī-gumphita-mādhurībhir asmān susṭhu puṣṭāms cakāra | yo'sau laghunāpi guṇābhāsenāsmākam ānanda-sandoham abhivindamāno yad yad api mādr̥śām abhilaṣitam tad-atītā vā tat tad api pratilavam apy āścarya-bhūtam nija-mādhurya-varyam ullāsitavān | yo'sau sakala-sādhū-janāvanāya vikhyāpita-yādava-sambandhas tad-dvārā svayam api ca rājanyāsura-saṅgha-samharaṇāya yadu-purīm prasthitavān | yo'sau kāryānurodhena tatraiva cirāya tiṣṭhata ātmano viprayogena satapta-buddhīn uddhavādibhir asmān asaḅḅr̥d āśvāsayāmāsa | yo'sau punar-utkaṅṭhā-koṭi-samākṛṣṭa-mūrtibhis tīrtha-vrajyā-vyājena kurukṣetra-pragatair asmābhiḥ śvāsa-mātrāvaśiṣṭair ivāmṛta-vāridhi-rūpa-labdho babhūva | yo'sau tathāvidhān asmān ātma-sannidhau māsa-katipayam samvāsya parama-svajanayā mudhaiva kṛtābhimānebhyo yādavebhyo nigūḍhām kām api sneha-mudrām asmāsu samudghaṭayya bhavatām evāham iti vyañjanayā muhur evāsmān abhitaḥ sandhukṣitavān | yo'sau śrī-vṛndāvanam evāsmākam ātmano'pi paramam abhiṣṭam iti niṣṭānkya śapathādinā nija-jhaṭity-āgamane visrabhya sāgraham asmān atraiva prasthāpitavān | so'yam aho akṛtāpara-kartavya-śeṣa evāsmān nijāgamanam vinā samārdha-prāṇa-koṭi-mocana-vyavasāyān āśānkya jhaṭiti svayam eva gokulam sāmpratam āgamy nija-viraha-kāla-vyāla-mukhān niṣkāsyā ca svāvalokanāmṛta-pūreṇa siñcann evāste |

tatra ca pratikṣaṇam api nava-navī-kṛtenānanya-sādhāraṇena kenāpi sneha-sandohamayena kevalena nija-svabhāva-viśeṣeṇa tatrāpi nija-saundarya-varyāmṛta-pūra-prapācaya-cayanena, tatrāpi vividha-puṣpādi-vibhūṣaṇa-para-bhāga-parābhogena, tatrāpi vilāsa-mādhurī-dhurā-viśeṣādhānena, tatrāpi vicitra-guṇagaṇollāsa-camatkāra-vidyā-vinodena, tatrāpi go-pālana-gavākāraṇa-bālyā-kṛḍana-mohana-mantrāyita-muralī-vādanādi-vibhramaṇa, tatrāpi gokula-nirgamana-praveśādi-līlā-cāturī-mādhuryāḍambareṇa, tatrāpi suhr̥dām yathāyatham anusantarpaṇa-keli-kalā-viśeṣa-prakāśita-snehātīśayenāsmān upalālayann evāste |

tena vayam aho samaya-gamanāgamanam api sambhālayituṁ na pārayāma iti | etad-anusāreṇa dvārakātaḥ samāgate śrī-kṛṣṇe keśāñcid vraja-vāsinām eva tadānīntanam ullāsa-vacanam [jayati janānivāsa](#) [BhP 10.90.48] ity-ādikaṁ śrī-śuka-mukhād āvirbhūtam iti vrajaikānta-bhaktā vyācakṣante | akleśenaivārtha-viśeṣa-sphūrteḥ | sambhavati ca śrī-bhāgavatasya vicitrārthatvaṁ, vidvat-kāma-dhenu-rūpatvāt | tathā hi [jayati](#) ity ādi |

ko'pi so'yam asmākam jīvana-koṭi-priyatamo viṣvak-pracāreṇa śrī-vṛndāvanasyaiva [\(page 107\)](#) viśeṣataḥ sthāvarāṇām jaṅgamānām ca tad-virahād yad duḥkham tan-nihantā jayati sarvotkarṣeṇa vartate | arthāc chrī-vṛndāvāna eva | śrī-vṛndāvanasya sthāvarāṇām api bhāvo varṇita eva, [kevalenaiva bhāvena](#) ity ādinā | kena viśiṣṭaḥ ? susmitena śrī-mukhena | etena sadātanam ānandaika-rasatvaṁ sveṣu sadaiva suprasannatvaṁ ca tasya prakāśitam | kim kurvan ? vraja-rūpaṁ yat puram tat-sambandhinyo yā vanitā janitānurāgāḥ kula-vadhvas tāsām kāma-devaṁ sarva-premānandoparivirājamānatvāt tāsām kāmas tu devaḥ parama-divya-rūpas taṁ vardhayan |

nanu śrī-devakyāḥ putro'yam ity evaṁ vadanti, tat katham yusmākam
 atrāsmadiyatvenābhimānaḥ ? tatrāha devakyām janmeti vādo mithyaiva loka-khyātir
 yasya saḥ | tarhi katham vāsudeva iti nāmety āśaṅkyāha janānīvāso janānām
 svajanānām asmākam nivāsatvād āśrayatvād eva tathābhīdhīyata ity arthaḥ | svajaneṣv
 asmāsu kṛta-vāsatvād eva vā | tataś cādhikaraṇe kartari vaṇḍādikō vāsuḥ | sa ca dīvyati
 krīdatīti devaś ca sa iti vighrahaḥ | [prāg ayam vāsudevasya](#) [BhP 10.8.14] ity ādikā śrī-
 gargoktir api nāsmabhyam bhātīti bhāvaḥ | kim artham asau devakī-janma-vādo'bhūd
 ity āśaṅkayām āha – yadu-varāḥ pariṣat-sahāya-rūpā yatra tādr̥ṣam yathā syāt tathā,
 svair dorbhir bhujā-prāyair arjunādibhir adharmam tat pracuram duṣṭa-kulam asyan
 nihantuṁ, lakṣaṇa-hetvoḥ, kriyāyāḥ śatṛ-pratyaya-smaraṇāt | tasyām ātma-janmani
 khyāpīte te te sahāyā bhaviṣyanti ity evam anusandhāyety arthaḥ | tathoktam kamsa-
 vadhānantaram śrī-kṛṣṇena śrī-vrajeśvaram prati [jñātīn vo draṣṭum eṣyāmo vidhāya
 suhr̥dām sukham](#) [BhP 10.45.23] iti | atra viśeṣeṇenaiva śrī-kṛṣṇa-rūpa-viśeṣya-padam
 upasthāpyate [ayam udayati mudrā-bhañjanaḥ padmininām](#) itivat ||

|| 10.90 || śrī-śukaḥ || 182 ||

[183]

atha teṣām tena paramānandena samayānanusandhānam apy uktam [vrajati na hi
 yatrāpi samayaḥ](#) [BrahmaS 5.56] iti | atas teṣām śrī-kṛṣṇāgamana-paramānanda-
 mattānām adyavāyam āgata itīva sadā hr̥di vartate |

[[Vr. adds here:](#)] sa eṣa yadvad aprakāṣa-svārasikyām prakāṣa-lilā-gata-bhāva-praveśas tathā tad-
 vaibhava-rūpāsu mantropāsanāmayiṣv api sva-sva-prāktana-tad-bhāva-praveśo jñeyāḥ | gaṅgāyā bhāvas
 tadīya-hrada-śreṇīṣv eva | ubhayatrāpy asau samāna eva darśitaḥ | [pādma-pātāla-khaṇḍe go-gopa-
 gopikā-saṅge yatra krīdati kamsahā](#) iti [govinda gopījana-vallabheśa kamsāsuraḥ](#) ity ābhīyam | evam
 yathā svārasikyām iva mantra-mayyām api nandanandanatvam anugacched evam śrūyate – [sakala-loka-
 maṅgalo nanda-gopa-tanayo devatā](#) ity atra [gautamīya-tantre](#) dvitīyādhyāye [nandanandana ity uktāḥ](#) ity
 atra ca | [[Vr. addition ends.](#)]

tad evam prakāṣa-lilā-gata-bhāva-viśeṣasyāprakāṣa-lilāyām praveśād bahir-antardhāna-
 lilā-dvitīyasyaikyam varṇitam | tatra yadyapi pūrva-pūrvam api tādr̥ṣa-bhāvas teṣām
 anādita evānuvartate tathāpi tam eva navanavikṛtya samuddīpayituṁ punaḥ punar
 avatāra iti jñeyam |

tad evam śrī-kṛṣṇasya svayam bhagavattvam darśitam | tatrāpi śrī-gokule tat-
 prakāśātīśayo dr̥ṣyate | sa caīśvarya-gatas tāvat satya-jñānānantānanda-rasa-mātraika-
 mūrti-brahmāṇḍa-koṭīśvara-darśanādau | kāruṇya-gataś ca pūtanāyā api sāksān mātr-
 gati-dāne | mādhyāya-gataś ca |

[vraja-striyo yad vāñchanti pulindyas tṛṇa-vīrudhaḥ |
 gāvaś cārayato gopāḥ pāda-sparśam](#) ([page 108](#)) [mahātmanaḥ](#) || [BhP 10.83.43] iti śrī-
 paṭṭa-mahiṣī-prārthanādau |

atra sthite'pi sarvato'pi prema-varīyasīnām tāsām tat-pāda-sparsā-saubhāgye tan-
mādhurya-prakāśātīśaya-vaiśiṣṭyābhīprāyeṇaiva tathoktiḥ saṅgacchate | tathaiva
coktam –

trailokya-saubhagam idaṁ ca nirīkṣya rūpaṁ
yad go-dviija-druma-mṛgān pulakāny abibhrat || [BhP 10.29.40] ity ādiṣu |

ato lilā-gataś cāsau ślāghyate pitarau nānvavindetām kṛṣṇodārārbhake hitam [BhP
10.8.47] ity ādiṣu | atas tādīyānām apy utkarṣa uktaḥ vṛndāvanam govardhanam
yamunā-pulināni ca [BhP 10.11.36] vīkṣyāmīty ādau | tataḥ parikarāṇām tu aho
bhāgyam aho bhāgyam [BhP 10.14.32] ity ādau | ittham satām [BhP 10.12.11] ity
ādau, nandaḥ kim akarot [BhP 10.8.43] ity ādau, etāḥ param [BhP 10.47.51] ity ādau,
gopyas tapaḥ kim acarān [BhP 10.44.14] ity ādau | tatrāpi tatrātīśuśubhe tābhiḥ [BhP
10.33.6] ity ādau ca tāsū prakāśātīśaya-sīmā darśitā | tataḥ sarvāsv api tāsū
anayārādhito nūnam bhagavān harir īśvaraḥ [BhP 10.30.28] ity ādibhiḥ | prema-
varīyastvena prasiddhāyām śrī-rādhikāyām tu kim uteti jñeyam | atra cedam tattvam |
dvitīye sandarbhe khalu paramatvena śrī-bhagavantam nirūpya tasya śakti-dvayī
nirūpitā | tatra prathamā śrī-vaiṣṇavānām śrī-bhagavad-upāsyā tādīya-svarūpa-bhūtā
yan mayy eva khalu tasya sā bhagavattā | dvitīyā cātha teṣām jagadvad-upekṣāṇīyā
māyā-lakṣaṇā, yan mayy eva khalu tasya jagattā | tatra pūrvasyām śaktau śaktimati
bhagavac-chabdaval-lakṣmī-śabdaḥ prayujyata ity api dvitīya eva darśitam | tato'smin
sandarbhe tu sa ca bhagavān śrī-kṛṣṇākhyā eveti nirdhārite tādīyā svarūpa-śaktis tu
kim ākhyeti nirdhāryam | tatra dvayor api puryoḥ śrī-mahisākhyā jñeyā | mathurāyām
apy aprakāṣa-lilāyām śrutau rukmiṇyāḥ prasiddher anyāsām upalakṣaṇāt | śrī-
mahīṣīnām tādīya-svarūpa-śaktitvam skānda-prabhāsa-khaṇḍe śrī-sīva-gaurī-saṁvāde
gopyādīya-māhātmye drṣtam –

purā kṛṣṇo mahātejā yadā prabhāsam āgataḥ |
sahito yādavaiḥ sarvaiḥ ṣaṭ-pañcāsat-prakoṭibhiḥ ||
ṣoḍaśaiva sahasrāṇi gopyas tatra samāgataḥ |
lakṣam ekam tathā ṣaṣṭhir ete kṛṣṇa-sutaḥ priye || ity upakramya,
tato gopyo mahā-devi vidyāyāḥ ṣoḍaśa smṛtāḥ |
tāsām nāmāni te vakṣye tāni hy ekamanāḥ śṛṇu ||
lambinī candrikā kāntā krūrā śāntā mahodayā |
bhīṣaṇī nandinī śokā supūrva-vimalā kṣayā ||
śubhadā śobhanā puṇyā haṁsasyaitāḥ kalā kramāt |
haṁsa eva mataḥ kṛṣṇaḥ paramātmā janārdanaḥ ||
tasyaitāḥ śaktayo devi ṣoḍaśaiva prakīrtitāḥ |
candra-rūpī mataḥ kṛṣṇaḥ kalā-rūpās tu tāḥ smṛtāḥ ||
sampūrṇa-maṇḍalā tāsām mālinī ṣoḍaśī kalā |
pratipat-tithim ārabhya sañcaratya āsu candramāḥ ||
ṣoḍaśaiva kalā yās tu gopī-rūpā varāṇane |
ekaika-śastāḥ sambhinnāḥ sahasreṇa pṛthak pṛthak ||
evam te kathitam devi rahasyam jñāna-sambhavam |
ya evam veda puruṣaḥ sa jñeyo vaiṣṇavo budhaiḥ || [108.5-8, 10-16] iti |

atra gopyo rājñyaḥ ity arthaḥ | [gopo bhūpe'pi](#) iti nāma-liṅgānuśāsanāt | lambinī avatāra-śaktiḥ | supūrva-vimalā suvimalā | hamsaśītety atra prāptasya hamsayety asya vācyam āha hamsa eveti | sa ca candra-rūpī candra-dr̥ṣṭāntenoddeśya ity arthaḥ | kalā-rūpā iti tās ca śaktayaś ca candrasyāmṛtety ādi-kalā-dr̥ṣṭāntenoddeśyā ity arthaḥ | anuktām antimām mahā-śaktim āha sampūrṇeti | seyam tu [\(page 109\)](#) kalā-samaṣṭi-rūpā jñeyā | dr̥ṣṭāntopapādanāya candrasya tādr̥ṣṭatvam āha pratipad iti | āsu etat-tulyāsu kalāsu | vivakṣitam āha ṣoḍaśaiveti ṣoḍaśānām eva vidyā-rūpatvāt | etad-upadeśasya jñāna-sambhava-rahasyatvāt | taj-jñānasya vaiṣṇavatānumāpaka-liṅgatvāc ca |

krūrābhīṣaṇī-śokānām api bhagavat-svarūpa-bhūtānām eva satīnām [mallānām aśaniḥ](#) [BhP 10.4717] itivat śrī-kṛṣṇasya kathinatva-pratyāyakatvāt | [mr̥tyur bhoja-pater](#) itivad durjana-vitrāsakatvāt, [asatām śāstā](#) itivat tadīya-śoka-hetutvād eva ca tat-tan-niruktir upapadyate | yathā prakāśaika-rūpāyā eva sūrya-kānter ulūkeṣu tama-ādi-vyañjakateti | ataś candra-rūpī mataḥ kṛṣṇaḥ kalā-rūpās tu tāḥ smṛtāḥ iti sphuṭam eva svarūpa-bhūtatvam darśitam |

tad evam tāsām svarūpa-śakti-bhūtatve lakṣmītvam sidhyaty eva | tad evam abhipretya lakṣmītvam āha --

[gṛheṣu tāsām anapāyy atarka-kṛṇ](#)
[nirasta-sāmyātīśayeṣv avasthitaḥ |](#)
[reme ramābhir nija-kāma-sampluto](#)
[yathetarō gārhaḥ-medhikāmś caran ||](#) [BhP 10.59.34]

ṭikā ca –[ramābhir lakṣmyā amśa-bhūtābhir](#) ity eṣā | svarūpa-śaktitvād eva reme ity uktam | ataeva nijaḥ svakīyaḥ paramānanda-śakti-vṛtti-viśeṣodaya-rūpa-prema-viśeṣa-svarūpo yaḥ kāmā tena sampluto vyāpta iti ||

|| 10.49 || śrī-śukaḥ || 183 ||

[184]

ittham aṣṭānām śrī-patta-mahiṣīṇām tu tat-svarūpa-śaktitvam kaimutyenaiva sidhyati | tatra śrī-satyabhāmāyā bhū-śakti-rūpatvam [pādmottara-khaṇḍādau](#) prasiddham | śrī-yamunāyāḥ kṛpā-śakti-rūpatvam [skānda-](#)yamunā-māhātmyādāv ity ādy-anveṣaṇīyam | kintu śrī-[harivamśādau](#) satyabhāmāyāḥ saubhāgyātīśayasya vikhyātātāt prema-śakti-pracura-bhū-śaktitvam jñeyam | svayam lakṣmīs tu śrī-rukmiṇī --

[dvārakāyām abhūd rājan mahā-modāḥ puraukasām |](#)
[rukmiṇyā ramayopetaḥ dr̥ṣṭvā kṛṣṇam śriyaḥ patim ||](#) [BhP 10.54.6]

ity ādiṣu tasyām eva bhūriśaḥ prasiddheḥ | ataḥ svayam lakṣmītvānaiva paraspara-yogyatām āha –

asyaiva bhāryā bhavitum rukmiṇy arhati nāparā |
asāv apy anavadyātmā bhaiṣmyāḥ samucitaḥ patiḥ || [BhP 10.53.37]

spāṣtam |

|| 10.53 || vidarbha-pura-vāsinaḥ parasparam || 184 ||

[185]

tathā tām rukmiṇīm śriyam ity ādau yā līlayā dhṛta-tanor anurūpa-rūpā [BhP 10.60.9]
iti | spāṣtam |

ataḥ svayam bhagavato'nurūpatvena svayam lakṣmītvam siddham eva | ataeva
vaidarbhīm bhīṣmaka-sutām śriyo mātrām svayamvare [BhP 10.52.16] ity atra māti
antarbhavatyasyām iti mātrā-padam bāhulyād adhikaraṇa evauṇādikam jñeyam |
kārtsnye avadhāraṇe mātram itivat | tataś ca vaikuṅṭha-prasiddhāyā lakṣmyā
antarbhāvāspadatvād eṣaiva lakṣmīḥ sarvataḥ paripūrṇety arthaḥ | yat tu –

nanv evam etad aravinda-vilocanāha
yad vai bhavān bhagavato 'sadrśī vibhūmnaḥ |
kva sve mahimny abhirato bhagavāms try-adhīśaḥ
kvāham guṇa-prakṛtir ajña-gṛhīta-pādā || [BhP 10.60.34]

iti tasyā evoktis tatra nijāmsābhāsam eva dainyena svam matvoktam iti mantavyam |
yad vā, guṇā gauṇī prakṛtiḥ svabhāvo yasyāḥ sā apakṛṣṭa-rūpety arthaḥ | yathā tatraiva,
syān me tavānghrir arānam sṛtibhir bhramantyaḥ [BhP 10.60.43] iti
manuṣyāvatāratābhīniveśāt tasyā eva dainyoktiḥ | atra daiva-prerito vāstavo'rthas tv
evam (page 110) he'ravinda-locana bhagavatas tavāsadrśy aham ity etad | yad bhavān
āha nanu niścitam tat tv evam vakṣyamāṇa-prakārakam na tv anya-prakārakam |
tathāivāha sve svarūpa-bhūte mahimni aiśvaryādāv abhirato bhagavān kva
kutrānyatra, tathāham tā te guṇā aiśvaryādāya eva prakṛtiḥ svarūpam yasyās
tathābhūtā kva kutrānyatra, kintu na kutracid anyatreti dvayor ekatra eva svarūpe
sthitir ity arthaḥ | ataevājñair asya śrī-viṣṇos tava tattvajñair gṛhītau sevītau pādau
yasyās tathābhūtāham tasmāc chakti-śaktimator atyanta-bhedābhāvād
evopamānopameyatvābhāvena sādrśyābhāva iti bhāvaḥ | evam sṛtibhir bhramantyaḥ ity
atrāpi hi tvadīya-padavībhīr ity eva vāstavo'rthaḥ | tad uktam – devatve deva-dehaiyam
manuṣyatve ca mānuṣī [ViP 1.9.143] iti |

evam eva –

astv ambujākṣa mama te caraṇānurāga
ātman ratasya mayi cānatirikta-dṛṣṭeḥ |
yarhy asya vṛddhaya upātta-rajo-'ti-mātro
mām ikṣase tad u ha naḥ paramānukampā || [BhP 10.60.46]

ity atrāpi tasyāḥ prakṛitvam dainyajenābhedopacāreṇaiva vyākhyeyam | yad vā asya gārhashtasya upāttā aṅgikṛtā rajo'timātro sarva-bhūtānurañjanātiśayo yena saḥ | vāstavārthas tv evaṁ yad uktam – [udāsīnā vayam](#) ity ādi, śrī-bhagavatā tatrāha – astv iti | he ambujākṣa ātman ātmani mayi ca ratasya te caraṇānurāgo mamāstu | mayi ratatvam coktam [tathāham api tac-citto nidrām ca na labhe niśi](#) [BhP 10.53.2] iti svayam eveti bhāvaḥ |

nanv ātma-ratasya mama katham tvayi ratis tatrāha anātikṛta-dṛṣṭeḥ | śaktimaty ātmani śaktau ca mayy anātikṛtā pṛthag-bhāva-sūnyā dṛṣṭir yasya | śakti-śaktimator aprthag-vastutvād dvayor api mitho viśiṣṭatayaivāvagamād vā yujyata eva mayy api ratir iti bhāvaḥ |

tad evaṁ satyām api svābhāvikyām ratau viśeṣatas tu, yarhy asya ratyākhyasya bhāvasya vṛddhaye upāttā rajo'timātrā rāgātiśayo yena tathābhūtas tvam mām iksase sa-bhāvam ālokayasi tadāsau no'smān prati paramaivānukampeti | evaṁ udāsīnatvam tava sāksān mat-sambandhād anyatraiveti mama sudṛḍha eva viśvāsa iti bhāvaḥ | tasmāt sādḥuktaṁ [yā līlayā dhṛta-tanoḥ](#) [BhP 10.60.9] ity ādinā śrī-rukmiṇī-devyāḥ svayam lakṣmītvam |

|| 10.60 || śrī-śukaḥ || 185 ||

[186-187]

atha vṛndāvane tadīya-svarūpa-śakti-prādurbhāvās ca śrī-vraja-devyāḥ | yathā [brahma-saṁhitāyām](#) –

[ānanda-cinmaya-rasa-pratibhāvitābhis](#)
[tābhir ya eva nija-rūpatayā kalābhiḥ](#) |
[goloka eva nivasaty akhilātma-bhūto](#)
[govindam ādi-puruṣam tam aham bhajāmi](#) || [BrahmaS 5.30] iti |

tābhiḥ śrī-gopībhir mantre tac-chabda-prayogāt | kalābhiḥ śaktibhiḥ | nija-rūpatayā sva-svarūpatayā | śaktitvam ca tāsām pūrvoktotkarṣeṇa parama-pūrṇa-prādurbhāvānām sarvāsām api lakṣmītvam eva | tad uktam tatraiva – [lakṣmī-sahasra-śata-sambhrama-sevyamānam](#) iti, [śriyaḥ kāntaḥ kāntaḥ parama-puruṣaḥ](#) iti ca | etad abhipretyaiva [svāyambhuvāgame](#)'pi śrī-bhū-līlā-śabdais tat-preyasī-viśeṣa-trayam upadiṣṭam | tasmāl lakṣmīto'py utkarṣa-varṇanam āsām [\(page 111\)](#) para-vyomādi-sṭhitābhyas tan-nāmaiva lakṣmībhya ādhikya-vivakṣayeti mantavyam | śrī-vṛndāvana-lakṣmyas tv etā eveti |

evaṁ eva [pāda-nyāsair bhuja-vidhūtibhiḥ](#) [BhP 10.33.7] ity ādau [kṛṣṇa-vadhvaḥ](#) ity uktam | ataeva [gopī-janāvidyā-kalā-prerakaḥ](#) [GTU 1.8] ity atra [tāpanī](#)-vākye śrīmad-daśākṣarastha-nāma-niruktau ye gopī-janās te ā samyag yā vidyā parama-prema-rūpā tasyāḥ kalā vṛtti-rūpā iti vyākhyeyam | [rāja-vidyā rāja-guhyam](#) [Gītā 9.2] ity ādi śrī-

gītā-prakaraṇāt | (avidyā-kalā-śabdena avidyaiva kalā vṛttir yasyāḥ sā sarvendriya-
vimoha-kāriṇī prema-śaktir evākhyātā |) vyākhyāntare bhagavaty avidyā-
samśleṣābhāvāt | tad uktam –

hlādinī samvid-āśliṣṭaḥ saccidānanda īśvaraḥ |
svāvidyā-samvṛto jīvaḥ samkleśa-nikarākarah || iti svāmi-sūktau | tathā –

hlādinī sandhinī samvit tvayy ekā sarva-samśraye |
hlāda-tāpa-karī miśrā tvayi no guṇa-varjite || iti [ViP 1.12.69] viṣṇu-purāṇe ca |

[**B here adds**: athavā vaibhava-mātrābhijñān prati virāḍ-upāsanāvāt gopijana-śabdasyānya-niruktir iyam
| yathā tatraiva gopāla-pada-niruktau sṛṣṭi-paryantam ālātīty uktam | tatrāvidyā-kalā-śabdena
māyaivocyate iti | **B addition ends.**]

tatas tāsām prerakas tat-tat-kriḍāyām pravartaka iti vallabha-śabdenaikārthyam eva | **sa
vo hi svāmi** iti tasyām eva śrutau tāḥ prati durvāsaso vākyāt | yac ca tāsām kvacit
pūrva-janmani sādhatvam iva śrūyate | tat tu pūrvāsām eva vyākhyeyam | tās tu
nitya-siddhā eva | ata idam ittham eva vyākhyeyam –

tābhir vidhūta-śokābhir bhagavān acyuto vibhuḥ |
vyarocatādhikam tāta puruṣaḥ śaktibhir yathā || [BhP 10.32.10]

yathā yathāvat | ataevādhikam vyarocata ity uktam upapadyate sva-śakty-eka-
prakāśakatvāt śrī-bhagavataḥ --

gopyo labdhvācyutam kāntam śriya ekānta-vallabham |
grhīta-kaṇṭhyas tad-dorbhyām gāyantyas tam vijahire || [BhP 10.33.15]

gopya eva śriyaḥ | kāntam manoharam | ekānta-vallabham raho-ramaṇam
(apāṇigrāhakatvāt) |

|| 10.32 || śrī-śukaḥ || 186-187 ||

[188]

tāsām mahattvam tu hlādinī-sāra-vṛtti-viśeṣa-prema-rasa-sāra-viśeṣa-prādhyānyāt | tad
uktam **ānanda-cinmaya-rasa-pratibhāvitābhiḥ** [BrahmaS 5.30] iti | ānanda-cinmaya-
rasena prema-rasa-viśeṣeṇa pratibhāvitābhir ity arthaḥ | ataeva tat-prācurya-prakāśena
śrī-bhagavato'pi tāsu paramollāsa-prakāśo bhavati | yena tābhī ramaṇecchā jāyate |
tathaivāha –

bhagavān api tā rātrīḥ śaradotphulla-mallikāḥ |
vikṣya rantum manas cakre yoga-māyām upāśritaḥ || [BhP 10.29.1]

yoga-māyām durghaṭa-sampādikām svarūpa-śaktim tat-tal-lilā-sauṣṭhava-ghaṭanāyopāśrita iti tasmai tām pravartyety arthaḥ |

|| 10.29 || śrī-śukaḥ || 188 ||

[189]

[page 112]

atha tāsām nāmāni śrūyante **bhaviṣyottare** malla-dvādaśī-prasaṅge śrī-kṛṣṇa-yudhiṣṭhira-saṁvāde –

gopī-nāmāni rājendra prādhānyena nibodha me |
gopālī pālīkā dhanyā viśākhā dhyāna-niṣṭhikā |
rādhānurādhā somābhā tārakā daśamī tathā || iti |

daśamy api tārakā-nāmny evety arthaḥ | **skānde prahlāda-saṁhitāyām** dvārakā-māhātmye maya-nirmita-saraḥ-prastāve śrī-lalitovācety ādinā -- lalitā śyāmalā dhanyā viśākhā rādhā śaivyā padmā bhadrēty etāny aṣṭaiva grhītāni |

atha varṇitā-śata-koṭibhir ity **āgama**-prasiddher anyāny api loka-śāstrayor avagantavyāni | atra śata-koṭitvānyathānupapatty-ādinā tāsām tan-mahā-śaktitvam evāvagamyate |

tad evaṁ parama-madhura-prema-vṛtti-mayīṣu tāsū api tat-sārāṁśodreka-mayī śrī-rādhikā tasyām eva premoṭkarṣa-parākāṣṭhāyā darśitatvāt **prīti-sandarbhe** darśayīṣyamānatvāc ca | yatra ca tat-prema-vaiśiṣṭyām tatraiva | **yasyāsti bhaktir bhagavaty akiñcana** [BhP 5.18.12] ity ādivat sarvā apy aiśvaryādi-rūpā anyāḥ śaktayo nātyādr̥tā apy anugacchantīti śrī-vṛndāvane śrī-rādhikāyām eva svayām-lakṣmītvam |

ataeva satīṣv anyāsv api mukhyābhiprāyeṇaiva tasyā eva vṛndāvanādhipatyena nāmagrahaṇam | yathā **pādme kārttika-māhātmye** śaunaka-nārada-saṁvāde –

vṛndāvanādhipatyām ca dattam tasyai pratyusyatā |
kṛṣṇenānyatra devī tu rādhā vṛndāvane vane || [PadmaP 5.77.39] ity anena |

anyatra sādharmaṇe deśe devy evādhikāriṇī śrī-vṛndāvanābhidhe vane tu śrī-rādhikaivety arthaḥ | evaṁ **skānde** –

vārāṇasyām viśālākṣī vimalā puruṣottame |
rukmiṇī dvāravyām ca rādhā vṛndāvane vane || iti |

tathā **mātsye**’pi | śaktitva-mātra-sādharmaṇenaiva lakṣmī-sītā-rukmiṇī-rādhā-nāmāpi devyā saha gaṇanam | vaiśiṣṭyām tu lakṣmīvat sītādiṣv api jñeyam | tasmān na devyā

saha lakṣmy-ādinām aikyam | śrī-rāma-tāpanī-śrī-gopāla-tāpany-ādau tāsām svarūpa-bhūtatvena kathanāt | śrī-rādhikāyās ca yāmale pūrvodāhṛta-padya-trayānantaram --

bhuja-dvaya-yutaḥ kṛṣṇo na kadācic catur-bhujah |
gopyaikayā yutas tatra parikrīḍati sarvadā || iti |

atra vṛndāvana-viṣayaka-tat-sahita-sarvadā-kṛīḍitva-līṅgāvagatena
parasparāvyaḥcāreṇa svarūpa-śaktitvam | satīṣv apy anyāsu ekayā ity anena (page
113) tatrāpi para-mukhyātvam abhihitam |

[Vr. omits from *ataeva satīṣv anyāsu* and ending *abhihitam*, and has instead – yat tu mātsye devyā
dakṣam prati –

rukmiṇī dvāravatyām tu rādhā vṛndāvane vane |
devakī mathurāyām tu pātāle parameśvarī |
citrakūṭe yathā sītā vindhye vindhya-vāsini ||

ity ādinā svarūpa-śakti-vyūha-rukmiṇī-rādhā-devakī-sītānām māyāṁśa-rūpeṇa svena sahābheda-kathanām tat khalu yathā devendraḥ pratardanaṁ prati prāṇo'smi prajñātmā ity ādikam | yathā vā vāsudevaś cāham manur abhavaṁ sūryaś ca ity ādikam paramātmanā sahābhedaṁ matvāvādīti | na vaktur upadeśādī vedānta-sūtreṣu śāstra-dṛṣṭyā tūpadeśo vāma-devavat [Vs. 1.1.30] ity anena vicāritam tadvad ihāpīti gamyate | śāstraṁ khalu caturdhā parāvarayor abhedaṁ darśayati yathā – tattvam asi iti paramātmā-jīyoś cit-sāmyena, yathā sarvaṁ samāpnoṣi tato'si sarvaḥ [Gītā 11.40] ity adhiṣṭhānādhiṣṭhātror abhedopacāreṇa | yathā vā rāmo'ham ity ādikam ahaṅgrahopāsaneneti | yatrāpi yathāsvaṁ mantavyam | viśeṣataḥ śrī-rādhāyāḥ svayaṁ lakṣmītvam | [end Vr. addition]

tathā ca bṛhad-gautamīye śrī-baladevaṁ prati śrī-kṛṣṇa-vākyam –

sattvaṁ tattvaṁ paratvaṁ ca tattva-trayam aham kila |
tri-tattva-rūpiṇī sāpi rādhikā mama vallabhā ||
prakṛteḥ para evāham sāpi mac-chakti-rūpiṇī |
sāttvikam rūpam āsthāya pūrṇo'ham brahma-cit-paraḥ ||
brahmaṇā prārthitaḥ samyak sambhavāmi yuge yuge |
tayā sārddham tvayā sārddham nāśāya devatā-druhām || ity ādi |

sattvaṁ kāryatvaṁ tattvaṁ kāraṇatvaṁ tato'pi paratvaṁ ceti yat tattva-trayaṁ tad
aham ity arthaḥ | ataeva śrī-rādhikā-prasaṅge tat-purato'pi –

devī kṛṣṇa-mayī proktā rādhikā para-devatā |
sarva-lakṣmī-mayī sarva-kāntiḥ sammohinī parā || iti |

r̥k-pariśiṣṭa-śrutiś ca tathāivāha – rādhayā mādhave devo mādhavenaiva rādhikā |
vibhrājante janeṣv ā | vibhrājante vibhrājate | ā sarvata iti śruti-padārthaḥ |

[Vr adds: ataeva tasyāḥ sarvottamatvaṁ saubhāgyātīśayatvaṁ cādi-vārāhe tat-kuṇḍa-prasaṅge
draṣṭavyam | śrī-bhāgavate anayārādhito nūnam ity ādau ca | [End Vr addition.]

etat sarvaṁ abhipretya mūrdhanya-śloke tādr̥śo'py arthaḥ sandadhāi |

tatra tayor mahā-mahaiśvarya-pratipādako'rthaḥ pūrvavat svayam anusandheyah |
parama-mādhurī-pratipādako'rthas tu yathā **janmādy asya** iti |

yato'nvayād anugacchati sadā nija-paramānanda-śakti-rūpāyām tasyām śrī-rādhāyām
āsakto bhavatīty anvayaḥ śrī-kṛṣṇas tasmād yasmāt tathā itarata itarasyās ca tasya sadā
dvitīyāyāḥ śrī-rādhāyā eva | yato yasyā ādyasyādi-rasasya janma prādurbhāvaḥ yāv
evādi-rasa-vidyāyāḥ parama-nidhānam ity arthaḥ | ataeva tayor atyadbhuta-vilāsa-
mādhurī-dhurīnatām uddiśati yo'rtheṣu tat-tad-vilāsa-kalāpeṣu abhijño vidagdhaḥ | yā
ca svena tathā-vidhenātmanā rājate vilāsatīti svarāt |

ataeva sarvatopy āścarya-rūpayos tayor varṇane mama tat-kṛpaiva sāmagrīty āha ādi-
kavaye prathamam tal-lilā-varṇanam ārabhamāṇāya mahyam śrī-veda-vyāsāya hṛdā
antaḥ-karaṇa-dvāraiva brahma nija-lilā-pratipādakam śabda-brahma yas tene |
ārambha-sama-kālam eva yugapat sarvam idam mahā-purānam mama hṛdi
prakāśitavān ity arthaḥ | etac ca prathamasya spatma eva vyaktam | yad yasyām ca
sūrayaḥ śeṣādayo'pi muhyanti svarūpa-saundarya-guṇādibhiḥ atyadbhuta keyam iti
nirvaktum ārabdhā niśetum na śaknuvanti | evam bhūtvā sā yadi kṛpām nākarīṣyat
tadā labdha-mādhava-tādṛśa-kṛpasyāpi mama –

tais taiḥ padais tatpadavīm anvicchantyo 'grato 'balāḥ |
vadhvāḥ padaiḥ supṛktāni vilokyārtāḥ samabruvan || [BhP 10.30.26]

ity ādinā tasyā lilā-varṇana-leśo'pi sāhasa-siddhir asau nābhaviṣyad eveti bhāvaḥ |
tayor āścarya-rūpatvam eva vyanakti **tejo-vāri-mṛdām** caitanyānām api yathā yena
prakāreṇa vinimayaḥ parasparam svabhāva-viparyayor bhavati tathā yo vibhrajita iti
śeṣaḥ | vākya-śeṣam ca bhāvābhībhūtatvena na vaktum śaktavān iti gamyate |

tatra tejasā candrādes tat-pada-nakha-kānti-visphāratādinā **(page 114)** vāri-mṛdvan
nistejastva-dharmāvāptiḥ | vāriṇo nadyādeś ca tat-saṁsarga-vamśī-vādyādinā vahny-
ādi-tejovad ucchūnatā-prāptiḥ pāṣāṇādi-mṛdvac ca stambha-prāptiḥ | mṛdaś ca
pāṣāṇādes tat-kānti-kandaīl-cchuritvena tejovad ujjvalatā-prāptir vamśī-vādyādinā
vārivac ca dravatā-prāptir iti |

tad etat sarvam tasya lilā-varṇane prasiddham eva | yatra yasyām ca vidyamānāyām tir-
dhāma-sargaḥ śrī-bhū-līleti-śakti-trayī-prādurbhāvo vā | dvārakā-mathurā-
vṛndāvanānīti-sthāna-traya-gata-śakti-varga-traya-prādurbhāvo vā | vṛndāvane eva
rasa-vyavahāreṇa suhrd-udāsīna-pratipakṣa-nāyikā-rūpa-tri-bhedānām sarvāsām api
vraja-devīnām eva prādurbhāvo vā mṛṣā mithyaiva | yasyāḥ saundaryādi-guṇa-
sampadā tās tāḥ kṛṣṇasya na kiñcid iva prayojanam arhantīty arthaḥ | tad-dhīmahīti
yac-chabda-labdhenā tac-chabdenānvayaḥ | parama-bhakti-śaktimattvenātīśāyita-
mahābhāva-rasena vā paraspara-bhinnatām gatayor aikyenaiva vivakṣitam tad iti |
ataeva sāmānyatayā parāmarśān napuṁsakatvam ca |

kathambhūtam ? svena dhāmnā sva-sva-prabhāvena sadā nirastam sva-lilā-
pratibandhakānām jaratī-prabhṛtīnām pratipakṣa-nāyikānām ca kuhakam māyā yena

tat | tathā satyaṁ tādṛṣatvena nitya-siddham | yad vā parasparaṁ vilāsādibhir
anavaratam ānanda-sandoha-dāne kṛta-satyam iva jātam | tatra niścalam ity arthaḥ |
ataeva param anyatra kutrāpy adṛṣṭa-guṇa-līlādibhir viśva-vismāpakatvāt sarvato'py
utkrṣtam | atraiko'pi dharmo bhinna-vācakatayā vākyato niridiṣṭa ity ubhaya-
sādṛśyāvagamāt prativastūpamā-nāmālaṅkāro'yam | iyaṁ ca muhur upamiti-mālā-
prativastūpamā | tena tais tair guṇair mitho yogyatayā nibaddhatvāt samanāmāpi |
etad-alaṅkāreṇa ca aho parasparaṁ parasmāt param api tan-mithuna-bhūtam kim api
tattvaṁ mitho guṇa-gaṇa-mādhurībhiḥ samatām eva samavāptam iti sakala-jīva-
jīvātur-tamarasa-pīyūṣa-dhārādhārādharatā-sampadā kasmai vā nija-caraṇa-kamala-
vilāsaṁ na rocayātīti svataḥ sambhavi vastu vyajyate | tad āhuḥ –

prativastūpamā sā syād vākyayor gamya-sāmyayoḥ |
eko'pi dharmāḥ sāmānyo yatra nirdiśyate pṛthak || [SāhD 10.49] iti |

iyaṁ mālayāpi dṛśyate iti | evaṁ samaṁ syād ānurūpyeṇa ślāghā yogyasya vastuna iti |
tathā vastu vālaṅkṛtir vāpi dvidhārthaḥ sambhavī svataḥ | kaveḥ prauḍhokti-siddho vā
tan-nibaddhasya veti ṣaṭ |

ṣaḍbhis tair vyajyamānas tu vastv-alaṅkāra-rūpakaḥ |
artha-śakty-udbhavo vyaṅgyo yāti dvādaśa-bhedatām || iti |

tad uktam śrutyā – rādhayā mādhavo devaḥ ity ādinā | tad uktam ādi-purāṇe
vedāntino'pi iti padyānantaram –

aham eva paraṁ rūpaṁ nānyo jānāti kaścana |
jānāti rādhikā pārtha amśān arcanti devatāḥ || iti |

tayor nitya-vilāsas tv itthaṁ yathā varṇito'smad-upajīvyā-caraṇāmbujaiḥ --

vācā sūcita-śarvarī-rati-kalā-prāgalbhyayā rādhikām
vriḍā-kuñcita-locanām viracayann agre sakhinām asau |
tad-vakṣo-ruha-citra-keli-makarī-pāṇḍitya-pāraṁ gataḥ
kaiśoraṁ saphalī-karoti kalayan kuñje vihāraṁ hariḥ || iti [BRS 2.1.231] |

tad evaṁ sandarbha-catuṣṭayena sambandho vyākhyātaḥ | tasminn api sambandhe śrī-
rādhā-mādhava-rūpeṇaiva prādurbhāvas tasya sambandhinaḥ paramaḥ prakarṣaḥ | tad
uktam śrutyā rādhayā mādhavo deva ity | etad-artham eva vyatāniṣamimāḥ sarvā api
paripāṭīti iti pūrṇaḥ sambandhaḥ |

gaura-śyāma-rucojjvalābhir amalair akṣṇor vilāsotsavair
nṛtyantībhir aśeṣa-mādana-kalā-vaidagdhyā-digdhātmabhiḥ |
anyonya-priyatā-sudhā-parimala-stomonmadābhiḥ sadā
rādhā-mādhava-mādhurībhir abhitaś cittam mamākrāmyatām ||

iti śrī-kali-yuga-pāvana-sva-bhajana-vibhājana-prayojanāvatāra-śrī-śrī-bhagavat-kṛṣṇa-
caitanya-deva-caraṇānucara-viśva-vaiṣṇava-rāja-sabhājana-bhājana-śrī-rūpa-
sanātanānuśāsana-bhāratī-garbhe śrī-bhāgavata-sandarbhe śrī-kṛṣṇa-sandarbho nāma
caturthaḥ sandarbhaḥ ||

śrī-bhāgavata-sandarbhe sarva-sandarbha-garbha-ge |
śrī-kṛṣṇa-sandarbha-nāmā sandarbho'bhūc caturthakaḥ ||

samāpto'yaṁ śrī-kṛṣṇa-sandarbhaḥ ||